

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ - ПЛОВДИВ

**Научни трудове
на**

**Съюза на учените
Пловдив**

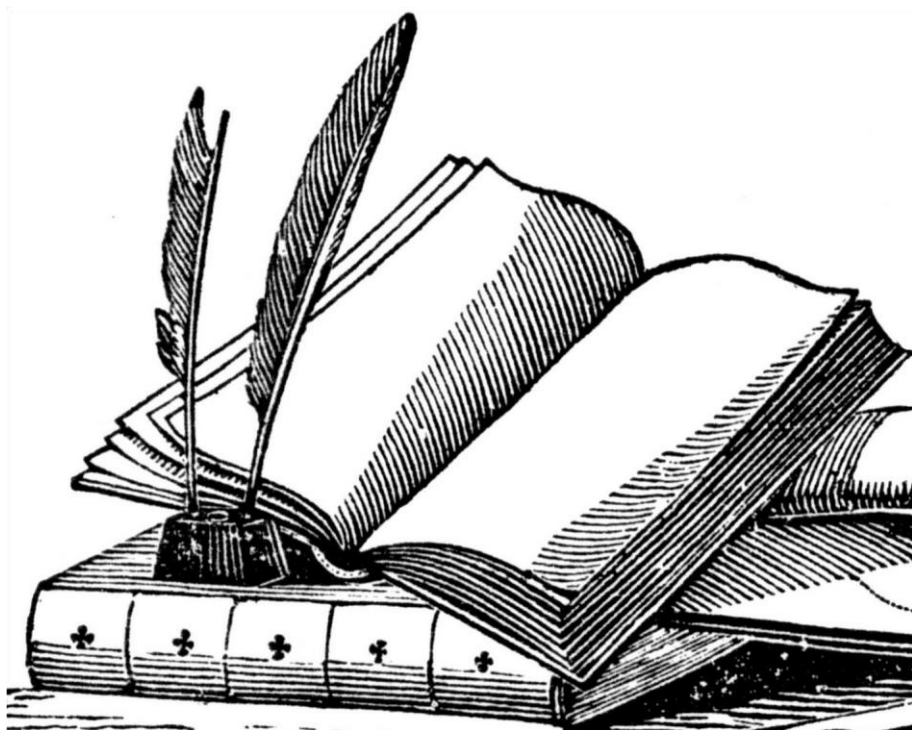
**Серия А. Обществени науки, изкуство и култура
том VII**

2024 г.

Пловдив

ISSN 1311-9400 (Print)
ISSN 2534-9368 (Online)

**НАУЧНИ ТРУДОВЕ
НА СЪЮЗА НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ – ПЛОВДИВ**

2024

ПЛОВДИВ

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ – ПЛОВДИВ

**Научни трудове на Съюза на учените
в България – Пловдив**

**Серия А. Обществени науки, изкуство и култура
Том VII**

2024

Дом на учените, Пловдив

.....
**UNION OF SCIENTISTS IN BULGARIA –
PLOVDIV**

**Scientific Works of the Union of Scientists
in Bulgaria – Plovdiv**

**Series A. Public Sciences, Art and Culture
Vol. VII**

2024

House of Scientists, Plovdiv

„Научни трудове на СУБ – Пловдив“ е периодично, индексирано, рецензирано и реферирано научно издание на Пловдивския клон на Съюза на учените в България, най-голямата и авторитетна неправителствена професионално-творческа организация на българските учени.

В изданието (в 4 серии) се публикуват доклади и научни съобщения, представени на научни форуми на СУБ – Пловдив. Приемат се за публикуване и статии на български и чуждестранни учени срещи заплащане по приета от Управителния съвет тарифа.

Тези 4 серии, в които са обхванати всички клонове на съвременната научна мисъл, са регистрирани в печатна и онлайн версия със самостоятелни ISSN индекси и са съответно:

Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, ISSN 1311-9400 (Print); ISSN 2534-9368 (Online);

Серия Б. Естествени и хуманитарни науки, ISSN 1311-9192 (Print); ISSN 2534-9376 (Online);

Серия В. Техника и технологии, ISSN 1311-9419 (Print); ISSN 2534-9384 (Online);

Серия Г. Медицина, фармация и дентална медицина, ISSN 1311-9427 (Print); ISSN 2534-9392 (Online).

Всички публикувани материали се рецензират от утвърдени и водещи в съответната научна област специалисти.

Авторите носят напълно и изцяло отговорност за съдържанието на своите материали. Подготвените за отпечатване материали трябва да са в обем до 4 страници. Допускат се и по-обемни статии и доклади, като всяка допълнителна страница се заплаща отделно.

Текстът трябва да бъде набран на компютър във формат Microsoft Word и записан на диск и хартиен носител. Материали могат да се изпращат и по e-mail на адрес: office@usb-plovdiv.org, приложени като прикачен файл (attachment) към основното писмо.

Основните параметри на всяка страница са:

1. Размер на страницата: File, Page Setup, Paper Size – A4.

2. Размер на печатаемото поле – 14 см на 21 см: File, Page Setup, Margins:

в сантиметри **Top, Bottom – 4,3 cm; Left, Right – 3,5 cm;**

в инчове **Top, Bottom – 1,69; Left, Right – 1,38.**

3. Междуредово разстояние: Format, Paragraph, Line spacing single.

4. Шрифт – Times New Roman C (кирилик)

Тема на доклада, автори, месторабота – Size 12 Bold Abstract – Size 10, Bold

Текст на доклада и резюмето – Size 10, Normal.

5. Първа страница трябва да започва с 6 празни реда (3 см), за да се монтира „шапка“ с темата и датата на научния форум, както и идентификаторите на съответния том.

6. На първа страница, след оставеното място за „шапка“, се изписва в посочения ред, **КАТО СЕ ЦЕНТРИРА:**

тема на доклада (с главни букви) – на български език;

автори (име и фамилия – без титли и съкращения) – на български език; месторабота – на български език;

Празен ред

тема на доклада (с главни букви) – **на английски език;**

автори (име и фамилия – без титли и съкращения) – **на английски език; месторабота – на английски език.**

7. На нов ред се изписва Abstract (т. е. резюме), което не се центрира.

8. Следва текстът на резюмето (на английски език).

9. Ключови думи (на английски език).

Празен ред

10. Следва текстът на доклада.

11. Фигурите, снимките и диаграмите към доклада трябва да бъдат черно-бели и монтирани в текста.

12. Бележки и забележки се пишат под линия на съответната страница, **изписани на латиница.**

13. Всички цитирания в текста – в скоби се изписва фамилията на автора (на латиница) и годината на публикуване.

Пример: (Ivanov, 2014).

Отделно се прилага списък с цитираните публикации, подредени азбучно според фамилията на първия автор. Когато се цитират няколко публикации от един и същи автор, най-напред в списъка се дават самостоятелните му публикации, следвани от публикациите в съавторство. Желателно е да се изброяват имената на всички автори. Литературните източници не се номерират.

Всички литературни източници на кирилица се изписват, като имената на авторите и на източниците се транслитерират на латиница, а заглавията на статиите се превеждат на английски език. При транслитерирането буквите се заменят според Закона за транслитерацията. Оригиналният език на публикациите, преведени на английски език, се посочва след библиографското описание в скоби (български = Bg, руски = Ru, сръбски = Sr, македонски = Mk, гръцки = Gr, и т. н.).

Пример: Ibrishimov N., H. Lalov, 1984. *Clinical Laboratory Investigations in Veterinary Medicine*, 1984, Zemizdat, S. 363 p. (Bg)

14. При желание авторите могат да публикуват в края на статията информация за себе си и адрес за връзка и кореспонденция.

15. Материалът, включен в статията, трябва да е оригинално и непубликувано до момента теоретично изследване, да съдържа оригинални експериментални данни или нови интерпретации на съществуващи резултати.

Материали, които не са оформени според гореизложените изисквания, няма да бъдат разглеждани.

Хартиени отпечатащи и дискове не се връщат. Хонорари не се изплащат.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ: проф. Владимир Андонов (отговорен редактор); проф. Мария Панчовска-Мочева; проф. Божидар Хаджиев; проф. Веселин Василев; проф. Димитър Димитраков; проф. Йордан Тодоров; проф. Лена Костадинова-Георгиева; проф. Николай Панайотов; проф. Цанка Андреева; проф. Симеон Василев; доц. Атанас Арnaudов; доц. Красимира Чакъррова; доц. Тодорка Димитрова; доц. Мариан Милев.

EDITORIAL BOARD: Prof. Vladimir Andonov (editor-in-chief); Prof. Maria Panchovska-Mocheva; Prof. Bozhidar Hadzhiev; Prof. Veselin Vasilev; Prof. Dimitar Dimitrakov; Prof. Jordan Todorov; Prof. Lena Kostadinova-Georgieva; Prof. Nikolay Panayotov; Prof. Tzanka Andreeva; Prof. Simeon Vasilev; Assoc. Prof. Atanas Arnaudov; Assoc. Prof. Krassimira Chakarova; Assoc. Prof. Todorka Dimitrova; Assoc. Prof. Mariyan Milev.

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ: проф. Божидар Хаджиев; проф. Симеон Василев; проф. Валентина Алексиева; проф. Емил Хаджиколев; доц. Атанаска Тенева; доц. Красимира Чакъррова; гл. ас. Атанас Манчоров; гл. ас. Биляна Попова.

EDITORIAL COUNCIL: Prof. Bozhidar Hadzhiev; Prof. Simeon Vassilev; Prof. Valentina Aleksieva; Prof. Emil Hadzhikolev; Assoc. Prof. Atanska Teneva; Assoc. Prof. Krassimira Chakarova; Assist. Prof. Atanas Manchorov; Assist. Prof. Bilyana Popova.

ВЛИЯНИЕ НА КОРПОРАТИВНАТА СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ ВЪРХУ КАЧЕСТВОТО НА ПРОИЗВОДСТВО И ПРОДАЖБА НА ХРАНИТЕЛНИ ПРОДУКТИ

Васко Василев

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите – Пловдив

INFLUENCE OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY ON THE QUALITY OF PRODUCTION AND SALE OF FOOD PRODUCTS

Vasko Vasilev

University of agribusiness and rural development – Plovdiv

Abstract: The application of systems and appropriate tools from Corporate social responsibility (CSR) ensures the successful management of quality, safety standards, ethical and sustainable practices. Corporate social responsibility (CSR) can have a significant impact on the quality of food production and sales. Prioritizing CSR in the food industry can lead to positive results for both business and society. The impact of CSR on the quality of production and sale of food products is entirely positive. More responsible and sustainable practices are encouraged, leading to higher quality ingredients, improved product safety and increased consumer confidence. CSR refers to companies' commitment to operate in a socially and environmentally sustainable manner, complying with legal requirements, with the aim of contributing to a positive impact on society. Companies implementing CSR practices can invest in robust quality control measures and adhere to strict safety standards. This can lead to higher quality food products that meet and exceed consumer demands.

Keywords: corporate social responsibility, food industry, sales

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Влиянието на корпоративната социална отговорност (КСО) върху качеството на производството и продажбата на хранителни продукти е динамичен и основен аспект в областта на бизнес етиката и устойчивостта. КСО надхвърля традиционния фокус върху маржовете на печалбата, като разширява обхвата си, за да обхване социалните, екологичните и етичните измерения на бизнес операциите. В контекста на хранително-вкусовата промишленост този ангажимент за отговорност има широкообхватни последици, които оформят самата същност на това как хранителните продукти се произвеждат, продават и консумират [1-2].

Инициативите за КСО в хранителния сектор се характеризират с ангажимент за етично снабдяване, екологична устойчивост и благосъстояние на общността. Компаниите, възприемащи КСО, дават приоритет на осигуряването на висококачествено производство на храни чрез спазване на строги стандарти за безопасност и етични практики по веригата на доставки. Като се ангажират активно с местните общности, подкрепят устойчивото селско стопанство и подкрепят прозрачната комуникация, тези компании изграждат основа на доверие с потребителите [3-4].

Въздействието на КСО върху качеството на хранителните продукти е очевидно в различни аспекти, включително иновации в по-здравословни варианти, фокус върху хранителната стойност и гарантиране на безопасни и етично произведени съставки. Освен това КСО насърчава компаниите да възприемат екологично отговорни практики, като

например устойчиво опаковане и намалени въглеродни отпечатащи, допринасяйки за цялостното качество и устойчивост на хранителната индустрия [5-6].

По същество влиянието на КСО върху качеството на производството и продажбата на хранителни продукти е симбиотична връзка, при която отговорните бизнес практики не само повишават репутацията и доверието в компаниите, но също така допринасят за благосъстоянието на потребителите и околната среда. Това въведение поставя началото на цялостно изследване на това как КСО оформя пейзажа на производството и продажбата на храни, насърчавайки холистичен подход, който дава приоритет не само на печалбите, но и на по-доброто [7-8].

В епоха, в която потребителите все повече осъзнават социалните и екологичните въздействия на своя избор, компаниите в хранително-вкусовата промишленост признават значението на приважането в съответствие на своите операции с отговорни и етични стандарти. Това пресичане на КСО и хранителния сектор има широкообхватни последици, оформяйки не само репутацията на компаниите, но и самото естество на предлаганите от тях продукти [9-10].

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Според Business for Social Responsibility (BSR), КСО се определя като „постигане на търговски успех по начини, които зачитат етичните ценности и зачитат хората, общностите и природната среда“. Инициативите за корпоративна социална отговорност (КСО) могат да бъдат използвани за решаване на проблеми, свързани с качеството на производството и продажбата на хранителни продукти [1, 4; 9].

Инвестирането в системи за осигуряване на качеството, може да разпредели ресурсите за внедряване и подобряване на процесите по цялата верига на производство и доставка. Редовното тестване, наблюдение и спазването на стандартите за качество могат да помогнат за предотвратяване на проблеми, свързани с безопасността и целостта на хранителните продукти. Участието в етично снабдяване със суровини, може да бъде като гарант за справедливи трудови практики и екологична устойчивост. Като подкрепят инициативи за справедлива търговия, компаниите допринасят за производството на висококачествени съставки, като същевременно насърчават социалната и екологичната отговорност [3].

Отделянето на ресурси за научноизследователска и развойна дейност, фокусирана върху създаването на по-здравословни и по-устойчиви хранителни продукти, може да открие нови възможности. Иновациите с хранителни подобрения, намалени добавки и екологично чисти опаковки, ще отговорят на изискванията на потребителите за по-здравословен избор [2].

Прилагане на водни и енергийно ефективни практики в производствените съоръжения, за да се сведе до минимум потреблението на ресурси. Инвестицията във възобновяеми енергийни източници, се явява инструмент за намаляването на въглеродния отпечатък [6].

Стартиране на образователни кампании за повишаване на осведомеността сред потребителите относно важността на стандартите за качество на хранителните продукти. Участието в регулаторни дискусии помага да се гарантира, че всички компании се придържат към последователни етични стандарти и стандарти за качество [5; 9].

Активното сътрудничество с регулаторните органи, застъпва и допринася за разработването на стандартизирани разпоредби в хранително-вкусовата промишленост. Участието в регулаторни дискусии помага да се гарантира, че всички компании се придържат към последователни етични стандарти и стандарти за качество [2; 6-7].

Обучението и благосъстоянието на служителите, като част от политиките за КСО, подпомага и развива качеството на различните продукти, пряко подпомагайки тяхната продажба. Инвестирането в програми за обучение на служителите, води до сигурност, че всички членове на персонала са добре запознати със стандартите за качество и етичните практики. Ангажираните и добре обучени служители допринасят за поддържането на висококачествени производствени процеси [1; 3; 5].

Управлението по време на кризи и съответната реакция, също биха били от ключово значение при действието практиките свързани с КСО. Разработването на стабилни кризисни

планове за управление, бързо може да разреши проблеми с качеството, при възникването им. Прозрачността и бързите реакции на потенциални проблеми демонстрират ангажимент за разрешаването им и поддържане на доверието на потребителите [1].

Сътрудничество с неправителствени организации (НПО) и участие в инициативи в цялата индустрия, насочени към подобряване на качеството и безопасността на хранителните продукти. Колективните усилия засилват въздействието на КСО инициативите [11].

Провеждането редовни вътрешни и външни одити на производствените процеси, и тяхното сертифициране, повишават надеждността и доверието на потребителите [2].

Включването на тези стратегии за КСО, компаниите могат активно да допринесат за решаването на проблеми, свързани с качеството на производството и продажбата на хранителни продукти, насърчавайки положително въздействие както върху техния бизнес, така и върху хранителната индустрия като цяло. Публичното оповестяване на дългосрочни цели за устойчивост, включително цели за намаляване на въздействието върху околната среда, подобряват социалната отговорност. Чрез редовно оценяване и коригиране на стратегиите, се посрещат развиващите се предизвикателства пред устойчивостта [3; 5-7; 9; 11].

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Възприемайки тези допълнителни практики, компаниите могат да създадат по-всеобхватна и въздействаща рамка за корпоративна социална отговорност, допринасяйки за положителната промяна в хранително-вкусовата промишленост и извън нея. В заключение, възприемането на практики, които подкрепят корпоративната социална отговорност при производството и продажбата на хранителни продукти, не е просто морален императив, а стратегическа необходимост за бизнеса. Чрез интегриране на етични, устойчиви и социално съзнателни практики компаниите могат да повлияят положително на общностите, околната среда и собствените си резултати. От отговорно снабдяване и прозрачно етикетироване до опазване на околната среда и ангажираност на общността, тези практики формират холистичен подход за създаване на по-етична и устойчива хранителна индустрия.

Ползите се простират отвъд подобряването на репутацията; те включват подобро доверие на потребителите, повишен морал на служителите и истински принос към глобалните усилия за справяне с проблеми като глада, бедността и влошаването на околната среда. Тъй като потребителите стават по-съвестни относно избора си, фирмите, които дават приоритет на корпоративната социална отговорност, не само се привеждат в съответствие с развиващите се обществени ценности, но също така се позиционират като лидери в оформянето на по-добро, по-устойчиво бъдеще.

По същество пътуването към корпоративната социална отговорност в хранително-вкусовата промишленост е постоянен ангажимент за непрекъснато подобрене, иновации и сътрудничество. Възприемайки тези практики, компаниите не само изпълняват своите етични задължения, но и играят жизненоважна роля в изграждането на по-устойчива и отговорна глобална хранителна екосистема.

БЛАГОДАРНОСТИ

Тази публикация е изготвена в рамките на проекта INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE). Проектът е финансиран от Европейския съюз Програма за научни изследвания и иновации „Хоризонт 2020“ съгласно споразумение за безвъзмездна помощ №101035815. Отговорност за информацията и възгледите, изложени в този документ, принадлежи изцяло на автора.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Българска мрежа за корпоративна социална отговорност (CSR Bulgaria).** (2013). Какво е Корпоративна социална отговорност и как се измерва? Available at: <https://www.csr.bg>

2. **Топлева, С. А. и Прокопов, Т. В.** (2020), „Интегриран бизнес модел за устойчивост на малки и средни предприятия в хранително-вкусовата промишленост: Създаване на добавена стойност чрез екодизайн“, *British Food Journal*
3. **Abdirahman, Z. Z., Suavee, L., & Shiri, G.** (2014). Analysing network effects of corporate social responsibility implementation in food small and medium enterprises. *Journal on Chain and Network Science*
4. **Alejandra Gonzalez-Perez, M.** (2013), "Corporate Social Responsibility and International Business: A Conceptual Overview"
5. **Alejandra Gonzalez-Perez, M. & Leonard, L.** (Ed.) *International Business, Sustainability and Corporate Social Responsibility (Advances in Sustainability and Environmental Justice, Vol. 11)*, Emerald Group Publishing Limited, Leeds, pp. 1-35. [https://doi.org/10.1108/S2051-5030\(2013\)0000011006](https://doi.org/10.1108/S2051-5030(2013)0000011006)
6. **Almeida, R.** (2018). Corporate social responsibility and performance: Evidence from the water industry. *New Trends and Issues Proceedings on Humanities and Social Sciences*, 4(10), 265–272. <https://doi.org/10.18844/prosoc.v4i10.3091>
7. **Carroll, A. B.** (2008). A history of corporate social responsibility: Concepts and practices.
8. **Crane, A., D. Matten, A. McWilliams, J. Moon, & D. S. Siegel** (Eds.), *The Oxford handbook of corporate social responsibility*. Oxford University Press.
9. **Gond, J. P., & Moon, J.** (Eds.). (2012). *Corporate social responsibility*. Routledge.
10. **Grayson, D., & Hodges, A.** (2017). Corporate social opportunity! Seven steps to make
11. **Hamilton, T.** (2011). Putting corporate responsibility in its place. *Geography Compass*, 5(10), 710–722. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2011.00454.x>

ЗЕЛЕНА ИКОНОМИКА: КОНЦЕПЦИЯ И ПРИНЦИПИ

Делян Плачков

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

GREEN ECONOMY: CONCEPT AND PRINCIPLES

Delyan Plachkov

University of agribusiness and rural development

Abstract: The emergence of the green economy in recent decades is closely associated with sustainable development, aiming to simultaneously address social, economic, and environmental goals across various countries and regions. In contrast to sustainable development, “green” economy places a significant emphasis on economic growth, aligning with rather than conflicting with environmental protection strategies. Coined in the early 1980s, the term has gained widespread usage in scientific literature, and contemporary discussions on the “green” economy involve various international bodies, government agencies, private organizations, and more.

Comprehending the essence of this concept, positioned as a comprehensive approach integrating environmental considerations into economic and social policy and planning, necessitates the systematic analysis and generalization of associated concepts and principles. Fundamentally, the “green” economy is perceived as a dynamic process of economic transformation toward low-carbon development, increased resource efficiency, and enhanced societal well-being. This transformation is facilitated through the adoption of technologies and innovations that not only create new employment opportunities but also simultaneously alleviate long-term environmental risks.

Keywords: economic growth, green economy, concept, environment, sustainable development, efficiency, green policy, green management.

1. INTRODUCTION

Green economics, also referred to as the green economy, is a concept that has gained significant traction in recent years and is closely aligned with sustainable development. It aims to integrate environmental considerations into economic decision-making processes and seeks to address social, economic, and environmental goals simultaneously.

This approach recognizes the interdependence of these three dimensions and aims to find ways to achieve economic growth while minimizing negative impacts on the environment. Green economics emphasizes the importance of sustainable resource management, promoting renewable energy sources, reducing carbon emissions, and prioritizing the well-being of communities and ecosystems. It recognizes that traditional economic models often neglect the long-term consequences of unsustainable practices and seeks to shift towards a more holistic and sustainable approach. This concept has gained momentum since the 2009 global economic crisis and has been supported by international organizations, including the BRICS nations. Furthermore, the green economy is driven by the principles of technological innovation and market-based solutions.

2. EXHIBITION

In this context, the concept of green finance has also emerged as a crucial component of the green economy. Green finance refers to financial practices and instruments that support sustainable and environmentally friendly projects, initiatives, and businesses (Taghizadeh-Hesary, F., 2021). It aims to align economic decisions with environmental considerations and promote the development of a more sustainable economy. Green finance plays a key role in mobilizing funding for green

projects and encouraging sustainable investments. By providing financial incentives and support for environmentally friendly initiatives, green finance helps to accelerate the transition towards a low-carbon economy and foster sustainable development (Wang, L., 2022). Furthermore, green finance is not limited to specific financial instruments or sectors. It encompasses a wide range of financial activities, including sustainable investments, green bonds, carbon markets, and green lending. Green finance is an integral part of the green economy, facilitating the flow of capital towards projects that have positive environmental and social impacts. In summary, the concept of green economics emphasizes the integration of social, economic, and environmental goals in decision-making processes. Green finance is an essential component of the green economy as it enables the alignment of financial decisions with environmental considerations and promotes sustainable development.

Concept of Green Economy

The concept of Green Economy was first introduced in the Rio+20 conference in 2012 (Morrow, K., 2012), which aimed at promoting a sustainable future. The green economy concept is based on the idea of decoupling economic growth from environmental degradation. It recognizes that the current economic model, which is linear, is unsustainable and has negative impacts on the environment. The Green Economy, on the other hand, is circular and aims to optimize the use of resources through the 3 main principles, which are reduce, reuse, and recycle. The green economy encompasses different sectors of the economy, including agriculture, energy, transportation, and waste management. It promotes the use of renewable energy sources such as solar, wind, and geothermal, which are environmentally friendly and reduce carbon emissions. The green economy also encourages the adoption of sustainable agriculture practices that reduce soil erosion and water pollution. Additionally, it advocates for the implementation of sustainable transportation systems that reduce the use of fossil fuels. The concept of Green Economy refers to an economic system that prioritizes sustainability and aims to minimize negative environmental impacts (Belmonte-Ureña, L. J., 2021). It recognizes the inherent link between economic development, social well-being, and environmental health. The Green Economy concept is based on the idea that economic growth can be achieved without compromising the ability of future generations to meet their needs.

Key elements of the concept include:

- Decoupling economic growth from environmental degradation: The Green Economy seeks to break the traditional paradigm where economic growth is often driven by unsustainable practices that deplete natural resources and harm the environment. It aims to achieve a state where economic growth is not at the expense of ecological balance.
- Resource efficiency and sustainability: The concept emphasizes the efficient use of resources to reduce waste and minimize the extraction of finite resources. This involves implementing sustainable production processes, promoting recycling and reuse, and adopting renewable energy sources.
- Environmental protection and restoration: The Green Economy recognizes the importance of preserving and restoring ecosystems, biodiversity, and natural habitats. It emphasizes the need to protect and conserve natural resources, including forests, water bodies, and wildlife.
- Green technology and innovation: The concept promotes the development and deployment of clean and green technologies, such as renewable energy sources, energy-efficient systems, and sustainable transportation. It encourages the adoption of innovative solutions that contribute to a greener and more sustainable economy.

Principles of Green Economy

The principles of green economy represent a paradigm shift in economic thinking and practices, aiming to reconcile economic growth with environmental sustainability. As concerns about climate change, resource depletion, and ecosystem degradation continue to mount, the green economy provides a framework to guide businesses, governments, and individuals towards a more sustainable and equitable future. At its core, the green economy emphasizes the integration of environmental considerations into economic decision-making processes (Morgera, E., 2013). It recognizes that economic development should not be pursued at the expense of ecological well-being but rather should foster a harmonious relationship between society, the economy, and the environment. This entails promoting resource efficiency, sustainable consumption and production

patterns, and the preservation of biodiversity. Principles such as internalizing environmental costs, promoting clean technologies, and investing in renewable energy sources lay the foundation for a green economy. Additionally, social equity and inclusivity are key principles, ensuring that all segments of society can participate in and benefit from the transition to a greener and more sustainable economy. By adopting the principles of green economy, we can strive towards a future where economic progress and environmental well-being go hand in hand. Efforts to promote sustainability, innovation, and the responsible management of natural resources will not only address pressing environmental challenges but also pave the way for long-term prosperity and the well-being of present and future generation.

The Green Economy principles:

- Sustainable Use of Resources. The principle of sustainable use of resources advocates for the responsible use of natural resources to ensure their availability for future generations. This principle underlines the importance of minimizing waste, reducing water usage, and utilizing renewable resources to promote sustainability.
- Social Inclusion. Social inclusion seeks to ensure that all members of society benefit from the green economy. It emphasizes the importance of creating green jobs and reducing poverty through investments in renewable energy, sustainable agriculture, and waste management.
- Economic Efficiency. Economic efficiency seeks to optimize the use of resources by reducing production costs and increasing profitability. This principle promotes the use of energy-efficient technologies and the adoption of circular economic models.
- Environmental Stewardship. Environmental stewardship emphasizes the responsible management and conservation of natural resources to ensure environmental sustainability. This principle advocates for the preservation of biodiversity and the reduction of carbon emissions.
- Good Governance. Good governance promotes transparency, accountability, and participation in decision-making. This principle is essential in ensuring that the green economy is implemented in a fair and equitable manner.

The Green Economy has several implications for sustainable development. Firstly, it promotes the creation of green jobs and contributes to poverty reduction. Secondly, it fosters the development of clean energy and promotes the use of renewable resources, which reduces carbon emissions and mitigates climate change (Goranova, A. P. P., 2013). Thirdly, it encourages the adoption of sustainable agriculture and waste management practices, which reduce pollution and greenhouse gas emissions. Finally, it promotes the concept of circular economy model, which optimizes the use of resources and minimizes waste.

3. CONCLUSION

In conclusion, the concept of Green Economy represents a paradigm shift in how we perceive and pursue economic growth. It emphasizes the importance of harmonizing economic development with environmental sustainability and social well-being. The principles of the Green Economy, including sustainable resource use, social inclusion, economic efficiency, environmental stewardship, and good governance, provide a framework for achieving sustainable development. It offers numerous opportunities for positive change. It encourages the transition to renewable energy sources, the promotion of sustainable agriculture and waste management practices, and the creation of green jobs. By decoupling economic growth from environmental degradation, the Green Economy aims to ensure a future where prosperity is not achieved at the expense of our planet's health. However, the implementation of the Green Economy concept is not without challenges. It requires strong political will, collaboration among stakeholders, and changes in policy frameworks. In addition, financial resources and technological innovations are crucial for the successful realization of a green economy. To fully realize the potential of the Green Economy, it is essential that governments, businesses, civil society, and individuals commit to its principles and take concrete actions. This includes investing in sustainable infrastructure, supporting research and development of green technologies, promoting sustainable consumption and production patterns, and fostering education and awareness. The benefits of embracing the Green Economy are far-

reaching. It not only helps preserve the environment, but also contributes to poverty reduction, social inclusivity, and economic growth. By adopting the principles of the Green Economy, we can pave the way for a more sustainable and equitable future. The Green Economy concept incorporates the principles of social inclusion and equity, aiming to ensure that the benefits and opportunities of the green transition are distributed fairly. It emphasizes the creation of green jobs, social welfare, and poverty reduction. The Green Economy necessitates collaboration between governments, businesses, civil society organizations, and other stakeholders. It requires multi-stakeholder engagement to develop and implement policies, strategies, and initiatives that align with the goals of sustainability and resilience.

ACKNOWLEDGMENTS

This publication was prepared under INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE) project. The project has received funding from the European Union, Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 101035815. Responsibility for the information and views set out in this paper lies entirely with the author.

REFERENCES

- Belmonte-Ureña, L. J., Plaza-Úbeda, J. A., Vazquez-Brust, D., & Yakovleva, N.** (2021). Circular economy, degrowth and green growth as pathways for research on sustainable development goals: A global analysis and future agenda. *Ecological Economics*, 185, 107050.
- Goranova, A. P. P., & Tananeeva, C. A. P. Z.** (2013). Зелената икономика—предпоставки и фактори за развитие. Знанието—традиции, иновации, перспективи, 63.
- Morgera, E., & Savaresi, A.** (2013). A conceptual and legal perspective on the green economy. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, 22(1), 14-28.
- Morrow, K.** (2012). Rio+ 20, the green economy and re-orienting sustainable development. *Environmental Law Review*, 14(4), 279-297.
- Taghizadeh-Hesary, F., Yoshino, N., & Phoumin, H.** (2021) Analyzing the Characteristics of Green Bond Markets to Facilitate Green Finance in the Post-COVID-19 World. *Sustainability* 2021, 13, 5719. <https://doi.org/10.3390/su13105719>
- Wang, L., Chen, L., & Li, Y.** (2022). Digital economy and urban low-carbon sustainable development: The role of innovation factor mobility in China. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(32), 48539-48557.

УПРАВЛЕНИЕ НА ПАЗАРНИЯ РИСК ВЪВ ФИНАНСОВИТЕ ИНСТИТУЦИИ: ПРАКТИКИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Делян Плачков

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

MARKET RISK MANAGEMENT IN FINANCIAL INSTITUTIONS: PRACTICES AND CHALLENGES

Delyan Plachkov

University of agribusiness and rural development

Abstract: In the process of carrying out its financial operations, every organization faces various types of risks such as market, credit, operational, legal and liquidity risk. At the same time, the management strategies of these risks are formed depending on the priorities and goals of the organization the financial market. In some cases, organizations focus their efforts on achieving stability, preferring a more modest but secure income, while others are willing to take greater risks with the vision of greater gains.

Keywords: Value at Risk (VAR), Risk measurement, Management systems of the risk; Market risk management

1. ВЪВЕДЕНИЕ

В процеса на изпълнение на своите финансови операции, всяка организация се изправя пред разнообразни видове рискове като пазарен, кредитен, оперативен, правен и ликвиден риск. В същото време, стратегията за управление на тези рискове се формира в зависимост от приоритетите и целите на организацията на финансовия пазар. В някои случаи, организациите насочват усилията си към постигане на стабилност, предпочитайки по-скромен, но сигурен доход, докато други са готови да поемат по-големи рискове с визията за по-значителни печалби.

В глобален контекст, финансовите институции активно внедряват системи за управление на пазарния риск. Внедряването на тези системи им предоставя възможност да използват подходящи процедури за оценка на пазарните рискове, с цел определяне на лимитите на търговския портфейл и възможността за влизане на нови пазари, вземат информирани решения, основани на пълна информация за управлението на портфейла, диверсификация на финансовите инструменти и хеджиране на пазарните рискове.

Количествено измерват пазарния риск във форма, която допринася за лесното му сравнение с други видове рискове, позволявайки определение на рентабилността на бизнес единиците с включване на риска в сметките при вземането на информирани стратегически решения за тяхното развитие. Демонстрират пред международните рейтингови агенции високо ниво на управление на риска. Укрепват положителния имидж пред съществуващи и потенциални клиенти, контрагенти и акционери. Повишават професионалното ниво на служителите и общата корпоративна култура чрез по-добро разбиране на рисковете, на които е изложен банковият бизнес, както и чрез обучение в съвременни методи за управление на риска.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Да припомним, че пазарният риск се проявява като вероятност от загуби, предизвикани от промени в лихвените проценти, валутните курсове, котировките на деривативни финансови инструменти, цените на стоки и други фактори, които могат да влияят директно или косвено върху стойността на конкретни инструменти. Този вид риск има макроикономическа природа, като източниците му са макроикономическите показатели на финансовата система, включително пазарни индекси и лихвени криви. Например, корелацията между измененията в цените на различни инструменти, въпреки че не представлява директен ценови фактор, влияе косвено на ценовите характеристики на портфейла, който включва тези инструменти. Подобно на това, колебанията в стойността на определен инструмент, въпреки че само по себе си не е индикатор за цена, силно влияят на цената на опциите за този инструмент (Gerunov, 2019).

Когато става въпрос за управление на риска на българския пазар, особено в началните стадии на формиране на банковия и финансовия сектор, основният проблем беше свързан с риска от загуби в резултат на невъзможността за изпълнение на задълженията от контрагентите. С развитието на финансовия сектор, насочен към западни стандарти, приоритетите се променят. Възникват въпроси, свързани с управлението на лихвения риск, валутния риск, както и риска от промяна на пазарната стойност на ценните книжа и деривативните финансови инструменти - пазарният риск. Основната опасност, която възниква от пазарния риск, както и от всякакъв друг финансов риск, е свързана с нестабилността на паричните потоци във времето. Това в крайна сметка оказва сериозно въздействие върху финансовите резултати на организацията и преди всичко върху нейната финансова стабилност (Yotzov, 2014). Нека се опитаме да разберем по-добре какво се крие зад тези термини и как те функционират в реалния живот.

Съществуват три основни форми на пазарни рискове:

- Ценови риск, който включва борсов риск (риск от намаляване на стойността на ценните книжа) и стоков риск (риск от промени в цените на стоките).
- Валутен риск, който представлява риск от загуби, свързани с неблагоприятни промени в обменните курсове на чуждестранни валути и благородни метали за открити позиции в чуждестранни валути и благородни метали.
- Лихвен риск, който е свързан с възможни загуби в резултат на неблагоприятни промени в лихвените проценти по активите, пасивите и зад балансовите инструменти на банката.

Управлението на валутния риск се осъществява изолирано от другите видове пазарни рискове (борсов, лихвен и стоков). За защита срещу неблагоприятните въздействия на различни рискови фактори се използват специални механизми за управление на риска, които увеличават устойчивостта на организацията към влиянието на тези фактори (Pavlov, 2018).

Управлението на пазарния риск включва следните етапи: Планиране на дейности за управление на риск; Идентифициране на фактори и акцентиране върху най-съществените от тях.; Установяване на взаимосвързаността между различните фактори; Разработване на програма за управление на риска; Мониторинг и контрол на рисковете.; Оценка на ефективността на текущите мерки за управление на риска (Plachkov, 2019);

Въвеждането на системи за управление на пазарния риск позволява на финансовите институции: да използват адекватни процедури за оценка на пазарните рискове; количествено определяне на пазарния риск във форма, която позволява лесното му сравняване с други видове рискове, което ще позволи да се определи рентабилността на бизнес единиците, като се вземе предвид рискът, и да се вземат информирани решения относно стратегическото развитие на тези единици; разработване на начини за намаляване на пазарния риск; вземане на информирани решения въз основа на пълна информация за управление на портфейл, диверсификация на финансови инструменти и хеджиране на пазарни рискове; демонстрира пред международните рейтингови агенции високо ниво на управление на риска; укрепване на положителен имидж в очите на съществуващи и потенциални клиенти, контрагенти и акционери на банката; повишаване на професионалното ниво на банковите служители и цялостната корпоративна култура чрез по-добро разбиране

на рисковете, на които е изложен банковият бизнес, както и чрез обучение в съвременни методи за управление на риска.

Съществуват различни методологии за оценка на възможните загуби за финансови инструменти и портфейли. Нека отбележим основните методи за оценка на пазарния риск: VaR (Value-at-Risk - „стойност под риск“); аналитични подходи (напр. делта-нормален подход); Стрес тестване (нови технологии). Нека разгледаме най-често срещания метод за количествена оценка на пазарния риск на търговските позиции – VaR (Plachkov, 2023).

VaR е приблизителна оценка, изразена в парични единици на основната валута, на сумата, която очакваните загуби през даден период от време (времеви хоризонт) с дадена вероятност (ниво на доверие) няма да надвишат. Основата за оценка на VaR е динамиката на курсовете и цените на инструментите за определен период от време в миналото. Времевият хоризонт често се избира въз основа на продължителността на времето, през което финансовият инструмент е в портфейла или неговата ликвидност, въз основа на минималния реалистичен период, през който този инструмент може да бъде продаден на пазара без значителна загуба. Времевият хоризонт се измерва в броя работни или търговски дни. Нивото на доверие или вероятност се избира в зависимост от предпочитанията за риск, изразени в регулаторните документи на банката. Стойността на VaR се изчислява по три основни метода: параметричен; метод на историческо моделиране; използвайки метода Монте Карло. Използването на методологията VAR ни позволява най-общо да решим проблема с измерването на пазарния риск. Но освен факта, че пазарният риск трябва да бъде правилно измерен, е необходимо и да се научим как да го управляваме. Управлението на пазарния риск е действие за минимизиране и защита срещу риска.

Управлението на пазарния риск включва няколко важни стъпки:

- Измерване на пазарния риск за конкретен портфейл чрез изчисляване на VAR (Value at Risk).
- Вземане на решение дали е приемлив размерът на възможните загуби (определен от VAR).
- Възможни промени в портфейла с цел намаляване на неговия VAR, като например хеджиране на позициите с деривативни инструменти.
- Резервиране на капитал в размер, не по-малък от VAR, за покриване на евентуални загуби.

Важно е да се има предвид, че VAR има широко приложение, но не може да предотврати рискове, свързани с колебанията на цените през периода на задържане (например по време на търговска сесия). Също така, при редки, но високорискови събития (като "Черен вторник" или банкова криза), VAR има ограничена ефективност и се препоръчва използването на допълнителни методи (Georgiev, 2018).

Хеджирането е известен механизъм за управление на пазарния риск. То представлява транзакция, която намалява риска от други транзакции или позиции чрез отваряне на противоположни позиции на паричните и деривативните пазари. Това помага да се защити паричната позиция от бъдещи загуби, предизвикани от нестабилност на цените. Лицето или компанията, които използват хеджиране, се наричат хеджъри. Целта на хеджирането е да намали амплитудата на колебанията в паричните потоци и стабилизира общия паричен поток на организацията. Важно е ръководителят на организацията, отговорен за управлението на риска, да разполага с информация, която му позволява да оцени текущите пазарни рискове, източниците на резерви за покриване на тези рискове и очакванията за риска след хеджиране. Редовната предоставяне на тази информация е от съществено значение.

В крайна сметка, ако хеджирането позволява съществено намаляване на пазарния риск при приемливи разходи, то е препоръчително. Ако намаляването на риска не е съществено за финансовата стабилност или разходите за хеджиране са сравними със спестяванията от резервните фондове, тогава хеджирането може да не бъде подходящ метод.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Фокусирайки се върху текущите практики във финансовата индустрия и подчертавайки предизвикателствата, пред които се изправят финансовите учреждения в този

контекст. Можем да кажем, че за да осигури надеждна защита срещу колебанията на пазара, една институция трябва да разглежда различни аспекти на управлението на пазарния риск, включително използването на технологии, моделирането на риска, диверсификацията на портфейла и управлението на ликвидността. Заклучавайки, че успешното управление на пазарния риск изисква постоянно адаптиране към динамичните условия на пазара и развиване на иновативни стратегии. Трябва да се отчете, че предизвикателствата включват: сложността на финансовите пазари, високата степен на неопределеност и необходимостта от съгласуваност с регулаторните изисквания. В заключение, статията подчертава важността на постоянното развитие на практиките за управление на пазарния риск с оглед поддържане на стабилност и устойчивост във финансовите институции.

ЛИТЕРАТУРА

Georgiev, G., & Plachkov, D. (2018). The corporate risk forecasting by Cash Flow at Risk Approach. In Proceedings of the International scientific and practical conference "Bulgaria of regions" (Vol. 1).

Gerunov, A. (2019). Risk Management: Typologies, Principles and Approaches. *Предприемачество*, 7(2), 205-244.

Pavlov, V. (2018). Features of the market of derivative instruments in Bulgaria. *UARD* 181-195.

Plachkov, D. (2019). Financial problems of agriculture in Bulgaria. *New knowledge Journal of science*, 8(2), 18-22.

Plachkov, D. (2023). Financial tools for risk management in the context of the Common Agricultural Policy of the European Union, Dissertation paper.

Yotzov, V. (2014). Прогностична сила на сигналите за ранно предупреждение за финансова криза—теоретични подходи и емпирични резултати. *Икономически изследвания*, (2), 3-38.

**ИЗСЛЕДВАНЕ ВЛИЯНИЕТО НА ПСИХОЛОГИЧЕСКИЯ КЛИМАТ
ВЪРХУ БОЛНИЧНАТА КУЛТУРА ЗА БЕЗОПАСНОСТ НА
ПАЦИЕНТА В КАРДИОЛОГИЧНИ КЛИНИКИ И ОТДЕЛЕНИЯ**

Павлина Павлова¹, Ралица Райчева², Росица Димова¹

¹Катедра „Здравен мениджмънт и икономика на здравеопазването“, Факултет по обществено здраве, Медицински университет – Пловдив,

²Катедра „Социална медицина и обществено здраве“, Факултет по обществено здраве, Медицински университет – Пловдив

**THE INFLUENCE OF THE PSYCHOLOGICAL CLIMATE ON THE
CULTURE OF PATIENT SAFETY IN CARDIOLOGY CLINICS AND
WARDS**

Pavlina Pavlova¹, Ralitsa Raycheva², Rositsa Dimova¹

**¹Dept. Department of Health Management and Health Economics,
Faculty of Public Health, Medical University of Plovdiv**

**²Dept. Social Medicine and Public Health, Faculty of Public Health,
Medical University of Plovdiv**

Abstract: Introduction. As a component of the hospital's patient safety culture, the psychological climate is important for ensuring quality and safe medical care. The **aim** of the present study is to investigate the associations between the elements of the patient safety culture and the psychological climate in cardiology clinics and departments in the South-Central region of Bulgaria.

Material and methods. A direct anonymous survey was carried out, using the Bulgarian versions of two questionnaires - B-HSOPSC and IMPC. 273 hospital employees from the cardiology clinics and departments of 14 hospitals on the territory of the South-Central Region of Bulgaria participated. The study was approved by the Ethical Committee of the Medical University of Plovdiv with a Protocol № 6/05.10.2023. Descriptive statistics and Spearman correlation coefficient were used. Primary data processing and analysis were carried out with IBM SPSS Statistics v. 26. with significance level $\alpha < 0.05$.

Results and discussion. A significant association was found between the characteristics of the hospital's leadership team and top management, the respondents' professional experience, the reporting of adverse events and errors on the one hand, and the elements of psychological climate on the other ($p < 0.05$ for all pairwise comparisons).

In addition, a correlation was found between staff relationships within hospital units, their actions and communication, related to safety, and error reporting among hospital staff on the one hand, and elements of psychological climate on the other. ($p < 0.05$ for all pairwise comparisons).

Conclusion. A higher level of patient safety culture is observed with a higher degree of cohesion, trust, support, recognition, honesty and innovation in the team, as well as with lower pressure from the immediate supervisor in the hospital units.

Keywords: patient safety culture, psychological climate, cardiology unit, quality medical care

1. ВЪВЕДЕНИЕ

През последните години вниманието на здравните специалисти, мениджъри и общество се фокусира все повече върху нивото на болничната култура за безопасност на пациента и психологическия климат (Mrayyan, 2022; Димова et al., 2020; Stoyanova et al., 2021; Todorova et al., 2016). Като компонент на болничната култура на безопасност на пациента, психологическият климат има ключово значение за осигуряване на качествена и безопасна медицинска грижа (Noor Arzahan IS et al., 2022; Rangachari et al., 2020). Световният опит е показал, че осигуряването и поддържането на позитивна култура за безопасност на пациента и безопасен психологически климат са сред най-важните предизвикателства пред които се изправят съвременните здравни системи (Wagnerl et al., 2013; Димова, 2021; Todorova, 2018). Крайъгълен камък на парадигмата е непрекъснато усъвършенстване, основано на учене от грешките и нежеланите събития. Въпреки съществуването на голям брой въпросници, които служат за оценка на безопасния климат и култура в здравните организации, литературни и систематични обзори разкриват необходимостта от тяхното усъвършенстване (Carvalho et al., 2023; Reis et al., 2018). Във връзка с това недостатъчно е проучена взаимовръзката между изследването на двата конструкта в здравеопазването в съответствие с принципите, посочени в Глобалния план за действие за безопасност на пациентите от СЗО (WHO, 2021). В научната литература, концепцията за култура на безопасност в здравната организация се отнася до възприетите индивидуални и групови ценности, убеждения, норми, компетенции и поведение, насочени към осигуряване и поддържане на безопасни здравни грижи (Sexton et al., 2000). Актуалността на настоящото проучване, което е част от дисертационен труд, се обуславя от необходимостта за осигуряване на безопасни здравни грижи и изследване и анализиране на причините за възможна поява на нежелано събитие или грешки в медицинската практика в кардиологичните клиники и отделения. **Целта** на проучването е да се изследват асоциациите между елементите на културата на безопасност за пациента и психологическият климат в кардиологични клиники и отделения от Южен централен район на РБългария.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Материал и методи

Извършено е пряко анонимно анкетно проучване с помощта на българските версии на два въпросника. Въпросник за измерване на болнична култура за безопасност на пациента (B-HSOPSC) съдържа 42 въпроси със стандартизирана 5-степенна скала, групирани в 12 дименсии, който е достъпен на сайта - www.psrs.bg (Stoyanova et al., 2018). Въпросник за измерване на психологическия климат (IMPC) включва 40 въпроса с петстепенна скала тип Likert, групирани в 8 направления (Koys et al., 1991). Проучването се проведе на територията на Южен Централен Район в България и е одобрено от КНЕ към МУ – Пловдив с протокол № 6/05.10.2023 г. В него участват 273 болнични служители от кардиологичните клиники и отделения на 14 ЛЗБП. Данните са представени с методи на дескриптивната и инферентна статистики. Количествените променливи с нормално разпределение са описани със средна аритметична и стандартно отклонение ($\bar{x} \pm SD$), а при липса на нормално разпределение са представени чрез медиана и интерквартилен размах (Me; IQR). Качествените променливи са онагледени като абсолютни/относителни честоти (брой/%). Асоциациите между променливите, измервани на рангови скали, са илюстрирани с помощта на непараметричния коефициент на корелация на Спирмън (ρ). Обработката и анализа на първичните данни се осъществи с IBM SPSS Statistics v. 26. при ниво на значимост $\alpha < 0.05$.

Резултати и обсъждане

Средната възраст на респондентите е 46 ± 20 г., като 79% (n=205) от всички са жени. Разпределението според професионалната група е както следва: най-голям е относителният дял на медицинските сестри – 41% (n=110), следвани от лекари – 24% (n=65), санитарни – 15% (n=40), лекар-специализанти – 12% (n=32), и технически секретар – 8% (n=20). По-голяма част от анкетираните (75%, n=205) са посочили, че работят в държавни/общински болници, а останалите (25%, n=68) в частни лечебни заведения за болнична помощ (ЛЗБП).

Установиха се асоциации между характеристиките на ръководния персонал и топ мениджмънта на болницата, професионалният опит на респондентите, докладването на нежелани събития и грешки, от една страна, и елементите на психологическия климат. Също така се установиха асоциации между взаимоотношенията на персонала вътре в болничните звена, действията и комуникацията им, свързана с безопасността и съобщаването на грешки между болничните служители, от една страна, и елементите на психологическия климат. Най-често се наблюдава сигнификантна права умерена връзка между взаимоотношенията на персонала, действията по отношение на безопасността и сплотеността като категория на психологическия климат. Отчитането на грешки и взетите след това последващи мерки, които водят до желани промени са в умерена права връзка с всички категории на психологическия климат (Автономия – $\rho=0.29$, $p<0.01$; Сплотеност – $\rho=0.44$, $p<0.01$; Доверие – $\rho=0.41$, $p<0.01$; Подкрепа – $\rho=0.46$, $p<0.01$; Признание – $\rho=0.45$, $p<0.01$; Честност – $\rho=0.47$, $p<0.01$; Иновация – $\rho=0.43$, $p<0.01$) без Натиск, където връзката е сигнификантна слаба, но обратна (отрицателна) ($\rho=-0.17$, $p<0.01$).

Анализът на резултатите установи асоциации между комуникацията, свързана със съобщаване на грешки между болничните служители и елементите на психологическия климат, където (1) получаването на информация за нежелани събития и (2) начините за предотвратяване и избягване на повторно възникване на грешки на работното място се асоциират със слаба до умерена права връзка с всички категории на психологическия климат – (1) Автономия – $\rho=0.21$, $p<0.01$; Сплотеност – $\rho=0.44$, $p<0.01$; Доверие – $\rho=0.37$, $p<0.01$; Подкрепа – $\rho=0.38$, $p<0.01$; Признание – $\rho=0.36$, $p<0.01$; Честност – $\rho=0.43$, $p<0.01$; Иновация – $\rho=0.34$, $p<0.01$) и съответно, (2) Автономия – $\rho=0.17$, $p<0.01$; Сплотеност – $\rho=0.37$, $p<0.01$; Доверие – $\rho=0.38$, $p<0.01$; Подкрепа – $\rho=0.41$, $p<0.01$; Признание – $\rho=0.38$, $p<0.01$; Честност – $\rho=0.40$, $p<0.01$; Иновация – $\rho=0.38$, $p<0.01$), с изключение на елемента „Натиск“ – (1) $\rho=-0.19$, $p<0.01$ и съответно (2) ($\rho=-0.16$, $p<0.01$).

Също така се установи, че персоналят се страхува да задава въпроси, свързани с безопасността на пациента, когато изпитва натиск от страна на ръководството ($\rho=0.21$, $p<0.05$). Когато има ниска степен на сплотеност, доверие, подкрепа, признание, честност и иновация, но пак се наблюдава натиск от страна на ръководството, хората изпитват страх да споделят за грешки и нередности в работата ($\rho=0.39$, $p<0.01$).

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите показаха, че при по-висока степен на сплотеност, доверие, подкрепа, признание, честност и иновации в екипа и по-нисък натиск от страна на прекия ръководител в болничните звена се наблюдава по-високо ниво на култура за безопасност на пациента. Също така се установи, че когато прекият ръководител и болничното ръководство насърчават дейностите по безопасност на пациентите между служителите в болничното звено се наблюдава по-висока степен на сплотеност, доверие, подкрепа, признание, честност, иновация и по-нисък натиск. Отчитането на грешки и взетите след това последващи мерки, които водят до желани промени, са в умерена права връзка с всички категории на психологическия климат без *натиск*, където връзката е сигнификантна, но обратна (отрицателна).

ЛИТЕРАТУРА

- Dimova, R., & Stoyanova, R.** (2020). *Patient Safety Culture and Safe Health Care*, Medical University of Plovdiv (Bg).
- Dimova R., Stoyanova R., & Boeva T.** (2022). Patient safety culture in Bulgarian Hospitals – Myth or Reality, *Scientific works of the Union of Scientists in Bulgaria – Plovdiv*, 232-235.
- Carvalho, REFL, Bates, D.W., Syrowatka, A., Almeida, I., Sousa, L., Goncalves, J., Oliveira, N., Gama, M., & Alencar, A.P.** (2023). Factors determining safety culture in hospitals: a scoping review. *British Medical Journal Open Quality*, 12(4):e002310. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2023-002310>.
- Koys, D.J., & Decotiis, T.A.** (1991). Inductive measures of psychological climate. *Human Relations*, 44(3), 265-285.

Mrayyan, M.T. (2022). Predictors and outcomes of patient safety culture: a cross-sectional comparative study. *British Medical Journal Open Quality*, 11(3):e001889. [https://doi: 10.1136/bmjoq-2022-001889](https://doi.org/10.1136/bmjoq-2022-001889).

Noor Arzahan, I.S., Ismail, Z., & Yasin, S.M. (2022). Safety culture, safety climate, and safety performance in healthcare facilities: A systematic review. *Safety Science*, 147: e105624. [https://doi: 10.1016/j.ssci.2021.105624](https://doi.org/10.1016/j.ssci.2021.105624)

Rangachari, P., & L Woods, J. (2020). Preserving Organizational Resilience, Patient Safety, and Staff Retention during COVID-19 Requires a Holistic Consideration of the Psychological Safety of Healthcare Workers. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(12):4267. [https://doi: 10.3390/ijerph17124267](https://doi.org/10.3390/ijerph17124267).

Reis, C.T., Paiva, S.G., & Sousa, P. (2018). The patient safety culture: a systematic review by characteristics of Hospital Survey on Patient Safety Culture dimensions. *International Journal for Quality in Health Care*, 30(9):660-677. [https://doi: 10.1093/intqhc/mzy080](https://doi.org/10.1093/intqhc/mzy080).

Sexton, J.B., Thomas, E.J., & Helmreich, R.L. (2000). Error, stress, and teamwork in medicine and aviation: cross sectional surveys. *British Medical Journal*, 320(7237):745-9. [https://doi: 10.1136/bmj.320.7237.745](https://doi.org/10.1136/bmj.320.7237.745).

Stoyanova, R., Dimova, R., Tarnovska, M., & Boeva, T. (2018). Linguistic Validation and Cultural Adaptation of Bulgarian Version of Hospital Survey on Patient Safety Culture (HSOPSC). *Open Access Macedonian Journal of Medical Sciences*, 6(5):925-930. [https://doi: 10.3889/oamjms.2018.222](https://doi.org/10.3889/oamjms.2018.222).

Stoyanova, R., Dimova, R., Torniyova, B., Mavrov, M., & Elkova, H. (2021). Perception of Patient Safety Culture among Hospital Staff. *Zdravstveno varstvo*, 60(2):97-104. [https://doi: 10.2478/sjph-2021-0015](https://doi.org/10.2478/sjph-2021-0015).

Todorova, M., & Petrova, G. (2018). Influence of risk factors on the quality of life of patients with chronic ischemic heart disease. *European Journal of Public Health*, 28(4):463.

Todorova, M., & Petrova, G. (2016). Personality characteristics and quality of life in patients with chronic coronary artery disease in the context of patient-centered approach to health care. *EuroHeartCare, European Journal of Cardiovascular Nursing*, 15 (1) suppl, 1 S1–S115, <https://doi.org/10.1177/1474515116634263>.

Wagner, C., Smits, M., Sorra, J., & Huang, C.C. (2013). Assessing patient safety culture in hospitals across countries. *International Journal for Quality in Health Care*, 25(3):213-21. [https://doi: 10.1093/intqhc/mzt024](https://doi.org/10.1093/intqhc/mzt024).

Global Patient Safety Action Plan 2021-2030: Towards Eliminating Avoidable Harm in Health Care. (2021). Citation Text: Geneva, Switzerland: World Health Organization. ISBN: 9789240032705.

БИЗНЕС ОРГАНИЗАЦИИТЕ КАТО ФАКТОР ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА РЕГИОНАЛНАТА ИКОНОМИКА

Александър Стайков
Технически университет - София, филиал Пловдив

BUSINESS COMMUNITIES – FACTOR FOR SUSTAINABILITY DEVELOPMENT OF THE REGIONAL ECONOMY

Alexander Staykov
Technical University - Sofia, Plovdiv Branch

Abstract: Global and local economic issues have a strong impact on regional development. Regional development and regional policy in Bulgaria are topical and socially significant topics for both society and business. It is at the regional and local level that the significant social, political and economic problems clearly stand out. The topic is particularly relevant due to the fact that in recent years the financial resources allocated for regional policy in the country have been significant. In this context, negative regional processes and trends on the national territory cause concern in society. The successful definition of development factors can help minimize negative trends and increase the effectiveness and efficiency of tools for sustainable development of the regional economy.

Keywords: business communities; sustainable development; regional economy

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Глобалните и локални икономически проблеми имат силно влияние върху регионалното развитие. Регионалното развитие и регионалната политика в България са актуални и обществено значими теми както за обществото така и за бизнеса. Именно на регионално и местно ниво ясно се открояват значимите обществени, политически и икономически проблеми. Темата е особено актуална и поради факта, че през последните години финансовите средства, отделени за регионалната политика в страната са значими. В този контекст негативните регионални процеси и тенденции по националната територия предизвиква притеснение в обществото. Успешното дефиниране на факторите за развитие могат да спомогнат за минимизиране на негативните тенденции и повишаването на ефективност и ефикасност на инструментите за устойчиво развитие на регионалната икономика.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Съвременните световни тенденции, които стоят във фокуса на развитието на регионите са свързани както с повишаване конкурентоспособността и сближаване между напредналите и изостаналите регионите така и с постигането на устойчиво развитие. Стратегическите процеси са социални процеси, протичащи в специално поле между индивидуални и колективни участници и възникващите социални структури (Roncevic & Makarovic, 2011).

„Идентифицирането с Европейския съюз илюстрира променящите се условия на (пост)модерния свят, което води до глобално, национално и местно ниво” (Golob & Makarovic, 2011). Несъмнено е, че глобалните процеси, предизвикани от технологичното развитие и средствата за масова информация, значително промениха някои аспекти от ежедневиия живот на хората. Новите възгледи за хората и света, в който живеят, излязоха на преден

план”. В този контекст регионалните различия са неизбежни, и са обусловени от редица фактори, затова развитието на регионите е тясно свързано с повишаване на националния растеж чрез подкрепа от богатите региони с цел генериране на растеж и преодоляване на неравенствата чрез стимулиране на бизнеса и въвеждане на иновации в по-бедните региони. В същия момент световните пазари, глобалният транспорт и комуникация, както и развитието на глобална култура подпомагат глобалната индивидуализация (Genov, 2014). Днес всички членове на ЕС са примери за тенденцията на индивидуализация на макро ниво. Всички те вземат предвид препоръките на институциите на ЕС относно възстановяването на техните национални икономики след Ковид пандемията. Това, което се случва в действителност, е, че под влиянието на местното население националните правителства предприемат индивидуализирани политики за възстановяване и овладяване на здравната криза, които са предназначени да защитят на първо място националните икономики и здравето на местното население. Подобно поведение на местните политици е разбираемо, но показва и крехкото състояние на политическата, здравната и икономическа интеграция в ЕС. В Европа бъдещето на глобалната тенденция на индивидуализация трябва да се решава в ожесточената конкуренция за успешно активно адаптиране към глобалните тенденции в условията на взаимосвързани локални и глобални процеси и в рамките на глобалното време-пространство (ЕС, 2022) .

Според световният икономически форум (World Economic Forum, 2020) синергичният и обединен отговор на няколко регионални организации показва, че много от тях работят в интерес на хората и правят всичко необходимо, за да защитят човешката, социалната, икономическата и политическата цялост на своето пространство. Такъв пример е Африканският съюз (АС) беше важна свикваща сила, водеща до координация и съвместно определяне на стандарти за държавите-членки на АС. Според Муса Факи Махамат, председател на Комисията на Африканския съюз, пандемията трябва „да служи като химн, химн на многостранността и солидарността“.

Световният икономически форум посочва, че в отговор на пандемията от COVID-19 много държави са действали самостоятелно. Усилията на регионалните организации предлагат важни поуки за осигуряване на глобалната координация, необходима за възстановяване от кризата. Те включват трансгранична работа за споделяне на най-добри практики за смекчаване на разпространението, координиране на фискалните мерки и стимулиране на търговията.

Освен на обединенията на държави, особено внимание трябва да се отдели и на обединенията на бизнеса като например бизнес общностите. Например Фондът за солидарност на Южна Африка и Коалицията на частния сектор на Нигерия срещу COVID-19 (CACOVID). Бизнесът може да подпомогне доставките на хранителни запаси в труднодостъпни или бедни региони. По време на пандемия някои бизнес организации насочват своите уникални способности, за да отговорят на непосредствените нужди на обществото. Такива примери са (World Economic Forum, 2020 b): гигантът за луксозни стоки LVMH произвежда дезинфектанти за ръце в своите парфюмерийни фабрики за използване във френски болници; Johnson & Johnson дарява милион хирургически маски на китайски здравни работници; IKEA помага за изграждането на болници в засегнатите райони.

Според световният икономически форум отговорните фирми трябва да направят всичко възможно, за да защитят своите хора, тоест служители, клиенти и вериги за доставки. Насърчаването на здравето и безопасността е приоритет номер едно; следващият се опитва да смекчи финансовото въздействие, особено за персонала с несигурни договори. Microsoft продължава да плаща редовни заплати на почасовите работници, които поддържат техния кампус, дори и часовете да намаляят. Британският супермаркет Morrisons стартира фонд за затруднения за служителите, изправени пред трудности в резултат на вируса. Други следват примера, някои като инициират платен отпуск по болест. Въпреки че правителствата могат и трябва да предоставят подкрепа на семействата, не може да се разчита изцяло на свръх-изтощените национални хазни да свършат цялата тежка работа. Според Форума ако, нашите общества трябва да излязат от сътресенията възможно най-силни, ще бъде от съществено значение бизнесът да направи своето.

„Неравномерният процес на възстановяване подлага на изпитание устойчивостта на стопанските субекти и капацитета им за постоянна адаптация като това важи с пълна сила за малките и средни предприятия (МСП), които по дефиниция са най-уязвими по отношение на промените в условията и средата за правене на бизнес. В същото време в МСП допринасят традиционно за три четвърти от общата заетост и за близо 65% от добавената стойност в икономиката на страната (по данни за 2019 г.) като за периода от 2010 г. до 2019 г. генерираната добавена стойност от тях се увеличава с по-бързи темпове от тази на големите предприятия.“ (Economic Policy Institute, 2021). В динамичната и бързоразвиваща се икономическа обстановка създаването на бизнес общности може да бъде решаващ фактор за постигането на устойчиво развитие. Тясно ведомствения подход който характеризира провеждането на регионални политики в България може да се смята като фактор за пречатване на тяхната ефективност.

Модерната демократична държава проявява тенденция към децентрализация, т.е. към признаване на правото на самоуправление на административно-териториалните единици, запазвайки за себе си върховната власт и надзора за опазване интересите на държавата. Местното управление е всъщност децентрализирано публично управление, и то може да се проявява главно в две форми: първо, като държавно административно управление по места, което представлява децентрализирана държавна администрация и се осъществява от местни органи на централната държавна власт, и, второ, местно самоуправление, което е израз на децентрализация на държавната власт, осъществява се от местни органи на самоуправление, т.е. от органи, които са избрани и служат основно на местното население. Самоуправлението по места, т.е. местното самоуправление се извършва в общата рамка на държавата. Неговите принципи са част от организацията на държавата и поради това се съдържат в основния закон на държавата - конституцията.

В съвременното общество управлението на регионите е изправено пред няколко основни задачи - да предоставя качествени услуги с по-малко ресурси, да адаптира своята работа към нов тип общество – основано на информационните технологии, да подобри бизнес средата и да осигурява по-добри услуги на бизнеса в подкрепа на неговата конкурентоспособност и развитие. Необходима е администрация, която да е в състояние още на ранен етап да анализира и дефинира възникващи проблеми на обществото, да формулира тяхното разрешаване и да ги осъществява, да подобри своите функции по един структуриран начин както и механизъм за диалог с организациите в обществото, за да бъдат добре опознати интересите на различните групи.

В национален аспект регионална политика се съсредоточава в балансирано регионално развитие, което цели да постигне изравняване на регионалните икономически различия и използването на регионалните особености като специфични конкурентни предимства на регионите с цел да се стимулира развитие, иновации и обмен на добри практики. Държавното управление се стреми да намали социално-икономическите проблеми в регионален аспект и да постигне добро качество на живот във всички региони. За да бъде постигнат устойчив баланс на определено регионално равнище трябва да обусловим националната икономическа политика с регионалната специфика и конкурентните предимства на регионите и да стимулираме местните структури на самоуправление да използват възможностите на различните национални и международни програми за развитие и подпомагане на регионите.

Регионалното развитие на България е резултат от продължаващи във времето процеси, обусловени от комплексни политически, икономически и социални причини. Върху него имат влияние комплексни фактори като социално-икономическо развитие, демографското развитие, динамиката на процесите, териториалната структура, природоресурсният потенциал, геополитическото положение на страната и др. Именно транспортно-географско положение на България затвърждава нейната роля не само като главен пътен коридор между Европа и Азия, но и като част от външните граници на ЕС. Именно на местно (регионално ниво) най-бързо и точно се оценява ефекта от провежданите социално-икономически политики. За провеждането на устойчива регионална политика и минимизирането на негативните ефекти в регионалното развитие на страната от много важно значение е нейното

поставяне на научна основа, както и укрепването на административния и управленския капацитет за нейното провеждане.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Устойчивото развитие на общностите е интерактивна система която включва човешки, природни и икономически елементи, които си взаимодействат и се допълват при изпълнението на поставените задачи. Регионалните политики целят да предоставят добро качество на живот и сближаване на регионите, а необходимостта от интегриране на целите за устойчиво развитие е безспорна. Тази необходимост се обуславя от значението на текущите регионални политики за дългосрочното развитие на регионите и бизнес структурите в тях. Бизнес общностите трябва да се съсредоточат към инвестиции в публични блага, стимулиране на държавата да създава надеждна инфраструктура, развитие на нови форми на енергодобив. Устойчивото развитие е свързано с енергийната и транспортната инфраструктура, комуникационна инфраструктура, достъп до пазари на едро.

ЛИТЕРАТУРА

Economic Policy Institute. (2021). COVID Impacts on SME https://www.sme.government.bg/uploads/2021/12/EPI_BSMEPA_COVID_Impacts_on_SME_Study_final.pdf

European Commission. (2022). Миграция и вътрешни работи, Temporary Reintroduction of Border Control, Temporary Reintroduction of Border Control (www.europa.eu)

Genov, N. (2014). "The future of individualization in Europe: changing configurations in employment and governance." *European Journal of Futures Research*, 2(1): 1-9.

Golob, T., & Makarovič, M. (2011). "The significance of transnational social fields as a source of European identification". *Innovative issues and approaches in social sciences* 4 (3): 26-49, Available at: <http://www.iiass.com/pdf/IIASS-Volume4-Number3-2011.pdf>. [COBISS.SI-ID 1024408897]

Roncevic, B., & Makarovic, M. (2011). "Societal Steering in Theoretical Perspective: 'Social Becoming' as an Analytical Solution." *POLISH SOCIOLOGICAL REVIEW* 176 (2011): 457-468.

World Economic Forum. (2020). a <https://www.weforum.org/agenda/2020/05/covid-19-what-the-world-can-learn-from-regional-responses/>

World Economic Forum. (2020). b <https://www.weforum.org/agenda/2020/03/covid-responsible-businesses-during-the-coronavirus-pandemic/>

МОДЕЛ НА УСТОЙЧИВО СТРАТЕГИЧЕСКО УПРАВЛЕНИЕ

Александър Стайков

Технически университет – София, филиал Пловдив

MODEL OF SUSTAINABLE STRATEGIC MANAGEMENT

Alexander Staykov

Technical University – Plovdiv brunch

Abstract: Strategic processes are social processes taking place in a special field between individual and collective actors and emerging social structures. "Identification with the European Union illustrates the changing conditions of the (post)modern world, resulting in a global, national and local level. There is no doubt that global processes brought about by technological development and mass media have significantly changed some aspects of people's daily lives. New views about people and the world they live in came to the fore." In this context, regional differences are inevitable and are determined by a number of factors, therefore the development of regions is closely related to increasing national growth by supporting rich regions in order to generate growth and overcome inequalities by stimulating business and introducing innovations in poorer regions.

Keywords: management model; business communities; Sustainable Development

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Стратегическите процеси са социални процеси, протичащи в специално поле между индивидуални и колективни участници и възникващите социални структури. „Идентифицирането с Европейския съюз илюстрира променящите се условия на (пост)модерния свят, което води до глобално, национално и местно ниво. Несъмнено е, че глобалните процеси, предизвикани от технологичното развитие и средствата за масова информация, значително промениха някои аспекти от ежедневието на хората. Новите възгледи за хората и света, в който живеят, излязоха на преден план“. В този контекст регионалните различия са неизбежни, и са обусловени от редица фактори, затова развитието на регионите е тясно свързано с повишаване на националния растеж чрез подкрепа от богатите региони с цел генериране на растеж и преодоляване на неравенствата чрез стимулиране на бизнеса и въвеждане на иновации в по-бедните региони.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

С поставяне на фокуса върху устойчивото развитие на глобалната икономика бизнесът и правителствата са изправени пред предизвикателствата да развият нови бизнес модели, интегриращи устойчивото развитие и да стимулират този начин на мислене у предприемачите на всички нива. „Признавайки границите на това, което публичната намеса може да постигне в ерата след либерализирането, много правителства и агенции за развитие започват да предизвикват частния сектор да допринася по-активно за решенията на тези неуспехи.“ (Schoneveld, 2020).

Как да се случи това в практиката е сложен и многопластов въпрос. Има различни дефиниции и концепции за устойчиво развитие на бизнеса, които често се уповават на общи съждения без достатъчно практическа конкретика.

Някои изследователи (Schaltegger et al., 2016) предлагат следната дефиниция на бизнес модел за устойчивост: „Бизнес моделът за устойчивост помага да се опише, анализира,

управлява и комуникира (i) предложението за устойчива стойност на компанията на своите клиенти и всички други заинтересовани страни, (ii) как тя създава и доставя тази стойност, (iii) и как улавя икономическите стойности, като същевременно поддържа или регенерира природния, социалния и икономическия капитал извън неговите организационни граници.“

Разширявайки конвенционалния възглед за бизнес модел, проектиран около стойностно предложение за клиентите, авторите признават, че не може да се създаде устойчива стойност за клиентите, без да се създаде стойност за по-широк кръг от заинтересовани страни. Според тях бизнесът се осъществява от мрежа от заинтересовани страни и — въпреки факта, че бизнес моделът е пазарно ориентиран подход — особено бизнес, който допринася за устойчивото развитие, трябва да създава стойност за целия кръг от заинтересовани страни и природната среда, извън клиенти и акционери.

Стъбс и Коклин (Stubbs & Cocklin, 2008) разглеждат устойчивия бизнес модел като „модел, при който концепциите за устойчивост формират движещата сила на фирмата и нейното вземане на решения, така че доминиращият неокласически модел на фирмата се трансформира, а не се допълва от социални и екологични приоритети“.

Геиссдоерфер, Боцкен и Хултинк (Geissdoerfer et al., 2016) дефинират „устойчив бизнес модел като опростено представяне на елементите, взаимовръзката между тези елементи и взаимодействията със своите заинтересовани страни, които една организационна единица използва за създаване, доставяне, улавяне и обмен на устойчива стойност за и в сътрудничество с, широк кръг от заинтересовани страни.“ (стр. 1219)

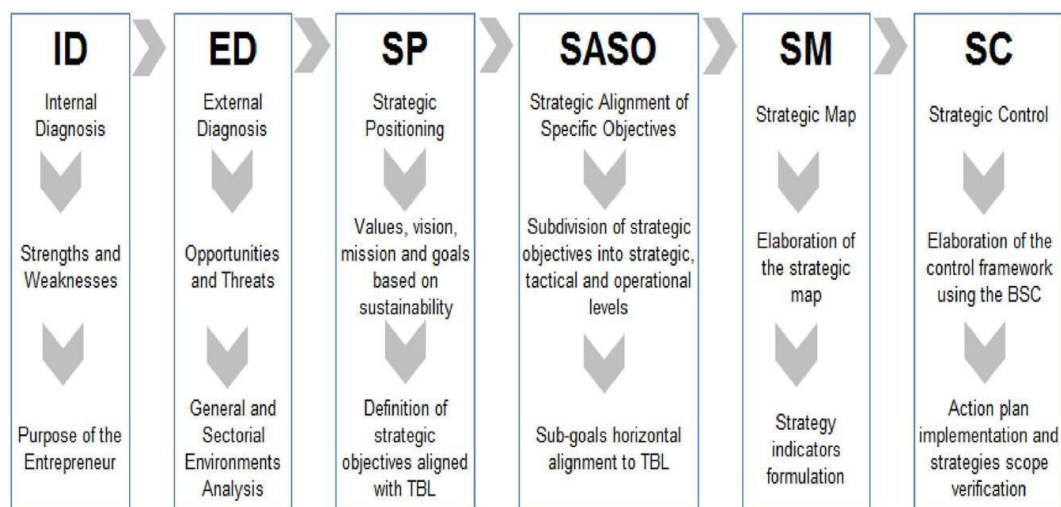
Според Еванс и колектив (Evans et al., 2017), устойчивите бизнес модели съдържат пет елемента: „**Първи елемент** - Устойчивата стойност включва икономически, социални и екологични ползи, концептуализирани като ценностни форми. **Втори елемент** - Устойчивите бизнес модели изискват система от устойчиви потоци от стойности между множество заинтересовани страни, включително природната среда и обществото като основни заинтересовани страни. **Трети елемент** - Устойчивите бизнес модели изискват мрежа от стойности с нова цел, дизайн и управление. **Четвърти елемент** - Устойчивите бизнес модели изискват системно отчитане на интересите и отговорностите на заинтересованите страни за взаимно създаване на стойност. **Пети елемент** - Интернализирането на външните ефекти чрез системи за продукти и услуги дава възможност за иновации към устойчиви бизнес модели.“

Според Абделкафи и Таусчер (Abdelkafi & Tauscher, 2016) устойчивите бизнес модели „включват устойчивостта като неразделна част от предложението за стойност на компанията и логиката за създаване на стойност. Като такива, [Бизнес моделите за устойчивост] осигуряват стойност за клиента и за природната среда и/или обществото“.

Михова, Николова-Алексиева и Ангелова (Mihova et al., 2018) подчертават, че заради сложността и динамиката на средата няма универсална формула за постигане на ефективна организационна промяна. Според изследване на авторите анализът на емпиричните изследвания доказва положителното влияние на управлението на бизнес процесите върху ефективността и функционирането на системата, но при условие, че те се адаптират към специфичните изисквания на мястото и времето. Изследването идентифицира основните фактори, влияещи върху ефективното управление на процесите за постигане на устойчиво развитие в едно предприятие. Моделът илюстрира дейността на организацията, която се влияе от това колко добре критичните фактори са балансирани един с друг. Моделът изследва причинно-следствени връзки, които водят до ефективни бизнес резултати.

Според Барбоса и колектив (Barbosa et al., 2020) (вж. фиг. 1), значението на устойчивото развитие за обществото изисква организациите да полагат комплексни усилия, които им позволяват да продължат с безкрайната си борба за поддържане или създаване на конкурентоспособност и в същото време отговорно да поемат своята водеща роля за подобряване на социалните и екологичните въздействия на човешките дейности. За малките компании планирането и операционализирането на усилията, необходими за превръщането им в устойчиви организации, представляват още по-голямо предизвикателство, което допълва липсата на модели за устойчиво управление в специализираната литература. Тяхното изследване разработва модел на управление, наречен Устойчиво стратегическо управление. Добре установени концептуални бази като стратегическо управление, трое-

резултат и балансирана система за оценка са използвани за изграждане на интегриран модел, който позволява на малките предприятия да въмъкнат устойчивост в своите дейности по холистичен, осъществим и контролируем начин, което води до конкурентно предимство. Също така, планирането и изпълнението на Устойчиво стратегическо управление са тествани в малка бразилска компания.

Фигура 1. Модел за устойчиво стратегическо управление (GES)

Източник: Барбоса и колектив (Barbosa et al., 2020)

Изграждането на модела за устойчиво стратегическо управление (GES) (вж. фиг. 1) за устойчивост в малкия бизнес се състои от шест етапа: Вътрешна диагностика (DI); Външна диагностика (DE); Стратегическо позициониране (SP); Стратегическо съгласуване на специфичните цели (SASO); Стратегическа карта (SM) и стратегически контрол (SC). Тези стъпки следват хоризонтален поток, за да улеснят собственика на малкия бизнес по време на стратегическото подравняване през всяка стъпка.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Направеният литературен обзор подчертава наличието на голям интерес на заинтересованите страни към развиването на устойчиви бизнес модели. Тематиката се разглежда от различни гледни точки: на бизнеса, на правителствата и международните организации, на общността на учените и на активистките организации. Този интерес води до многообразни и многопластови изследвания на различните гледни точки за възможностите за интегриране на принципите на устойчивото развитие в развитието на бизнеса и в постигането на Целите за устойчиво развитие на ООН. Въпреки подчертания изследователски интерес все още липсват еднозначни тълкувания на част от бизнес моделите за устойчиво развитие, дефинициите, свързани с понятието често са общи и липсва достатъчно конкретика, за да е възможно прилагането им в широк мащаб и при различни по тип индустрии. Бъдещата работа в областта на развитието на устойчиви бизнес модели трябва да се съсредоточи върху конкретни практико-приложни модели, които да доближават бизнеса до целите на устойчивото производство и потребление без да завишават прекалено цената за крайния потребител или да намаляват конкурентоспособността на регионите. Възможността да се развият и прилагат устойчиви бизнес модели ще позволи на регионите да реализират продължаващи тенденции на растеж и да максимизират своите конкурентни предимства както в локален така и в глобален аспект.

ЛИТЕРАТУРА

- Abdelkafi, N., & Tauscher, K.** (2016). Business models for sustainability from a system dynamics perspective *Organ. Environ.*, 29, pp. 74-96, 10.1177/1086026615592930
- Barbosa, M., Castañeda-Ayarza, A. J. & Ferreira, L. H. D.** (2020). Sustainable Strategic Management (GES): Sustainability in small business, *Journal of Cleaner Production*, Volume 258, 120880, <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.120880>
- Evans, S., Vladimirova, D., Holgado, M., Fossen V. K., Yang, M., Silva, A. E., & Barlow, Y. C.** (2017). Business model innovation for sustainability: towards a unified perspective for creation of sustainable business models *Bus. Strat. Environ.* 10.1002/bse
- Geissdoerfer, M., Bocken, P. M. N., & Hultink, J. E.** (2016). Design thinking to enhance the sustainable business modelling process *J. Clean. Prod.*, 135, pp. 1218-1232
- Mihova, T., Nikolova-Alexieva, V., & Angelova, M.** (2018). "Factors affecting business process management in the Bulgarian enterprises to achieve sustainable development.". *International Conference on High Technology for Sustainable Development (HiTech)*. IEEE, 2018.
- Schaltegger, S., Hansen G. E., & Lüdeke-Freund F.** (2016). "Business models for sustainability: Origins, present research, and future avenues." *Organization & Environment* 29.1: 3-10.
- Schoneveld, C. G.** (2020). Sustainable business models for inclusive growth: Towards a conceptual foundation of inclusive business, *Journal of Cleaner Production*, Volume 277, 2020, 124062, ISSN 0959-6526, <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.124062>.
- Stubbs, W., & Cocklin, C.** (2008). Conceptualizing a sustainability business model *Organ. Environ.*, 21, pp. 103-127, 10.1177/1086026608318042

БАРИЕРИ ПРЕД УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ ЗА БИЗНЕСА В РЕГИОН ПЛОВДИВ

Валентина Николова-Алексиева¹, Александър Стайков²

¹Университет по хранителни технологии, Пловдив

²Технически университет – София, филиал Пловдив

BARRIERS TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF BUSINESS IN THE REGION OF PLOVDIV

Valentina Nikolova-Alexieva¹, Alexander Staykov²

¹University of food technology, Plovdiv

²Technical University – Sofia, Plovdiv Branch

Abstract: In this paper, based on a carried own survey regarding the problem areas of business, the main barriers to sustainable development for businesses in the Plovdiv region are presented, namely: difficulties in lending to SMEs; lack of qualified staff and high staff turnover; difficult access to market and market opportunities; insufficient information and knowledge on sustainable development methods, etc.

Keywords: regional economy, sustainable development, access to a market, staff turnover

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Бизнесът в регион Пловдив има всички предпоставки за развитие на устойчиви бизнес модели и прилагане на целите за устойчиво развитие (ЦУР). Прегледът на актуални информационни източници показва, че Пловдив попада в групата на седемте големи индустриални региона на база приноса на местната индустрия към общия размер на добавената стойност в промишлеността в страната. В тази класация Пловдив заема трето място след София-област и Русе (Капитал, 2023). Анализите показват, че независимо от бурното икономическо развитие на региона и силния инвеститорски интерес, на този етап, регионът не е първенец в класацията. Именно този факт предизвиква научно-изследователския интерес за разкриване на основните трудности пред развитието на региона.

Целта на доклада е, на база проведено собствено изследване, да посочим основните бариери пред устойчивото развитие на изследвания регион.

За реализация на целта са решени следните задачи:

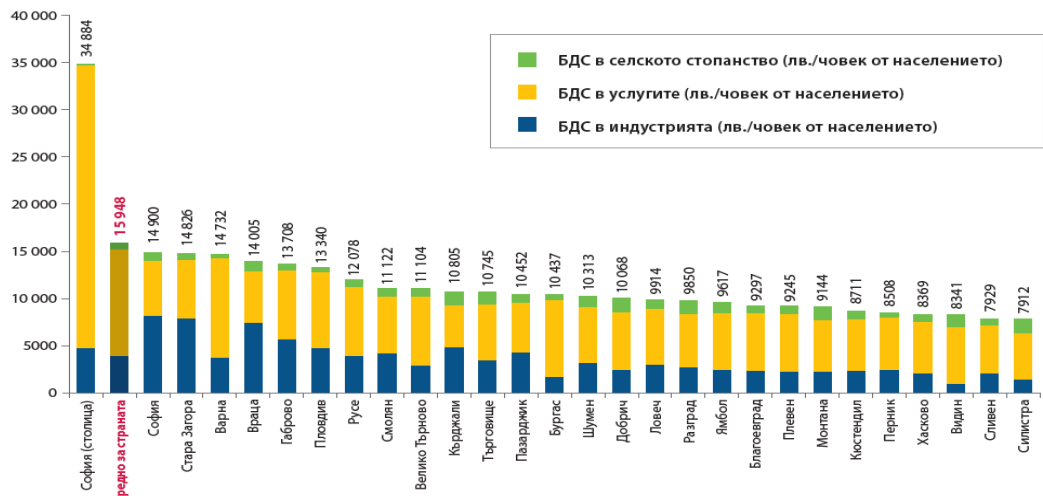
- литературен преглед на съвременните специализирани статии и статистически източници за икономическото състояние на Пловдивския регион;
- посочване методиката на проведеното собствено изследване;
- представяне на основните бариери пред икономическото развитие на регион Пловдив и ролята на бизнес общностите за преодоляването им.
- Използваните методи на изследването са неструктурирано интервю, обработка на данни, наблюдение, систематизиране на научни изследвания.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Преди да преминем към изводите от изследването, представяме кратък икономически профил на регион Пловдив, който е важен фактор при събирането на емпиричните данни и

техния анализ в контекста на актуалното регионално развитие. Прегледът на статистическата информация и специализирани икономически източници показва следната информация:

Брутният вътрешен продукт на човек от населението в област Пловдив продължава да се увеличава с темп, подобен на средния за страната(фигура 1). Заплатите и доходите в областта също нарастват. Спадът в активността на пазара на труда е съпроводен от свиване на заетостта и ръст на безработицата. Разходите за придобиване на дълготрайни материални активи чувствително изостават от средните за страната. Инфраструктурното развитие в областта получава много добра оценка. Нивото на местното данъчно облагане е относително високо. Оценка на прозрачността на местните администрации е над средната за страната (Институт за пазарна икономика, 2022).

Фигура 1. Брутна добавена стойност на човек от населението по области през 2020 г.
Източник: Регионални профили Показатели за развитие 2022, Институт за пазарна икономика, София, 2022, стр. 8

Прегледът на публикуваните анализи е основани за извода, че област Пловдив предлага както добри възможности за икономическо развитие, така и добра социална среда (Фигура 2).

Фигура 2. Икономически и социален профил на област Пловдив
Източник: Регионални профили Показатели за развитие 2022, Институт за пазарна икономика, София, 2022, стр. 75

Собствено изследване съдържа проведени 15 задълбочени неструктурирани интервюта с представители на бизнеса, които членуват в бизнес общности. Продължителността на интервюта беше между 41 минути и 63 минути, като в последствие интервюта бяха транскрибирани, кодирани и анализирани чрез специализиран софтуер.

След анализа на резултатите от изследването, можем да систематизираме основните изводи относно бариерите пред устойчивото развитие на регион Пловдив:

- Затруднен достъп до пазара и пазарни възможности. За малките и средни бизнеси, особено тези локализирани извън град Пловдив, пазарът е ограничен, достъпът до пазара в големите градове ги затруднява и е свързан с транспортни разходи. Бизнесът в по-малките населени места се оплаква от липса на платежоспособно търсене. За тези бизнеси намирането на нови външни пазари е трудно, дори невъзможно. Такива бизнеси биха се възползвали от членуването в бизнес общности и възможностите за достъп до обмен на опит и улеснен достъп до пазари.

- Липса на информация и знания относно устойчиви методи на развитие. Участието в по-големи бизнес общности, които предоставят възможности за обучения и улеснен достъп до информация за различни програми и субсидии, от които могат да се възползват, както и помощ при оформяне на документацията.

- Достъп до иновативните технологии. Инвестирането в новите технологии е труднодостъпно за голяма част от бизнеса. Бизнес общностите могат да помогнат на бизнеса с информация и подкрепа при кандидатстване за международни проекти, които стимулират най-добри практики и използване на новите технологии. Бизнес общностите могат да помогнат и за споделено използване на ресурси от фирми в една сфера с цел оптимизиране на производството.

- Проблеми свързани с кредитиране на бизнеса – банките отпускат кредити срещу обезпечение, а не след оценка на бизнес плана. Много често дори да има оценка на бизнес план, тя е формална. Оттам добри идеи остават без възможност за реализация, а недообмислени идеи получават възможност за кредитиране, след което пропадат в кратък срок.

- Ниско ниво на обществени услуги и институционален капацитет: Общата липса на публични услуги, подходящи изследователски и пазарни информационни системи, допълнително увеличават транзакционните разходи за инвеститорите, ако след това трябва да предоставят тези услуги сами. Необходими са и бизнес консултантски услуги, тъй като неадекватността на бизнес и маркетинговите умения намалява способността им да се възползват от пазарните възможности. Ниският институционален капацитет пречи на способността на правителството да отговори на нуждите на бизнеса с подходящи политики, инвестиции и услуги.

- Ниско ниво на публични инвестиции: Липсата на инвестиции в електроснабдяването налага по-високи производствени разходи на преработвателите и производителите. В много райони лошата транспортна и комуникационна инфраструктура също е пречка. Те водят до допълнително намаляване на инвестициите. Липсата на публична маркетингова инфраструктура, като пазарите на едро, увеличава транзакционните разходи и също така намалява пазарните възможности за производителите. Лошата маркетингова и складова инфраструктура води до претрупване на малкия вътрешен пазар през сезона на реколтата, което понижава цените. Нещо повече, търговците и преработвателите използват монополното си положение, задавайки ниски цени на производителите.

- Тежка административна процедура и правна система – изисква цялостна реформа на съдебната система и договорното право, насърчаване на медиацията и извънсъдебното посредничество, управлявано от професионални асоциации, увеличаване на броя на дигиталните административни услуги и по-кратък административен път.

- Затруднен достъп до бизнес консултантски услуги – много МСП не могат да си позволят услуги за развитие на бизнеса, бизнес обучения и нови технологии и информационни услуги.

- Нарастване на лоши кредити - бизнесът страда от лоши кредити и от двете страни – кредитор, който не може да събере взиманията си, и кредитополучател, който не може да се

издължи. Работодателите отбелязват увеличена задлъжнялост на работниците, които поради задлъжнялост с бързи кредити напускат работа и търсят работа „на черно“. Очертава се нуждата от държавна политика за извънбанковите кредитни институции и съдействие и от двете страни на техните права по български закон.

- Липса на достатъчно организации на производители и професионални асоциации: Правителството трябва да насърчава развитието на организации на производители, за да улесни съвместното предлагане на продукция, което би увеличило пазарната мощ на дребните производители, както и да помогне за интегрирането им във вертикално координирани вериги за доставки.

- Липса на финансиране за научни изследвания с локално значение – необходимо е да се увеличат както частните, така и публичните инвестиции в областта на научните изследвания с регионално и локално значение, които ще помогнат за развитието на устойчиви бизнес модели.

В интервютата, са посочени и други бариери пред икономическото развитие на региона, но посочваме тези, които получават най-висок процент в отговорите на респондентите. Основният проблем е, че средната производителност в промишлеността в региона е сред най-ниските в групата на големите индустриални региони. Те е основно в нископроизводителните сектори на храните и напитките. Тези производства продължават да държат в Пловдив нетипично висок процент за една модерна индустриална икономика (Капитал, 2023).

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За преодоляването на всички тези бариери може да помогнат бизнес общностите. Тези общности могат да предлагат конкретни решения (обучения, мрежи), както и да насърчават и подпомагат държавата да дава устойчиви бизнес решения. Бизнес общностите трябва да стимулират, коригират и съблюдават за изпълнението на Цели за устойчиво развитие.

Бизнес общностите трябва да се съсредоточат върху инвестициите в публични блага, стимулиране на държавата да създава надеждна инфраструктура, развитие на нови форми на енергодобив. Такива инвестиции са отговорност на правителството, но могат да бъдат стимулирани и коригирани от частния сектор. Устойчивото развитие е свързано с енергийната и транспортната инфраструктура, комуникационната инфраструктура, достъпа до пазара на едро.

Изследването за основните бариери би допринесло за търсене на възможности за преодоляването им, за да се превърне региона на Пловдив в изключително показателен пример за интегрирано развитие, което е и изискването на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (Plovdiv-Online, 2023).

ЛИТЕРАТУРА

Капитал. (2023, Декември, 08). *Какво дели Пловдив от първото място по индустриално развитие,*

https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/gradove/plovdiv/2023/12/08/

Институт за пазарна икономика. (2022). *Показатели за развитие 2022 Регионални профили*, ISSN 2738-7615

Капитал. (2023, Ноември, 17). *Пловдив и регионът може да бъдат "най-умното" място на Балканите*, https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/gradove/plovdiv/2023/11/17/

Пловдив-онлайн. (2023). *България е много близо до членство в ОИСР*, <https://plovdiv-online.com/news/>

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА РЕГИОН ПЛОВДИВ

Тони Михова, Александър Стайков
Технически университет - София, филиал Пловдив

CHALLENGES FOR THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF PLOVDIV REGION

Toni Mihova, Alexander Staykov
Technical University – Sofia, Plovdiv Branch

Abstract: In this paper, based on the analysis of the economic profile of the Plovdiv region, a conclusion about the opportunities for economic and social development is drawn. An own survey was conducted with experts on the challenges the development of Plovdiv region is facing. Some guidelines on the place of the business communities are issued in view of spurring the economic growth of the region of Plovdiv.

Keywords: regional economy, investments, financing, infrastructure, workforce

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Бурното икономическо развитие на регион Пловдив предизвиква сравнително висок научноизследователски интерес. Прегледът на актуални информационни източници показва широко цитираната информация в медиите – „най-голям брой работни места в промишлеността; най-голям по размер мехатроника и аутомотив клъстер; най-много работни места, създадени от чуждестранни компании; най-голям размер на добавената стойност, най-висок ръст в абсолютни стойности на работните места в промишлеността в средносрочен план, основно задвижван от новите чуждестранни инвестиции в мехатроника и аутомотив сектора (Капитал, 2023).

Целта на доклада е да направим кратък икономически профил на регион Пловдив и на база проведено собствено изследване да посочим възможностите и предизвикателствата пред развитието на изследвания регион.

За реализация на целта са решени следните задачи:

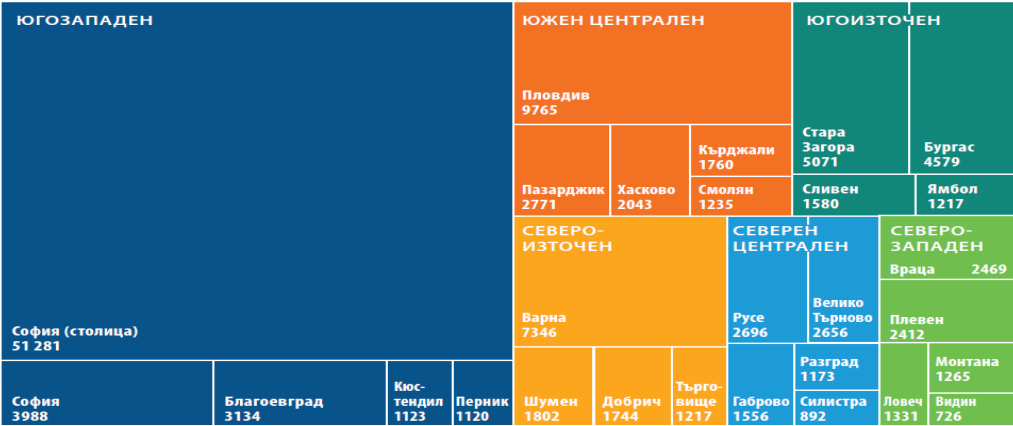
- литературен преглед на съвременните специализирани статии и статистически източници за икономическото състояние на Пловдивския регион;
- посочване методиката на проведеното собствено изследване;
- формулиране на предизвикателствата пред икономическото развитие на регион Пловдив.

Използваните методи на изследването са неструктурирано интервю, обработка на данни, наблюдение, систематизиране на научни изследвания, SWOT анализ.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Преди да преминем към изводите от изследването, представяме кратък икономически профил на регион Пловдив, който е важен фактор при събирането на емпиричните данни и техния анализ в контекста на актуалното регионално развитие. Пловдив е вторият по големина град в България и е важен икономически център за региона и страната като цяло. За 2021 година Пловдив е на второ място и по формиране на БВП с 7,4% (10,33 милиарда лева) от общия БВП за страната (Фигура 1). По показателя БВП на човек от населението

Пловдив се нарежда на осмо място с 15,5 хиляди лева средно на човек. Регион Пловдив като цяло предлага условия за инвестиции има успешни бизнеси в различни сектори като производство, търговия, услуги и туризъм.

Фигура 1. БВП на областите в България през 2020 г. (млн. лв.)

Източник: Регионални профили Показатели за развитие 2022, Институт за пазарна икономика, София, 2022, стр. 3

Брутният вътрешен продукт на човек от населението в област Пловдив продължава да се увеличава с темп, подобен на средния за страната. Заплатите и доходите в областта също нарастват. Спадът в активността на пазара на труда е съпроводен от свиване на заетостта и ръст на безработицата. Разходите за придобиване на дълготрайни материални активи чувствително изостават от средните за страната. Инфраструктурното развитие в областта получава много добра оценка. Нивото на местното данъчно облагане е относително високо. Оценка на прозрачността на местните администрации е над средната за страната (Институт за пазарна икономика, 2022).

Анализът на показателите не може да бъде само статична картина на моментното състояние, а трябва да се разглежда в неговото динамично развитие. За периода 2019-2021 индикаторите за икономическо развитие на област Пловдив са представени в Таблица 1. Като цяло икономическите показатели се подобряват, макар и с бавен темп и основният извод, който произтича от краткия анализ е, че област Пловдив предлага добри за страната възможности за развитие на бизнес.

Индикатори на икономическото развитие	2019	2020	2021	Средно за страната
БВП на човек от населението (лв., текущи цени)	14 535	14 648	п.а.	17 299
Средна годишна брутна заплата на нает (лв.)	12 996	14 171	п.а.	16 687
Относителен дял на бедните спрямо линията на бедност за страната (%)	22,7	25,8	26,8	22,1
Коефициент на икономическа активност на населението на 15–64 години (%)	72,0	70,8	68,5	72,0
Коефициент на заетост на населението на 15–64 години (%)	70,3	68,7	66,3	68,1
Коефициент на безработица на населението на 15 и повече (%)	2,4	3,0	3,3	5,3
Дял на населението с основно и по-ниско образование, 25–64 години (%)	20,2	19,7	19,2	16,6
Дял на населението с висше образование, 25–64 години (%)	26,0	26,4	26,0	29,6
Произведена продукция (лв./човек)	27 998	27 188	п.а.	27 213
Разходи за придобиване на дълготрайни материални активи (лв./човек)	3103	2560	п.а.	3348
Преки чуждестранни инвестиции в предприятията от нефинансовия сектор с натрупване (евро/човек)	2668	2986	п.а.	3877
Дял на домакинствата с достъп до интернет (%)	80,7	79,9	88,9	83,5
Дял на пътната настилка в добро състояние (%)	48,7	40,9	46,5	42,0
Гъстота на пътната мрежа (км/100 кв.км територия)	17,1	17,1	17,1	18,0
Рейтинг за активна прозрачност на ПДИ за органите на местното самоуправление (%)*	70,1	71,1	72,4	70,2

Таблица 1. Индикатори за икономическо развитие Област Пловдив 2019-2021
Източник: Регионални профили Показатели за развитие 2022, Институт за пазарна икономика, София, 2022, стр. 78

Относно мястото на бизнес общностите, можем да отбележим, че в регион Пловдив има бизнес организации, които подпомагат малките и средните предприятия. Някои от тези организации са Пловдивска търговско-промишлена палата, Българска стопанска камара, Агенция за регионално развитие/ Бизнес център за малки и средни предприятия, СНЦ Бизнесът за Пловдив, „Тракия икономическа зона“, които предоставят консултации и помощ на малките и средните предприятия в региона.

Първа стъпка на изследването - проведени 12 неструктурирани интервюта с експерти в областта на регионалното развитие и представители на бизнеса, които членуват в бизнес общности. Продължителността на интервютата беше между 35 минути и 72 минути, като впоследствие интервютата бяха транскрибирани, кодирани и анализирани чрез специализиран софтуер. Обобщените изводи от интервютата помогнаха при съставянето на въпросника. От разговорите с експерти се очерта мнението, че развитието на регионите и териториалното разположение на бизнеса в България са резултат от комбинираното действие на множество фактори и условия. Такива например са характера на влаганите суровини, инфраструктурата, наличието на квалифицирана работна ръка и близостта до пазара на потребление. Изключително важно значение има факторът близост до суровините за предприятия, преработващи бързо развалящи се и малотрайни, масови, и трудни за транспортиране суровини. Географската близост до суровините при тях е необходимост. Те се разполагат в районите на производството на суровините, за да намалят загубите при транспортиране. Типичен пример са млекопреработвателния, месопреработвателния подсектори и др. Според експертите при развиването на друг вид бизнеси, потребителският фактор има по-голямо значение като например хляб и хлебни изделия, сладкарски изделия и др., при тях е важно предприятието да има близък достъп до крайните потребители или много добре разработена търговска верига, която бързо да доставя готовия продукт до крайния потребител.

Според експертите в България голяма част от малките и средните предприятия от Хранителната индустрия са изправени пред редица предизвикателства като увеличаването на разходи, достъп до външно финансиране, свободен финансов ресурс за сертификация и изпълнение на директиви и стандарти за продуктов състав, безопасност и природосъобразност, обща пазарна адаптация.

Следващата стъпка в изследването е разработването на SWOT анализ на регион Пловдив, който представяме в синтезиран вид:

<u>Силни страни:</u> Добро географско положение - в центъра на страната, с благоприятен климат. Стабилност на регионалната икономика - множество предприятия от различни сектори и добра ресурсна осигуреност. Образователен потенциал - наличие на университети с разнообразни профили, произвеждащи висококвалифицирани кадри.	<u>Слаби страни:</u> Недостатъчна широколентова инфраструктура. В някои сектори образованието не съответства на конкретните нужди на пазара на труда. Риск по отношение на последиците от климатичните промени - градушки, наводнения, свлачищни процеси.
<u>Възможности:</u> Активно регионално и транснационално сътрудничество. Създаване на активни бизнес общности. Подобряване на връзката между бизнеса и системата на образованието.	<u>Заплахи:</u> Влошена международна обстановка (последици от Ковид, войната в Украйна, цялостна международна нестабилност). Външен конкурентен натиск върху националната икономика. “Изтичане” на висококвалифицирани кадри към столицата и чужбина.

В този контекст, едно от предизвикателствата и мястото и ролята на бизнес общностите. Те могат да стимулират икономическо развитие чрез стимулирането на

програми за обучение и преквалификация и да се превърнат в движеща сила за създаване на конкурентоспособни образователни структури на националния и европейския пазар. Обединенията на бизнеса биха стимулирали по-високо ниво на продуктивност и иновативност, помощ за развитие на стартиращи бизнеси.

Друго предизвикателство в икономическото развитие на пловдивския регион е превръщането му във водещ център в сектора на мехатрониката, където се извършва и изключително високотехнологична развойна дейност. Като прибавим и традициите в агроиндустрията и биотехнологиите, можем да очертаям предпоставките превръщането на региона в първата регионална иновационна долина в България (една от 100 в ЕС според European Innovation Agenda), която ще функционира именно в сферата на биоикономиката и храните. Идеята е тези долини да работят заедно и да се специализират в ключови сфери за съюза и да създават растеж в икономиката (Капитал, 2023).

Изключително важно предизвикателство е по-високата бедност в региона, от средната за страната, разгледано в статията „Пловдив дърпа с индустрия, но има забавен ръст на БВП” (Славова, 2023). Основният проблем е забавеният темп на нарастване на брутния вътрешен продукт. Анализът показва, че изследваният регион има динамично развиваща се икономика, доказателство за което е трудовата миграция.

Систематизирано, представихме основните предизвикателства пред икономическото развитие на регион Пловдив, с оглед изпълнение на поставената цел.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В доклада направихме кратък икономически профил на регион Пловдив, който заедно с резултатите от изследването доказва, че има необходимите предпоставки да е в групата на седемте големи индустриални региона на база приноса на местната индустрия към общия размер на добавената стойност в промишлеността в страната.

Основният проблем е, че средната производителност в промишлеността в региона е сред най-ниските в групата на големите индустриални региони. Те е основно в нископроизводителните сектори. Те се отличават със сравнително по-малък принос в добавената стойност в региона, но с голям брой на работните места - над 9000 в текстилната индустрия, както и близо 14 000 в сектора на храните и напитките. Тези производства продължават да държат в Пловдив нетипично висок процент за една модерна индустриална икономика (Капитал, 2023).

Този извод е важен за преодоляване на бариерите пред възможностите регион Пловдив да е първенец в индустриалното развитие, за което има доказани предпоставки.

ЛИТЕРАТУРА

Капитал. (2023, Декември, 08). *Какво дели Пловдив от първото място по индустриално развитие*,

https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/gradove/plovdiv/2023/12/08/

Институт за пазарна икономика. (2022). *Показатели за развитие 2022 Регионални профили*, ISSN 2738-7615

Капитал. (2023, Ноември, 17). *Пловдив и регионът може да бъдат "най-умното" място на Балканите*, https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/gradove/plovdiv/2023/11/17/

Славова, З. (2023). *Пловдив дърпа с индустрия, но има забавен ръст на БВП*, <https://www.marica.bg/plovdiv/>

ИЗСЛЕДВАНЕ НА УДОВЛЕТВОРЕНОСТТА НА ПОТРЕБИТЕЛИТЕ НА ТЕЛЕКОМУНИКАЦИОННИТЕ УСЛУГИ В БЪЛГАРИЯ

Джесика Иванова, Мария Георгиева, Александър Мутафчиев,
Светослав Христов, Янислав Янчев, Мартин Геренкювлиев,

Божидар Георгиев, Меги Дакова

Физико-технологичен факултет,

Пловдивски университет “Паисий Хилендарски”

STUDY OF USER SATISFACTION OF TELECOMMUNICATION SERVICES IN BULGARIA

Djesika Ivanova, Maria Georgieva, Aleksandar Mutafchiev, Svetoslav
Hristov, Yanislav Yanchev, Martin Gerenkyuvliev,

Bozhidar Georgiev, Megi Dakova

Faculty of Physics and Technology, University of Plovdiv Paisii Hilendarski

Abstract: In the rapidly and dynamically developing information society, the needs, desires, attitudes, and expectations of users are changing. This offers a continuous improvement of the services offered in the telecommunications market. The level of user satisfaction with telecommunication services is key to factoring all users into this process. The present development aims to investigate the level of satisfaction of different groups of users with the telecommunications services provided on the market. It depends on some factors. Tracking trends in this area is important for practice. It will contribute both to increasing the efficiency, the quality of offering and consumption of services, and to increasing the trust of users. This gives rise to the need to describe and demonstrate good practices in this area.

Keywords: telecommunications, services, study, education

1. ВЪВЕДЕНИЕ

В динамично развиващото се информационно общество, потребностите, желанията, нагласите и очакванията на потребителите се променят. Бързият и ефективен обмен на информация е важен фактор в развитието ни. Ето защо здравето и живота на хората е силно зависим от телекомуникациите. Това налага непрестанно подобряване на предлаганите услуги на телекомуникационния пазар.

От гледна точка на бизнеса, развитието на телекомуникационната индустрия е силно зависима от степента на удовлетвореност на потребителите. Авторите в (Dwyer et al., 2017) подчертават многостранния характер на взаимодействието с потребителите. Това налага доставчиците на услуги да разбират дори нюансите на факторите, влияещи върху мнението на клиентите като признават ключовата им роля в бъдещето на индустрията. Според (Zhang et al., 2016) силно влияние върху удовлетвореността на потребителите оказват фактори като скорост, покритие и надеждност на мобилните услуги. (Zeithaml et al., 1990) считат, че основни фактори за задържане на клиенти са отзивчивост, учтивост и компетентност на представителите на телекомуникационни услуги.

(Reichheld, 1996) изследва връзката между удовлетвореност и лоялност на потребителите. Проучванията на (Kim & Lee, 2011) разглеждат влиянието на фактори, свързани с културните особености на групи потребители върху удовлетвореността им.

Авторите в (Story et al., 2015) разглеждат степента на достъпност на телекомуникационните услуги за различни потребителски групи.

(Montgoe, 1990) предлага ценови модел за изследване удовлетвореността на потребителите от ценови структури, базиран на баланс между дадена стойност и разходи. Според теорията на (Rogers, 2003) нивото на използване на иновации е ключов фактор за оценка на влиянието технологичните постижения върху степента на удовлетвореност на потребителите. Изследванията на степента на възприемане на нови телекомуникационни технологии показват възможността на дадено общество за приемане на иновации.

Във всички изследвания се подчертава необходимостта от съобразяване с етичните норми при предоставяне на телекомуникационни услуги. Зачитането на законовите разпоредби е не само правно изискване, но и важен фактор за изграждане на доверие между потребителите и мобилните оператори. Счита се, че големия брой лоялни клиенти е важен показател за постигане на потребителска удовлетвореност.

Нивото на удовлетвореност на потребителите от предлаганите мобилни услуги е ключов фактор за всички участници в този процес. Проследяването на тенденциите в развитието на взаимодействието между телекомуникационните системи и клиентите е важно за практиката. Подобряването му ще допринесе както за повишаване на ефективността, качеството на предлагане и потребление на услугите, така и до повишаване на доверието на потребителите. Това поражда необходимостта да се изследват и покажат добрите практики в тази сфера.

Обект на настоящата разработка са потребителите на телекомуникационни услуги на територията на Република България. Предмет на настоящата разработка е степента на удовлетвореност на потребителите на телекомуникационни услуги в страна ни.

Основната изследователска теза е необходимостта от изследване на факторите, влияещи върху потребителската удовлетвореност.

Целта на настоящата разработка е да се изследва нивото на удовлетвореност на различни групи потребители от предоставените на пазара телекомуникационни услуги.

За постигането на целта са поставени следните задачи:

1. Да се посочат ключови фактори, свързани с нивото на удовлетвореност на потребителите.
2. Да се проведе емпирично изследване за установяване удовлетвореността на потребителите от телекомуникационните услуги.
3. Да се анализират резултатите и се предложат препоръки за повишаване нивото на удовлетвореност.

2. РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО

Според доклад на КРС от 2022 г. пакетът мобилна гласова услуга и мобилният достъп до интернет е нараснал с 4,6% спрямо предишната година и е абсолютният лидер (83,4%) за предоставяне на информация. На второ място (11,1%) е телевизията и фиксираният достъп до интернет, следван от Фиксирана гласова услуга и мобилна гласова (4,7%) и други видове пакети (0,8%). Приходите от пакетни услуги през 2022 г. възлизат на 1,609 млрд. лв. и отчитат ръст от 12,4% спрямо предходната година.

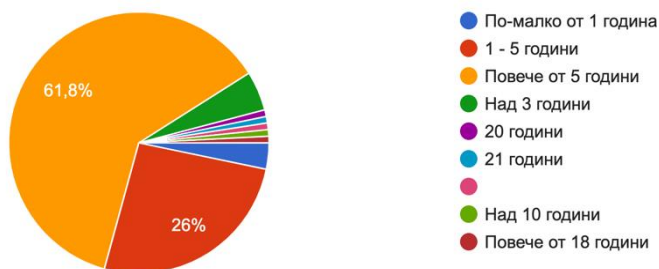
Понастоящем на пазара на мобилните гласови услуги в България има три основни представители на мобилните мрежи – Al, Yettel, Vivacom, притежаващи регистрация в Публичния регистър на КРС. Те имат разрешения за използване на определен ресурс.

В настоящата разработка е приложена комбинирана изследователска стратегия, включваща използването на количествени и на качествени методи. Регистрацията на първични данни се получава в резултат на анкетно проучване. В него участваха 167 респондента. Анкетната карта е реализирана онлайн чрез платформата на Google – Forms, която е уеб-базирана (<https://forms.gle/ciANzLtrlCCcSTER9>). За обработване на данните се използва Microsoft Excel 2019.

Ще опишем накратко получените резултати от нашето авторско проучване. Най-напред ще представим профила на респондентите. Прави впечатление, че жените имат най-голям дял (над 60%) от участниците в анкетното проучване. Разпределението на

респондентите във възрастови групи е: над 30% са на възраст от 18 г. до 25 г., над 20% са в групата 26-35 г., под 10% са на възраст между 36 г. и 45 г., 20% са представители на възрастовата група 46-55 г. и други - 10%. Анкетираните лица с висше образование са над 75%, а 25% са със средно образование. Над 91% от респондентите живеят в голям град, а в малко селище - 9%. Изследването по отношение на избор на телекомуникационна компания показва, че над 60% от анкетираните потребители сами избират своя мобилен оператор, а 40% от тях са насочени от приятели.

Обобщените отговори на въпроса „От колко време сте потребител на настоящия мобилен оператор, който ползвате?“ са представени на фиг. 1. От дадената графика се вижда, че повече от половината (61,8%) от анкетираните потребители са клиенти на съответния, избран от тях мобилен оператор за повече от 5 години. 26% от респондентите са потребители на мобилния си оператор между 1 и 5 години. Имайки предвид смяната на имената на операторите, може да приемем, че те са лоялни клиенти, удовлетворени от предлаганите им условия. От отговорите на други въпроси от анкетата се установява, че над 60% от клиентите ползват предимства за лоялни клиенти.

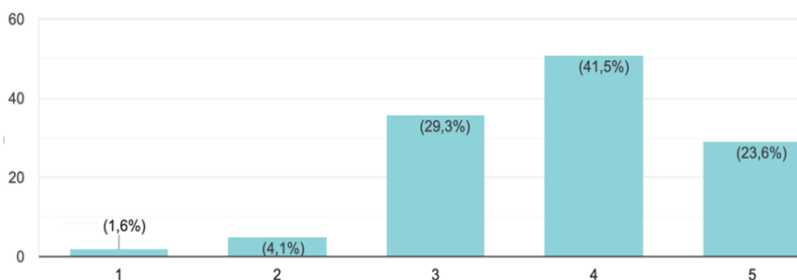
Фиг. 1. Обобщени отговори на въпроса „От колко време сте потребител на настоящия мобилен оператор, който ползвате?“

Резултатите от отговорите на въпроса „Имате ли винаги обхват на мрежата?“ са обобщени на фиг. 2. На този въпрос отговорите са почти поравно разделени - около 49% от анкетираните лица отговарят, че винаги имат обхват, но почти 47% казват, че нямат. Ще отбележим, че не сме конкретизирали мобилните оператори. Явно има проблеми с разпространението на комуникациите за някои от тях.

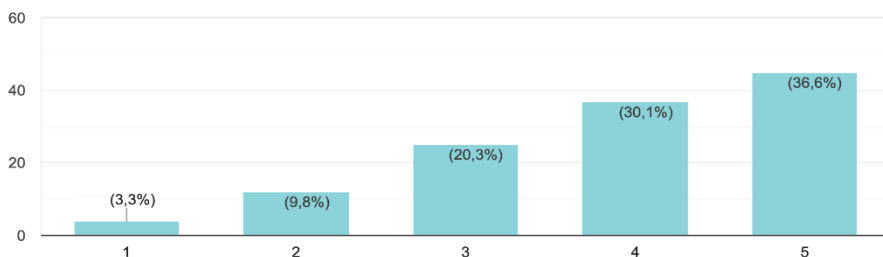
Фиг. 2. Обобщени отговори на въпроса „Имате ли винаги обхват на мрежата?“

Отговорите на въпроса „Доволни ли сте от качеството на предлаганите услуги?“ са обобщени и представени на фиг. 3. Подобен е резултата от отговорите на въпрос за качеството на обслужване. Оказва се, че над 90% от респондентите са достатъчно удовлетворени от качеството на предлаганите услуги и от обслужването на мобилния си оператор.

Фиг. 3. Обобщени отговори на въпроса „Доволни ли сте от качеството на предлаганите услуги?“

Обобщените отговори на въпроса „Удовлетворени ли сте от възможностите предлагани за заплащане на услугите, които ползвате?“ са показани на графиката на фиг. 4. Оказва се, че по-голямата част (повече от 65%) от анкетираните лица са доволни от възможностите за начина на заплащане на услугите, предоставени от мобилния си оператор.

Фиг. 4. Обобщени отговори на въпроса „Удовлетворени ли сте от възможностите предлагани за заплащане на услугите, които ползвате?“

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В настоящата работа е изследвана удовлетвореността на потребители на телекомуникационни услуги в България. От проведеното анкетно проучване става ясно, че по-голямата част от потребителите са дългогодишни клиенти (61,5% от анкетираните лица) на съответните телекомуникационни оператори. Въпреки, че понякога губят обхват (48.8 % от анкетираните), около 80 % от анкетираните лица са доволни от предлаганите услуги и от обслужването. Те проявяват лоялност към телекомуникационния оператор и се чувстват достатъчно удовлетворени. Независимо от получените удовлетворителни резултати, с цел задържане и увеличаване на броя на клиентите е необходимо телекомуникационните доставчици да прилагат нови, по-ефективни методи за разнообразяване и подобряване качеството на услугите, което води до повишаване на потребителската удовлетвореност.

Разбирането и съобразяването с динамиката на пазара на комуникационни услуги води от една страна до повишаване на конкурентоспособността на предлаганите продукти, а от друга страна - управлява потребителските предпочитания в посока подобряване и облекчаване начина на живот.

ЛИТЕРАТУРА

- Dwyer, F. R., Schurr, P. H., & Oh, S.** (2017). *Developing Buyer-Seller Relationships*. Journal of Marketing, 51(2), 11–27.
- Rogers, E. M.** (2003). *Diffusion of Innovations* (5th ed.). Free Press.
- Kim, Y., & Lee, J.** (2011). *Online Service Attributes as Facilitators for e-Service Quality: An Examination of e-Service Quality, e-Satisfaction and e-Loyalty*. Managing Service Quality: An International Journal, 21(3), 317–340.
- Story, M. F., Mueller, J. L., & Mace, R. L.** (2015). *The Universal Design File: Designing for People of All Ages and Abilities*. NC State University.
- Norman, D. A.** (2013). *The Design of Everyday Things*. Basic Books.

Werbach, K. (2002). *Smart Process: A Guide to the Application of Business Process Management to Business Intelligence and Business Agility*. Cambridge University Press.

Zhang, Y., Fang, Y., Wei, K. K., Ramsey, E., McCole, P., & Chen, H. (2016). *Repurchase Intention in B2C E-Commerce—A Relationship Quality Perspective*. *Information & Management*, 53(3), 355–365.

Zeithaml, V. A., Parasuraman, A., & Berry, L. L. (1990). *Delivering Quality Service: Balancing Customer Perceptions and Expectations*. *Free Press.

Monroe, K. B. (1990). *Pricing: Making Profitable Decisions*. *McGraw-Hill.

Reichheld, F. F. (1996). *The Loyalty Effect: The Hidden Force Behind Growth, Profits, and Lasting Value*. *Harvard Business Press.

Годишен доклад КРС, (2022), <https://crc.bg/>, 12.2023

ФИНТЕХ ИНДУСТРИЯТА В РАЗШИРЯВАЩА СЕ ЕКОСИСТЕМА

Марияна Ковачева

Технически университет – София, филиал Пловдив

THE FINTECH INDUSTRY IN BULGARIA IN AN EXPANDING ECOSYSTEM

Mariyana Kovacheva

Technical University – Sofia, Plovdiv Branch

Abstract: Today, financial management is much more technical and computerized, the adoption of digital technologies is now a reality. Around 73% of interactions with banks worldwide are now conducted through digital channels. This is largely down to fintech companies' ability to innovate and differentiate to generating more value creation opportunities. Although the Bulgarian fintech industry is considered one of the youngest in the country, it is expected to grow rapidly in response to the scientific developments at the Bulgarian Institute for Computer Science, AI and Technology (INSAIT). The institute, established in Sofia in April 2022, received a \$1 million donation from Amazon in December 2023. That supposed to help INSAIT attract top researchers in the field of artificial intelligence which will indirectly stimulate the development of the fintech industry in Bulgaria. There are a total of 19 Venture Capital funds in Bulgaria. Six of these funds invest actively in the development of the fintech ecosystem. This global trend of industry expansion is also finding ground in Bulgaria. Despite the small number of fintech companies founded in Bulgaria, their total revenues are reaching a historic increase from USD 853 million in 2019 to USD 1.9 billion based on published data by now.

Keywords: fintech industry, regulation, ecosystem, innovation, technology, Amazon

1. INTRODUCTION

The term Fintech is often used to describe the new business approaches, products, and services that remodel the ordinary understanding of financial and banking services (Bulgaria, 2022). Technology is the key factor that differentiates fintech companies from banks. Unlike banks, their presence is mainly digital (online), there are no physical offices and thus they offer their clients innovative ways to communicate and an active social media presence. Fintech companies offer a wide range of products and services that can be broadly divided into two categories, depending on who they target: the first is business to consumer (B2C) and the second is business to business (B2B). Much of the B2C market is focused on giving consumers new ways of doing things they probably already do such as making payments, budgeting, taking out loans and managing their savings and investments. On the other hand, the B2B market focuses more on providing financial software to businesses that is used to deliver services to customers. Some research shows that revenues in the fintech industry are expected to grow almost three times faster than those in the traditional banking sector between 2022 and 2028. Compared with the 6 percent annual revenue growth for traditional banking, fintechs could post annual revenue growth of 15 percent over the next five years. These trends are also coinciding with—and in many ways catalyzing—the maturation of the fintech industry (McKinsey & Company, 2023).

In 2023 publicly traded fintech companies, around the world, represent a market capitalization of USD 450 billion, which is twice as much as in 2019 (F-Prime Fintech Index, 2023). The largest fintech companies by market capitalization in the top 20 for 2022 are 9 US companies,

only two are based in China, but still rank third and fourth by market capitalization. The UK also has three fintech companies in the top 20, while Ireland, Brazil, India, Israel, Singapore and Luxembourg each have one (Statista.com, 2023).

2. DISCUSSION

Fintech firms have successfully addressed some of SMEs’ needs worldwide, especially in developing countries (McKinsey & Company, 2023). The cited research has found that 50 percent of public fintechs (following their IPO) were profitable in 2022. And the key differentiator between profitable and nonprofitable fintechs was cost management, not revenue growth (McKinsey & Company, 2023).

B2B-oriented fintech experienced a smaller decline than consumer-oriented -32% globally in 2022 compared to 2021, while B2C realized a decline of -47% (Dealroom.co, 2023). The two B2B verticals that were least affected in 2022 were (1) payments (digital commerce, mobile POS payments, digital money transfers) and (2) crypto and DeFi. These two verticals saw annual declines in funding of -44% and -17% respectively. In contrast, funding for regtech dropped by -75 %. However, payments and crypto and DeFi received the largest share of total funding for fintech.

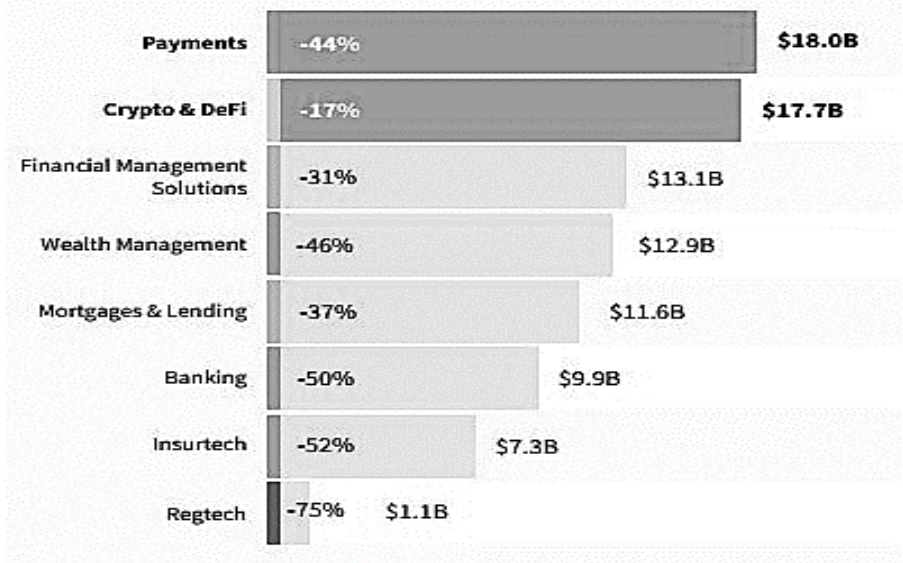

Figure 1. Globally Fintech venture capital investments in 2022 by segments, % growth vs 2021
Source: Fintech Report 2022 dealroom.co

The global trend of industry expansion is also finding ground in Bulgaria. Despite the small number of fintech companies founded in Bulgaria, their total revenues are reaching a historic increase from USD 853 million in 2019 to USD 1.9 billion by now (Dealroom.co, 2023). The fintech market in Bulgaria is evolving rapidly, with some of the most significant trends according to (Bulgaria, 2022)'s report based on 2021 data being: unprecedented growth in digital payments, which saw revenues in the segment grow 54%, as more consumers rely on mobile payment solutions for their everyday transactions. Enterprise technology companies that enable API management, cloud computing, AI/ML/NLP are second in revenue at 14%. The rise of digital assets, such as cryptocurrencies and NFTs, is also creating new opportunities for investors and traders with share in total revenue 9%, according to (Bulgaria, 2022). Digital capital raising has become an attractive option for startups and SMEs as it provides an efficient way to access funding, so their total share of revenue by segment 4%. The data in Figure 1 refer to B2B and B2C segments.

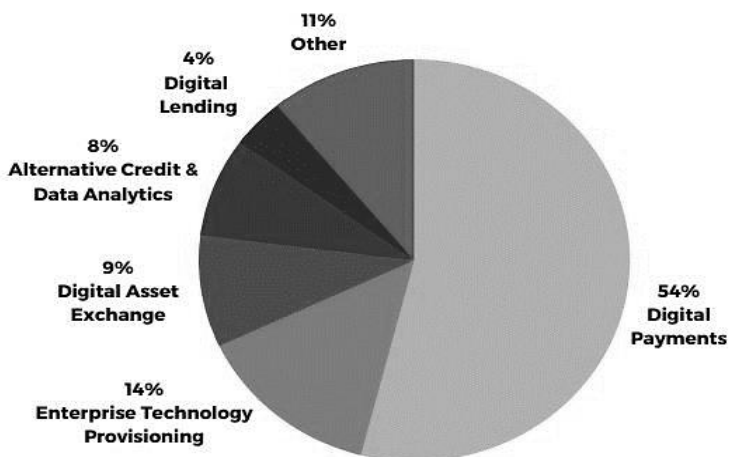

Figure 2. BG Fintech companies by Total Revenue in 2021 by segment

Source: Bulgarian Fintech Association, Annual Report 2022

The attracted investments account for 1/5 of all attracted investments from countries such as Poland, Germany (Investor.bg, 2023) and the US (Bulgaria, 2022), making the industry one of the most attractive in the country. Most of the companies are created in the last 12 years, with significant peaks in 2018 and 2020 (Bulgaria, 2022). Most of Bulgarian FinTech companies 51% of companies are micro, and also, they are highly export-oriented, with main markets in the EU, but also in the UK, USA, and Latin America (Yovchev, 2020). These aspirations to work and compete in international markets improves the overall productivity and performance of the Bulgarian economy. This makes the regulatory topic even more important, since the legislative clarity and consumer protection are obviously paramount for the sustainability of the whole FinTech ecosystem. The most common misunderstandings and obstacles are related to the cases where the activity of the FinTech company falls on the borderline between current regulations for conventional financial products and legislative gaps (grey zones) where, basically, the technology has outstripped the development of the regulatory framework (Yovchev, 2020). An example is Regulation (EU) 2023/1113 on information accompanying transfers of funds and certain crypto-assets and amending Directive (EU) 2015/849 to regulate virtual assets and virtual asset service providers. New obligations have been established for virtual asset service providers to facilitate the traceability of these transfers, such as obligations to obtain, hold and share this information with the counterparty to the virtual asset transfer and to provide it to competent authorities upon request. The EU proposes that the interaction between regulators and companies that base their activities on blockchain should be governed by a set of rules. According to the proposal, all blockchain businesses will be regulated (institutions will have rights to investigate companies' activities), not only financial instruments but also ordinary blockchain companies. Cybersecurity and digital identity will determine how quickly and effectively the digital transformation of the market will happen. In this regard, Bulgaria will be obliged to make many legislative changes, having been placed on the grey list of countries placed under increased scrutiny by the Financial Action Task Force on Money Laundering (FATF) so as to meet a total of 40 criteria (BTA, 2023). There is a new dependency: the more the fintech sector and blockchain technologies /including cryptocurrencies/ grow, the greater the desire to control them. The Innovation Hub, which is already operational, provides a single point of contact for interaction between the FSC, FSC supervised entities and FinTech companies can rely on for assistance when they need clarification on regulations or when applying for a permit for their activities (The Financial Supervision Commission, 2022) but this is only the first step. The second is the Regulatory Sandbox. The macro environment also remains challenging and uncertain. Investors are adapting to a new financial paradigm with higher interest rates and inflation, which has altered their assessment of risk and reward (Yovchev, 2020).

3. CONCLUSION

Despite short-term pressures, fintech companies still have an opportunity to achieve further growth in the expanding financial services ecosystem thanks to ongoing technological advances, changing consumer behavior. To take advantage of this demand, fintech companies will need to keep pace with rapidly changing regulations and ensure they have adequate resources and capacity to comply with them. Legislation is always one step behind the fintech market and this is a direct result of the fact that the entire sector is basing its growth on digital innovation and user experience. There is a tendency for the customer to pay less and less attention in the registration process, in any transactions, but only to approve or disapprove certain actions related to their behavior in the financial system. Fintech companies in certain verticals register lower downturns and at certain growth stages are more resilient than their peers in 2022. Digital payments are likely to remain a dominant trend as consumers increasingly prefer the convenience and speed of mobile payment solutions. Digital investment platforms are also expected to grow in popularity as more people seek to manage their finances online. Furthermore, the rise of digital assets and unbanking is likely to continue as these trends change the financial landscape. Bulgarian fintech companies often remain anonymous because they are subcontractors of other companies or are registered in other countries. The changes that are increasingly and irreversibly occurring in the financial world inevitably lead to the need for the introduction of tools to track and regulate them and the institutions that fight the shadow economy. The Bulgarian Financial Supervision Commission lacks a Regulatory Sandbox, meaning they have no options to be proactive and create new laws allowing Fintech companies to thrive. We are optimistic that the recognition of INSAIT and the funding received from Amazon will attract the best researchers in the field of artificial intelligence, which will indirectly stimulate the development of the fintech industry in Bulgaria.

REFERENCES

- BTA.** (2023). Balgariya be vklyuchena v siviya spisak na fatf. <https://www.bta.bg/bg/news/world/556980-balgariya-be-vklyuchena-v-siviya-spisak-na-fatf-na-stranite-pod-zasileno-nabl>
- Bulgaria, F. A.** (2022). Annual Finteh Report. <https://fintechbulgaria.org/bg/: Annual>
- Dealroom.co.** (2023). Company valuation. https://app.dealroom.co/companies.startups/f/company_status/not_closed/company_type/not_service%20provider_government%20nonprofit/growth_stages/not_mature/has_website_url/anyof_yes/slug_locations/anyof_bulgaria/tags/not_outside%20tech/years/anyof_2023?com
- Dealroom.co.** (2023). Fintech 2022 Report. <https://dealroom.co/reports/fintech-2022-report>
- European parliament and The Council.** (2023). Regulation (EU) 2023/1113 of The European parliament and of the council <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:32023R1113>
- F-Prime Fintech Index.** (2023). <https://fintechindex.fprimecapital.com/>
- INSAIT.** (2023). <https://insait.ai/amazon-web-services-google-and-deepmind-support-launch-of-the-first-of-its-kind-ai-and-computer-science-institute-in-eastern-europe/>
- Investor bg.** (2023). Spira li darzhavata razvitiето na finteh sektora. <https://www.investor.bg:https://www.investor.bg/a/566-novini-i-analizi/384059-spira-li-darzhavata-razvitiето-na-finteh-sektora>
- Investor.bg.** (2023). Za-dve-godini-balgarskiyat-klon-na-varengold-bank-e-investiral-100-mln-lv-v-kompanii. <https://www.investor.bg/a/539-banki-i-zastrahovateli/376238-za-dve-godini-balgarskiyat-klon-na-varengold-bank-e-investiral-100-mln-lv-v-kompanii>
- McKinsey & Company.** (2023). Fintechs:A new paradigm of growth. Financial Services Practice, 17.
- Our members.** (2023). The Bulgarian Private Equity and Venture Capital Association (BVCA): <https://bvca.bg/members/>
- Silikon Valley Bank.** (2023). Future of Fintech. https://www.svb.com/globalassets/trendsandinsights/future-of-fintech-report-2023_final.pdf
- Statista.com.** (2023). /fintech/bulgaria#revenue. <https://www.statista.com/outlook/dmo/fintech/bulgaria#revenue>

Statista.com. (2023). Market capitalization of largest fintech companies worldwide in 2022. <https://www.statista.com/statistics/1262288/largest-fintech-companies-by-market-cap/>

The Financial Supervision Commission. (2022). The Chair of the FSC, Mr. Boyko Atanasov in a special interview for the newspaper Standard. <https://www.fsc.bg/?p=47810&lang=en>

Yovchev, E. (2020). Ecosystem SWOT Analysis: The Bulgarian Fintech Industry. <https://www.trendingtopics.eu/ecosystem-swot-analysis-the-bulgarian-fintech-industry/>

Corresponding author: marykovacheva@mail.bg, marykovacheva@tu-plovdiv.bg

ПРАЗНИКЪТ НА СВ. МЕТОДИЙ В СЪВРЕМЕННАТА
ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКА БОГОСЛУЖЕБНА ТРАДИЦИЯ В
БЪЛГАРИЯ¹

Димитър Димитров
СУ „Св. Климент Охридски“,
Богословски факултет, катедра „Библеистика“

THE FEAST OF SAINT METHODIUS IN THE CONTEMPORARY
CHURCH SLAVONIC LITURGICAL TRADITION IN BULGARIA

Dimitar Dimitrov
Sofia University “St. Kliment Ochridski”,
Faculty of Theology, Department for Biblical studies

Abstract: The article presents the forming of the contemporary Church celebration (6th of April) of St. Methodius, the brother of St. Constantine Cyril the Philosopher in Bulgaria. It views over and interprets different Church Slavonic printed sources and editions from the 19th and the beginning and the middle of the 20th century. There are some comparisons and associations made between the contemporary editions of the Office for St. Methodius and the Mediaeval Old Bulgarian texts devoted to him – offices and lives (vitae). An accent is put on the hymnography texts and the chapters in the different printed editions of the Typikon about this celebration.

Keywords: Church Slavonic Language, Typikon, Hymnography, Heortology, Orthodoxy

ВЪВЕДЕНИЕ

С утвърждаването през средата на 19-ти век на вече отдавна формирания общ празник на св. св. Кирил и Методий на 11-ти май, във връзка с 1000-годишнината от създаването на славянската писменост и Кирило-Методиевото дело, празникът *Успение на св. Методий* (6-ти април) остава на заден план. Този факт може да бъде обяснен с няколко основни причини. На първо място в 90 % от случаите празникът на св. Методий се пада по време на великия пост², в рамките на постния триод, и в този период липсват празнични служби по минея.³ На второ място липсват достъпни печатни църковнославянски издания на Службата за св. Методий, разпространени в славяноезичните епархии на Константинополската патриаршия през Възраждането (Служби, 1885, Сирку, 1885; Изборник, 1886). Посочените три издания са осъществени в Санкт-Петербург и се разпространяват на територията на Русия. По-късните издания на Службата за св. Методий имат научно-изследователски, а не богослужебно-практичен характер. На трето място – старобългарската служба за св. Методий е изключително слабо разпространена в ръкописната ни традиция – от нея досега са известни само три преписа и нито един от тях не е открит и не се пази на територията на България

¹ Посвещава се на 100-годишнината от основаването на Богословския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

² Това е така особено след приемането на новия календарен стил в България през 1968 г., тъй като св. Методий се чества с около две седмици по-рано по отношение на подвижния календарен цикъл.

³ Изключение се прави само за св. 40 мъченици (9. 03) и Благовещение (25. 03).

(Сирку, 1885; Иванов, 1931; Балан, Ал. Теодоров, 1934; Мошкова, Л. & А. Турилов, 1998; Попов, 2001; Попов, 2003). Не на последно място – общият празник на св. братя Кирил и Методий се превръща в символ на българщината, в запазването на традициите и грамотността през Възраждането (Колева, 2003), докато със самостоятелния празник на св. Методий не се прави такава връзка. Тези тенденции за общия празник на св. св. Кирил и Методий се развиват и засилват в следосвобожденска България и на държавно и светско ниво (Петков, 2022). Основната цел на настоящото проучване е да очертае как се формира, установява и утвърждава празникът на св. Методий в богослужебната традиция на Православната църква в България в края на 19-ти век. За задача имам да проуча различните църковнославянски издания на типика, служебника, часослова, службата за св. Методий, отпечатани в България в края на 19-ти и до средата на 20-ти век. Като помощен материал се използват месецословите на българските издания на апостола и евангелието. Обект на проучването са различните типикарски рубрики и химнографските текстове от службата.

Древната служба за св. Методий е създадена от еп. Константин Преславски и св. Климент Охридски. Известна е в общо три средновековни преписа от 13-ти и 14-ти век. Основното ядро на службата е открито от Виктор Григорович и е известно на науката от средата на 19-ти век. Съдържа се в два ръкописа от Зографския манастир в Атон – Драгановия и Добрияновия миней от 13-ти век. В тези два преписа канонът е на 2-ри глас. През 30-те години на 20-ти век двама сръбски учени Павич и Костич независимо един от друг забелязват в канона на 2-ри глас акростих с името КОНСТАНТИН. Стига се до заключението, че автор на канона е еп. Константин Преславски (Иванов, 1931; Балан, Ал. Теодоров, 1934; Pavich, 1936; Костич, 1937-1938). В този състав службата е издавана неколкостранно за богослужебна употреба (Служби, 1885, Изборник, 1886). В края на 90-те години на 20-ти век руските изследователи А. Турилов и Л. Мошкова откриват в ръкопис от 14-ти век от сбирката на граф Алексей Хлудов № 156 служба за св. Методий с по-различен състав от известния дотогава – канонът е на плагалния, 6-ти глас. По-късно проф. Георги Попов успява да възстанови нарушения акростих и така се вижда името на автора КЛИМ, т. е. св. Климент Охридски. Той смята, че не може да се говори за две отделни служби с двама автори, а става въпрос за една древна служба с два канона – на 2-ри и на 6-ти глас с автори Кирило-Методиевите ученици Константин Преславски и Климент Охридски (Мошкова, Л. & А. Турилов, 1998; Попов, 2001; Климент Охридски, 2008). Новооткритата служба с канона на 6-ти глас не се употребява при съвременното богослужебно честване на св. Методий на 6 април в БПЦ.

ИЗЛОЖЕНИЕ

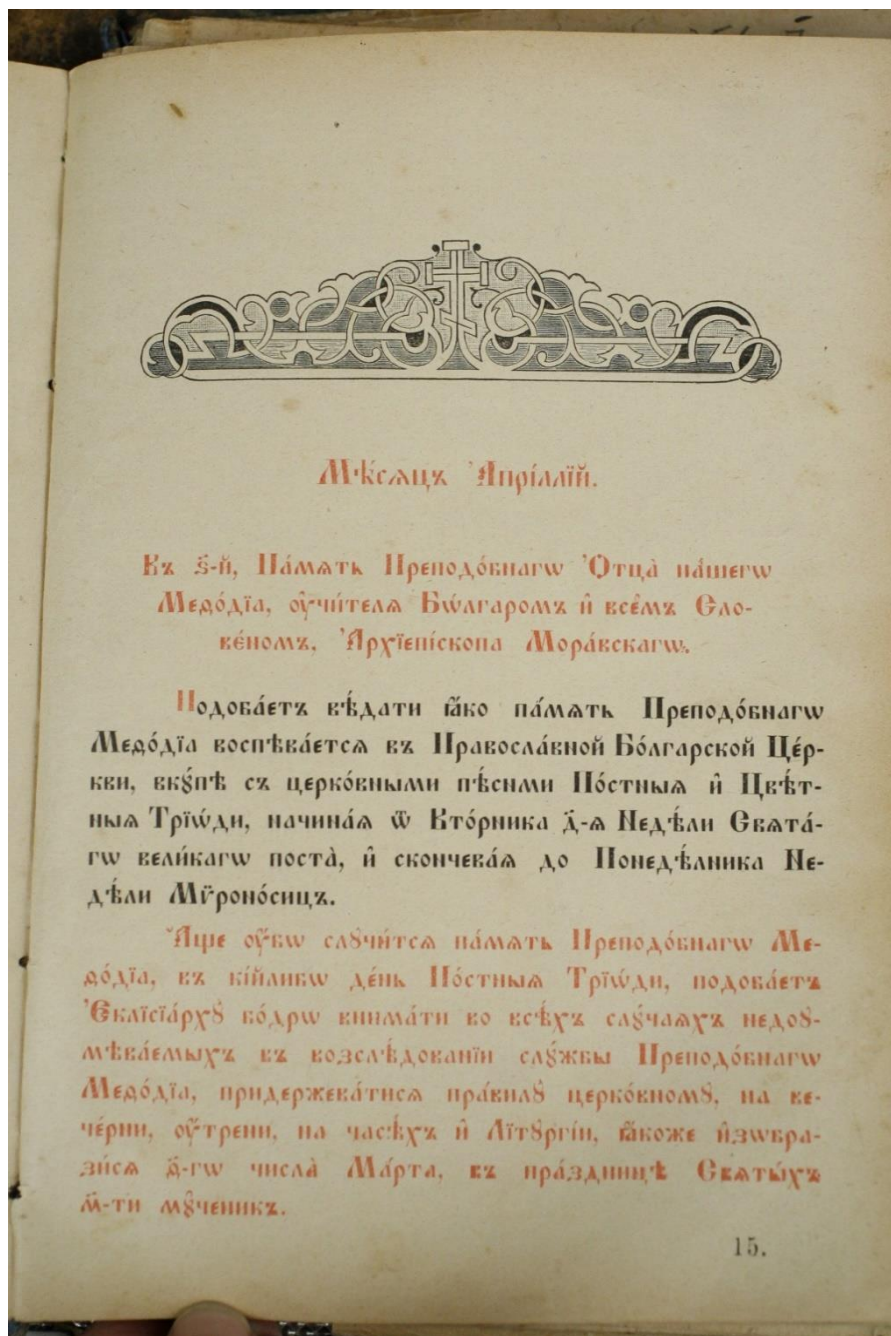
Ключова роля за установяването и утвърждаването на празника на св. Методий изиграва първото църковнославянско Синодално издание на типикона (типика),⁴ осъществено във Велико Търново в 1890 г., в типографията на х. Теодор С. Фуртунов (Типикон, 1890).⁵ За основа този типик има превода на йером. Неофит Рилски на Типика на Константин Протопсалт от 1853 и 1860 г. В оригиналното гръцко издание на типика обаче, както и в превода на Неофит липсват празниците на български и въобще славяноезични светци (Типик церковный, 1853). За празника на св. Методий не се споменава и в краткия типик на Хаджи Ангел Севлиевец от 1869 (Севлиевец, х. Ангел Йоаннов, 1869).⁶ Това е и една от основните причини този типик да бъде преработен от Недю Жеков и издаден вече

⁴ За краткост на много места в статията това издание ще бъде наричано „синодален типик“, каквото название по отношение на него се използва в стари български книги от началото на 20-ти век.

⁵ По отношение на този типик много често се прави грешката, като се отбелязва, че е изданен в Русе (Червен). Всъщност това е мястото, където е подписан и одобрен от св. Синод през 1890 г., от митрополитите – Доростоло-Червенски Григорий, Самоковски Доситей, Врачански Константин. На две места – заглавна и титулна страница – е посочено, че е отпечатан във Велико Търново през 1890 г.

⁶ Повече сведения за дейността на този български възрожденец виж в статията на Д. Йорданов (Йорданов, 2011).

като официално издание на БПЦ в 1890 г. (Беровски, 1939). В новия типик редакторът добавя глави за св. Петка (14. 10), св. Йоан Рилски (19. 10), св. Иларион Мъгленски (21. 10), св. Константин-Кирил Философ (14. 02), св. Методий (6. 04), св. Кирил и Методий (11. 05), св. Георги Нови Софийски (26. 05), Връщане на мощите на св. Йоан Рилски в Рилския манастир (1. 07) (Типикон, 1890). Това е и първото църковно издание в България, което официално установява и регламентира празника на св. Методий.

Фигура 1. Началната страница за м. април от синодалния типик, 1890 г.

Главата за празника на св. Методий е първата рубрика за м. Април в синодалния типик. Текстът започва след красива заставка с кръст в средата и съчетание от флорални елементи

и плетеници. Озаглавена е *„Памет на преподобния отец наш Методий, учител на българите и всички славяни, архиепископ Моравски“*.⁷

Литургичните рубрики в тази глава на синодалния типик не посочват какво издание на службата на св. Методий се ползва, какъв състав има службата му. Не се цитира и нито един инципит от песнопение, така че е трудно да се отговори на тези въпроси. Вероятно е използвано някое от двете руски издания с църковнославянска редакция на текста, които излизат няколко години преди съставянето на типика (Служби, 1885, Изборник, 1886). Първото указание в главата за св. Методий определя границите на празника в рамките на постния и цветния триод: *„Трябва да се знае, че паметта на св. Методий се възнява в Православната българска църква заедно с църковните песни от постния и цветния триод, като започва от вторник на четвъртата седмица на светия велик пост и стига до понеделник след неделя на Мироносиците“*. Важната информация тук е, че в зависимост от датата на празнуване на Пасха (Възкресение Христово, Великден), празникът на св. Методий съпада с различни дни и празници от постния и цветния триод. При много късен Великден (8 май по новия календар, 25 април по стария) паметта на св. Методий може да се случи във вторник на средопостната (четвърта) седмица, а при възможно най-ранния вариант за Пасха (4 април по новия календар, 22 март по стария) денят на светеца се чества в понеделник след 3-та неделя на Мироносиците.⁸

Приведеното от мен указание *„паметта на св. Методий се възнява в Православната българска църква“* свидетелства, че празникът на св. Методий се свързва с България и се чества в България. Тези начални слова служат за утвърждаване на празника. Тук е мястото за едно сравнение от синодалния типик – как е представен общият празник на св. св. Кирил и Методий (11 май) в съответната глава, съставена също от Недю Жеков. Празникът е наречен *„Светите наши отци равноапостолни Кирил и Методий, учители славянски и просветители български“*. Началните указания преди конкретните глави в типика започват с думите: *„Този свят всенароден празник, празнуван от православните българи с велико тържество във всички краища на Българската земя“* (Типикон, 1890). Началните слова в типика за 11 май са предпоставка за много по-всеобхватното и тържествено църковно-богослужебно и светско честване на общия празник на Светите братя в България и в териториите, населени с българи извън границите на страната, в сравнение с Успението на св. Методий (6 април).

Фактът, че празникът на св. Методий се случва в периода на великия пост, Страстната седмица, на Великден или след Пасха, предполага, че той може да съвпадне като дата с редица празници и специални дни от постния или цветния триод (пентикостара). По постния триод такива дни са: средопостна сряда,⁹ четвърта и пета неделя на великия пост, сряда и четвъртък от пета седмица (пеенето на Великия канон на преп. Андрей Критски), петък и събота от пета седмица (Акатистова събота), Лазарова събота, Цветница, дните от Страстната седмица. По пентикостара такива дни са: Пасха и дните на светлата седмица, Томина неделя, неделя на Мироносиците. Съпадението с въпросните триодни празници предполага за всеки един от тях да бъде подробно разработена специална глава как се съчетава службата на св. Методий с техните служби, подобно на тези за празниците на св. Четиридесет мъченици (9 март) и св. Георги (23 април), св. ап. и ев. Йоан Богослов (8 май).¹⁰ В главата за св. Методий в синодалния типик това не се случва. Има само кратки препратки към други празници,

⁷ Тук давам свой превод на типикарските бележки.

⁸ Често се прави грешката, че тези граници на празника важат до април 1916 г., когато държавната администрация в България въвежда Григорианския календар. БПЦ обаче остава още по Юлианския. Всъщност празникът на св. Методий се чества в тези рамки чак до 1968 г., когато БПЦ въвежда новия календарен стил, т. е. „поправения Юлиански календар“.

⁹ Така се нарича средата на великия пост – сряда от четвърта седмица.

¹⁰ Тези глави са аналог на т. нар. Маркови глави в Йерусалимския типик, помествани освен в типика, също и в края на печатните църковнославянски издания на постния триод и пентикостара, само че в Типика на Константин Протопсалт не носят това название и дават малко по-различно разпределение на химнографския материал и библейските четива.

разгледани в типика. Ето какви случаи за празника на св. Методий са разгледани в синодалния типик:

- Ако се случи паметта на преподобни Методий в каквото и да е ден от постния триод;

- „*в този случай еклисиархът¹¹ трябва будно да внимава за всички въпроси, които бъдат недоумение в последованието на службата на преподобния Методий и да се придържа към църковното правило на вечернята, утренията, на часовете и литургията, както е описано в деветия ден на март, в празника на Св. Четиридесет мъченици*“.

- Ако се случи паметта на св. Методий в неделя Вайа;
- Ако се случи паметта на св. Методий в който и да е ден на Страстната седмица;

В посочените по-горе два случая се указва, че службата на св. Методий се изпълнява на малкото повечерие. Така утренията и вечернята са изцяло заети от химнографията на постния триод, която има първостепенно място. Не се споменава нищо по въпроса как се постъпва с трипеснеца на малкото повечерие в постния триод.

- Ако се случи паметта на св. Методий на Пасха;
- Ако се случи паметта на св. Методий в който и да е ден на светлата седмица;

В тези случаи синодалният типик буквално посочва: „*търси недоумяването при празника на светия великомъченик Христов Георги, в този месец 23-ти ден*“.

- Ако се случи паметта на св. Методий на Томина неделя;
- Ако се случи паметта на св. Методий в неделя на Мироносиците;
- Ако се случи паметта на св. Методий в една от тези две седмици (т. е. Томината или на Мироносиците);

Синодалният типик отново указва с няколко думи: „*търси недоумяването пак там*“ – т. е. в указанията за св. Георги. Въпросният израз не е съвсем ясен, но би трябвало да означава – „в тези случаи, това, което не е ясно по отношение на службата за св. Методий, търси пак в указанията за св. Георги“.

А как да разбираме на това място указанието в синодалния типик: „*Последованието на светите мъченици Теодул и Агатопоп и на тези с тях се пее на повечерието. Ако пък се случи паметта на светите мъченици в който и да е ден от Страстната седмица, правилото им се пее заедно със св. Методий на повечерието*“? Паметта на св. мъч. Теодул и Агатопоп се чества на 5 април (Служебник, 1924;¹² Служебник, 1928; Служебник, 1951¹³; Служебник, 1998). Бележката в синодалния типик буди недоумения (Типикон, 1890). Паметта на св. мъч. Теодул и Агатопоп може да бъде преместена на повечерието, само ако на тяхната дата се изпълнява друга служба, т. е. на „по-голям“ празник от техния, например, ако 5 април се падне Лазарова събота, Цветница, някои от дните на Страстната или светлата седмица, Пасха, Томина неделя или неделя на Мироносиците. Не става ясно какво отношение има това указание към службата на св. Методий. Втората част на бележката също не е ясна – защо през Страстната седмица службата на св. мъч. Теодул и Агатопоп да се изпълнява заедно с тази на св. Методий на повечерието?! Това би означавало или празникът на св. Методий да бъде преместен на 5 април, или паметта на мъчениците – на 6 април. Синодалният типик никъде не упоменава такова преместване на паметта. Единственото ми обяснение е, че Недю Жеков е допуснал грешка, тъй като в следващото издание на типика, вече на български език, свещ. Иван Нейчев дава подобна бележка, но вече за честванията от

¹¹ Църковна длъжност, в този контекст – синоним на други подобни църковни длъжности, които се свързват по-често с манастирското богослужение – типикар, канонарх. В друг контекст би могло да означава духовник, предстоятел на църква.

¹² По въпроса за особеностите на всяко от българските издания на служебника, срв. подробно в статиите на Ив. Иванов (Иванов, 2008) и Д. Йорданов (Йорданов, 2010).

¹³ С цел библиографска точност е важно да се отбележи, че служебникът от 1951 г. е излязъл от печат едва през 1957 г. На три различни места в служебника (двете заглавни страници и печатарското каре в края на книгата) са посочени три различни години – 1951, 1954, 1957. Той има фототипно издание от 1994 г., без да е посочена годината на издаване. Служебникът от 1928 г. има фототипно издание от 1973 г., без да е обозначено, че е фототипно от 1928 г.

Константинополската църква светец, който има служба в славянския печатен миней на 6 април: „Последованието на архиепископа Евтихия Константинополскаго се пее на повечерието“ (Нейчев, 1909). Тази забележка вече има логика и е разбираема – за да се изпълни службата на св. Методий в пълнота, службата на св. Евтихий минава на повечерието¹⁴. Вероятността Недю Жеков да е допуснал грешка в този случай е твърде голяма, като имаме предвид, че е правил грешки и в другите глави за български светци,¹⁵ тъй като не е имал подходящ образец, когото да следва.

Както се вижда от цитираните указания за дата 6 април от синодалния типик, няма подробни глави за всеки от посочените случаи. Има само препратки към главите за други празници (Типикон, 1890). За първия случай типикът препраща към празника на св. Четиридесет мъченици (9 март). От главата за св. Четиридесет мъченици към празника могат да се приложат следните случаи:

- Ако се случи в неделя;
- Ако се случат св. Четиридесет мъченици в четвъртък от петата седмица от поста;
- Ако се случат св. Четиридесет мъченици в съботата на Акатиста;
- Ако се случат св. Четиридесет мъченици в петата неделя на поста;
- Ако се случат св. Четиридесет мъченици в понеделник¹⁶.

За част от случаите за празника на св. Методий се препраща към главите с празника на св. Георги (23 април).

- Ако се случи във Велики Петък, Велика събота или в неделя Пасха – празникът се премества на светли понеделник;
- Ако се случи св. великомъченик Георги в петък на светлата седмица;
- Ако се случи св. великомъченик Георги на Томина неделя;
- Ако се случи св. великомъченик Георги в петък от Томината седмица;
- Ако се случи св. великомъченик Георги в неделя на Мироносиците.

При изредените тук глави от синодалния типик **се забелязва значително несъответствие** по отношение на службата на св. Методий спрямо посочените глави. Службите за св. Четиридесет мъченици и св. Георги са празнични – полиелейни – имат велика вечерня с необходимия брой стихирни на *Господи, въззвах* и стиховни стихирни за службата на св. Георги; за вечернята за св. Георги има и литийни стихирни; на утренията имат седални, полиелей и величание, стихира *след 50-ти псалом*, светилен след канона, хвалитни стихирни (Цветослов, 1929), *блаженни* на литургията. Службата за св. Методий по познатите в 19-ти век издания е обикновена, не е празнична – на вечернята има 4 стихирни на *Господи, въззвах* и тропар. На утренията освен канон на глас 2-ри, има седален след 3-та песен, кондак и икос след 6-та песен (Изборник, 1886).¹⁷ Следователно, разпределението на химнографския материал и структурата на последованията би била различна в случаите със св. Четиридесет мъченици и св. Георги от една страна, и св. Методий – от друга. Въпросното объркване и несъответствие произхожда най-вероятно от факта, че в едно руско издание на службата

¹⁴ Засега оставям настрана въпроса дали подобна практика – да се изоставя службата на общоутвърдения в месецослова светец за сметка на чествания от поместната църква, - е правилна и уместна.

¹⁵ Особено очебиен е случаят със св. Параскева-Петка (14 октомври), където Недю Жеков посочва напълно неправилен ред на службата от гледна точка на типака.

¹⁶ Този ред на служба е общовалиден за неделя сиропустна вечер, а също и в първа, втора, трета, четвърта и пета неделя вечерта. За шестата неделя случаят е по-особен, тъй като е Цветница, а от следващия ден започва Страстната седмица.

¹⁷ Всъщност това е съставът на службата с автор на канона еп. Константин Преславски - по Драгановия миней (Иванов, 1931; Pavich, 1936; Костич, 1937-1938), като само е добавена стихирата *Моравские земле велей граждажсин* като 4-та стихира на *Господи, въззвах* (Изборник, 1886). Тази стихира се съдържа и в новооткрития от Мошкова и Турилов препис на службата с канона на 6-ти глас (Мошкова, Л. & А. Турилов, 1998; Попов, 2001; Климент Охридски, 2008).

(Изборник, 1886) са добавени бележки, че стиховните стихире, седалните, полиелеят и величанието, хвалитните стихире се вземат от 11 май – общата служба за св. Кирил и Методий. Подобно указание липсва в изданието на Сирку, което предава автентичния средновековен текст на службата (Сирку, 1885). Освен това няма генеалогична връзка между средновековната служба за св. Методий, в чийто канон на глас 2-ри във всяка песен срещаме по един покаяно-умилителен тропар, съответно на триодната тематика, и новата обща служба за св. Кирил и Методий, възникнала в руските славянофилски кръгове около средата на 19-ти век,¹⁸ която е с изцяло тържествено-празничен характер,¹⁹ съответстващ на следпасхалния период, в който винаги се пада 11 май. Този проблем не е разрешен и в следващото издание на типика на свещ. Иван Нейчев (Нейчев, 1909).

По отношение на празника на св. Методий се забелязва приемственост в българското богослужение и през 20-ти век. Типикът на Нейчев не променя нищо съществено по отношение на самата служба за светеца – почти дословно е преведена на български главата от синодалния типик, като само е поправена грешката по отношение на св. мъч. Теодул и Агатопод и св. Евтихий, за която вече стана въпрос (Нейчев, 1909). Тук обаче появява друг проблем – главите в типика на Нейчев за св. Четиридесет мъченици са много по-различни от тези в синодалния типик – повлияни от йерусалимския типик и марковите глави в минея и триода, т.е. и на макро, и на микроравнище, при реда на последованието се задава друг, по-различен модел за празника на св. Методий. Тук привеждам главите от типика на Нейчев, които се отнасят до службата на св. Методий.

- Ако се случи паметта на мъчениците в понеделник на 2-ра, 3-та, 4-та, 5-та и 6-та седмици от постите²⁰;
- Ако на празника няма преждеосвещенна литургия;
- Ако се случи паметта на 40-те мъченици в събота на 2-ра, 3-та и 4-та седмици от великия пост²¹;
- Ако се случи във 2-ра, 4-та или 5-та неделя от великия пост²²;
- Ако се случи паметта на мъчениците в сряда през 4-та седмица на постите;
- Ако се случи в сряда през 5-та седмица;
- Ако се случи в четвъртък на великия канон;
- Ако се случи паметта на мъчениците в петък от 5-та седмица;
- Ако се случи в събота на Акатиста;
- Накрая има препратка от сряда на 1-ва седмица до понеделник на Вайа да се гледат и указанията за св. Харалампий (10 февруари) и св. Йоан Предтеча (24 февруари).

Вижда се, че в типика на Нейчев са разгледани шест случая повече (Нейчев, 1909) отколкото в синодалния типик. По-различна е ситуацията с указанията за св. Георги в типика на Нейчев. Тук има само една допълнителна глава, която можем да отнесем към празника на св. Методий, в сравнение със синодалния типик.

- Ако се случи паметта на св. великомъченик Георги през Томината седмица от понеделник до петък.

¹⁸ Тук не искам да засягам подробно спецификите на съвременната руска химнография, като несъответствие в размера на самоподобен-подобен, произхождащи от специфичното пеене, както и тематиката на съвременната руска химнография, в която се прокрадват теми и идеи, чужди на средновековната византийска и българска химнография.

¹⁹ При много от руските съвременни химнографски служби има афинитет към празничност – повечето са полиелейни или с бдение, дори когато се падат в рамките на великия пост – срв. св. Алексий човек Божий, 17 март и много други.

²⁰ Св. Методий може да се случи само в понеделник на 5-та, 6-та и Страстната седмица до календарната реформа през 1968 г.

²¹ Св. Методий може да се случи само в 4-та.

²² Св. Методий може да се случи само в 4-та и 5-та.

Наличието на указания за празника на св. Методий в два български типика от края на 19-ти и началото на 20-ти век е предпоставка за навлизането на паметта му постепенно в новите издания на богослужебните книги на Православната църква в България през 20-ти век. В месецослова на 1-вото издание на Служебника паметта на св. Методий липсва (Служебник, 1908). В следващото църковнославянско синодално издание на служебника от 1924 г. паметта на св. Методий е включена в месецослова на 6 април, и то на първо място преди св. Евтихий, а в тропология на служебника под същата дата е отпечатан и отпустителният тропар на св. Методий, глас 4-ти *Святителя Твоего, Христе* (Служебник, 1924), в същата редакция, както е в изборника (Изборник, 1886). Тази традиция се затвърждава и в по-късните издания на служебника (Служебник, 1928). В служебника от 1951 г. обаче, в месецослова под дата 6 април се поставя на 1-во място св. Евтихий, на второ - св. мъченици Тимотей и Диоген Македонски, а св. Методий е на трето място – така остава и в следващите издания. Тропарът се печати без промени (Служебник, 1951; Служебник, 1998). От двадесетте години на 20-ти век датира системното присъствие на празника на св. Методий и в други ключови богослужебни книги. В богослужебното изборно евангелие на БПЦ, съдържащо синодалния превод на Евангелието и излязло от печат в 1925 г., под дата 6 април е упомената паметта на св. Методий и са поместени евангелски четива за утренията и литургията (Евангелие, 1992). Този факт е изключително интересен, защото службата на св. Методий не е празнична и не би следвало да има евангелско четиво на утренията. В средновековните преписи на Методиевата служба също не се споменава за четене на евангелско четиво на утренията и на литургията (Сирку, 1885; Иванов, 1931; Балан, Ал. Теодоров, 1934; Мошкова, Л. & А. Турилов, 1998; Попов, 2001). Явно това е направено от съставителите на евангелския сборник, за да подчертае важността и висотата на паметта на св. Методий, като ѝ придаде достойнството на голям светийски празник. От същото време датира и апостолско четиво за светеца в синодалното издание на Апостола от 1926 г. (Апостол, 1984). От почти същото време паметта на св. Методий присъства и в българското издание на часослова с отпустителен тропар под дата 6 април (Часослов, 1929), като се затвърждава във всички следващи издания на часослова (Часослов, 1941; Часослов, 1982; Часослов, 1996). В требника от 1929 г. няма месецослов (Требник, 1929). В по-късните синодални издания на требника паметта на св. Методий се отбелязва под дата 6 април на първо място, без тропар (Требник, 1949; Требник, 1981; Требник, 1994). От разгледаните богослужебни книги се вижда, че паметта на св. Методий навлиза окончателно и се затвърждава през 20-те години на 20-ти век в новите издания на БПЦ. Този процес продължава и през 40-те години. Празникът на св. Методий е отбелязан и в месецослова на Църковно-богослужебния всекидневник от 1943 г. – широко разпространена книга, с масова употреба и много голям тираж (Всекидневник, 1943).

Нов ключов момент в развитието на празника на св. Методий бележи първото българско издание на службата му, редактирана и съставена от Левкийски еп. Партений през 1958 г. (Партений, еп. Левкийски, 1958). Освен службата за св. Методий, сборникът, който подготвя и издава еп. Партений, съдържа служби и за други светци от св. Седмочисленици – св. Константин-Кирил Философ, св. Климент и св. Наум, както и службите за св. св. Кирил и Методий (11 май) и за св. Седмочисленици (27 юли). Той е плод на дългогодишна работа със средновековни изворови химнографски и агиографски старобългарски и гръцки текстове и задълбочен редакторски и писателски труд. Като основа за изданията от него текст еп. Партений взема средновековната служба за св. Методий с канона на 2-ри глас от еп. Константин Преславски по две български научни издания (Иванов, 1931; Балан, Ал. Теодоров, 1934);²³ като го подлага на произволна редакторска намеса според своите лични разбирания и виждания. Нарушава се акростихът на канона на еп. Константин Преславски. Еп. Партений привежда правописа в съответствие с църковнославянската редакция. По този начин в известен смисъл се получава „нова“ служба за св. Методий. Новото по отношение на типика е, че еп. Партений взема службата на св. Евтихий Константинополски от

²³ Скоро след издаването на службата за св. Методий от еп. Партений прот. Симеон Нанков прави анализ на състава и съдържанието ѝ (Нанков, 1962).

църковнославянското печатно издание на минея и го съчетава с новосъставената си служба на св. Методий в един общ химнографски комплекс, който да бъде изпълняван заедно на вечерната и утрента на 6 април, като първенство има службата на св. Евтихий (Партений, еп. Левкийски, 1958). Този факт е в противоречие с главите за св. Методий в синодалния типик (Типикон, 1890) и типика на свещ. Иван Нейчев (Нейчев, 1909). По този начин се внасят значителни промени в начина на честването на празника на св. Методий, като малко или много празникът не може да бъде честван в пълнота. Може би една от причините за подобно съчетание е, че в България през 50-те години на 20-ти век вече е изоставена практиката в енорийските църкви да се отслужва малко повечерие, освен в изолирани случаи през годината с богородичния акатист и великия канон, и няма къде да бъде преместена службата на св. Евтихий, както предписват споменатите издания на типика.

От друга страна, отдавна е назряла нуждата за ново издание на типика, тъй като синодалният типик е на църковнославянски език – трудно се разбира от някои свещеници и псалти, минали са вече близо 70 години от отпечатването му, типикът на Нейчев пък в много случаи е неприложим в енорийското богослужение, тъй като следва често практики, свързани с манастирското богослужение и йерусалимския типик. Със задачата за съставяне на нов типик се заема Сливенският митрополит Никодим и типикът е отпечатан през 1959/ 1960 г. – т. е. само една година след изданието на Партений. Отличава се с краткост, фрагментарност и неизчерпателност на указанията. Паметта на св. Методий е отбелязана в типика на Никодим буквално с няколко изречения. Споменава, че службата на св. Методий е в книгата за св. Седмочисленици, без да дава година и автор (Никодим, митрополит Сливенски, 1959). Тук привеждам двете единствени типикарски бележки за св. Методий от типика на Никодим.

- Ако се случи на Връбница или през един от дните на Страстната седмица, паметта му се празнува или в петък преди Връбница, или след Пасха;
- Когато се случи през светлата седмица или след нея, виж забележките за св. Георги, 23 април.

Още на пръв поглед се забелязва несъответствието и липсата на приемственост между синодалния типик, типика на Нейчев и новия типик на митр. Никодим Сливенски. Старите издания разглеждат редица типикарски случаи и препратки за съчетание на службата на св. Методий с триодните служби, изпълнението на службата на св. Методий през Страстната седмица, макар и на повечерието. На всички тези случаи в типика на Никодим не е обърнато внимание. Нещо повече – изключва се възможността да се празнува празникът на св. Методий за значителен период от около 10 дни – от Лазарова събота до Пасха.

Няколко са случаите от указанията за празника на св. Георги, които типикът на Никодим предвижда да се използват за празника на св. Методий:

- Когато паметта на св. Георги се случи на Велики петък, Велика събота или на първия ден на Пасха;
- Когато се случи в петък на светлата седмица;
- Когато се случи на Томина неделя;
- Когато се случи в делничен ден след светлата седмица;
- Когато се случи в неделя на Мироносиците.

На пръв поглед тези глави са изчерпателни по отношение на случаите с празника на св. Методий. Вижда се, че главите от указанията за св. Георги, които се препоръчва да се приложат към празника на св. Методий разработват значителен брой случаи за период от около три седмици. Трябва да отбележа обаче, че всъщност те са неприложими към службата на св. Методий по две причини - на първо място службата на св. Георги е празнична, полиелейна, а на св. Методий е обикновена и по изданията от 19-ти век, и по изданието на еп. Партений; на второ място – в минея службата за св. Георги е самостоятелна, докато в книгата на еп. Партений службата на св. Методий е съчетана с тази на св. Евтихий. Тези факти неминуемо водят до объркване при практическото прилагане на указанията от типика на Никодим за 6 април.

Нов момент по отношение на празника на св. Методий е въвеждането на новия календарен стил от БПЦ в края на 1968 г. Във връзка с това митр. Никодим, вече на преклонна възраст, с помощта на Георги Попйонков разработва ново издание на типика съобразно новия

календарен стил, одобрено от св. Синод на БПЦ през 1977 г. Типикът излиза от печат в годината на смъртта на митр. Никодим²⁴ през 1980 г. (Никодим, митр. Сливенски & Г. Попйонков, 1980). Според това издание, вече по новия календар, празникът на св. Методий се случва в друг период от триода и пентикостара – „от сряда на трета седмица от великия пост до светли вторник след пасха“. Посочени са по-пълни библиографски данни за службата на св. Методий – намира се в книгата със службите за св. Седмочисленици, издание на св. Синод, стр. 80-93, както и къде в часослова има тропар по изданието от 1941 г. Важно указание е, че службата на св. Методий не е празнична – „последованието е делнично, съчетано със службата от триода за деня.“ Дават се два типа указания за празника на св. Методий:

- Когато 6 април се случи на Връбница или през един от дните на Страстната седмица;
- Когато се случи през пасхалната седмица.

В първия случай предписанието напомня на първото издание на типика на Никодим – службата да се изпълни в петък преди Връбница, но има и едно уточнение – „**вместо службата, писана в минея за този ден**“. Това пояснение липсва в първия типик на Никодим. Във втория случай се препраща към главите за празника на св. Георги.

- Ако паметта на св. Георги се случи в дните на великия пост, Страстната седмица, Пасха или в светлия понеделник, църковната служба се извършва в светлия понеделник.

И тук остават същите проблеми, както при първото издание на типика на Никодим – службата на св. Методий е обикновена, а на св. Георги – празнична и не може да бъде следвана като образец при празника на св. Методий, а освен това, следвайки еп. Партений, службата на св. Методий се съчетава с тази на св. Евтихий.

Последният принос в развитието на съвременния празник на св. Методий е издаването на сборника със служби за българските светии (Служби, 2007). На дата 6 април е поместена службата за св. Методий, заедно с тази на св. Евтихий. Текстът и структурата на службата изцяло съвпадат с изданието на еп. Партений, макар че никъде не се споменава откъде е взимана службата. Това издание всъщност е и най-новият принос към празника на св. Методий в България. То не внася никакви типикарски промени в празника след службата от еп. Партений и второто издание на типика на Никодим.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Празникът *Успение на св. Методий Славянобългарски* заема важно място в календара на БПЦ от края на 19-ти век, благодарение на издадения през 1890 г. от Св. Синод под редакцията на Недю Жеков типик. От тогава денят на св. Методий устойчиво присъства във всяко следващо издание на типика в България. Този факт води до въвеждането на празника и в други богослужебни книги на БПЦ – служебници, часослови, требници, евангелие и апостол. Важен принос е съставената през 1958 г. служба за св. Методий от еп. Партений, която много по-късно влиза в сборника *Служби на българските светии*.

гл. ас. д-р Димитър Димитров, СУ, Богословски факултет, София – 1000, пл. „Св. Неделя“ № 19, mitkodoc@mail.bg

БЛАГОДАРНОСТИ:

Издавам сърдечната си благодарност към моите колеги от библиотеката на Богословски факултет при СУ „Св. Климент Охридски“ Ружа Доновска и Ангелина Петрова за безценното съдействие, което ми оказаха при подготвянето на този материал.

ЛИТЕРАТУРА

Апостол. (1984). Апостол, съдържащ подредени апостолски четения за през всички дни на годината.²⁵ София, Синодално издателство, 483.

²⁴ Сливенски митрополит Никодим умира на 23. 01. 1980 г.

²⁵ Фототипно издание от 1926 г.

- Балан, Ал. Теодоров.** (1934) Кирил и Методи, София, свезка 2, 66-73.
- Беровски, Ал.** (1939). Първият ректор и първата богословска школа в България. По случай 100 години от рождението на Недьо Н. Жеков 1839-1939, 70-71.
- Всекидневник.** (1943). Всекидневник, църковнобогослужебен. Издава Св. Синод на БПЦ, Печатница „Книпеграф“, 1943.
- Евангелие.** (1992). Напрестолно свето евангелие. Издание трето.²⁶ София, 326-327.
- Иванов, И.** (2008). Литургически особености на служебника в практиката на Българската православна църква – между традицията и съвременността. – В: Богослужебните книги – познати и непознати. София, 205, 202-240.
- Иванов, Й. (1931)** (1970). Български старини из Македония. Фототипно издание. БАН, Издателство Наука и изкуство, 300-305.
- Изборник.** (1886). Изборник. Служби, жития, словеса похвална и акатист святым учителем словенским Кириллу и Методию обдержай. Издадеса в память о дни святого Методия. Петербург, 27-34.
- Йорданов, Д.** (2010). Нововъведения в българския служебник. – В: Православие и постмодернизъм. София, с. 354-365.
- Йорданов, Д.** (2011) Хаджи Ангел Иванов Севлиевец – биографични неясноти. – Слово и образ, 3, 51-54.
- Климент Охридски.** (2008). Свети Климент Охридски. Слова и служби. 358-371.
- Колева, П.** (2003). Празникът на Кирил и Методий. – Кирило-Методиевска енциклопедия, т. 3, 269-277.
- Костич, Д.** (1937-1938). Бугарски епископ Константина – писац службе св. Методију. – Byzantinoslavica, 7, 198-211.
- Мошкова, Л. & А. Турилов.** (1998) “Моравские земле велеи гражданин” (неизвестная древняя служба первоучителю Мефодию). – Славяноведение, 4, 3-23.
- Нанков, С.** (1962). Църковно-богослужебна прослава на светите братя Кирил и Методий. София, 86-90.
- Нейчев, Ив.** (1909). Типикон. Стара Загора, 129-136; 158.
- Никодим, митрополит Сливенски.** (1959). Типик или църковен устав. Синодално издателство, 141.
- Никодим, митрополит Сливенски & Г. Попйонков.** (1980). Типик или църковен устав. Синодално издателство, 265.
- Партений, еп. Левкийски.** (1958). Богослужебная полседования на все лето с житиями святых равноапостолних седмочисленных славяноболгарских просветителей. София, 8, 12-13, 80-93.
- Петков, П.** (2022). Началото на една дълго отлагана дискусия. За официалните и националния празник в България 1879-2022 г. – Дни на науката 2022, Велико Търново, 2023, 8-10.
- Попов, Г.** (2003). Служби за Кирил и Методий, старобългарски. – Кирило-Методиевска енциклопедия, т. 3, 652-666.
- Попов, Г.** (2001). Службата за славянския първоучител Методий в Хлудовия миней 156. – Старобългарска литература, 32, 3-20.
- Севлиевец, х. Ангел Йоаннов.** (1869) Минейник. Константинополь, 281-313.
- Сирку, П.** (1885). Служба святителю Методию учителю славянскому, в малоизвестном болгаро-атонском списке. Санкт-Петербург, 1-8.
- Служби.** (1885). Служби преподобним отцем нашим равноапостолним Методию и Кириллу, учителем словенским на дни мая 11, февруария 14 и априлия 6 и житие их. Санкт-Петербург.
- Служби.** (2007). Служби на българските светии. Света гора, Атон, Славянобългарски манастир „Св. вмчк Георги Зограф“, София, 133-146.

²⁶ Фототипно издание от 1925 г.

Служебник. (1908). Служебник на славянски и в превод на български език. Превели и издават: Струмишкият митрополит Герасим и архим. Борис, Цариград, София, Придворна печатница, 398.

Служебник. (1924). Служебник. Издава Св. Синод на БПЦ, Придворна печатница, София, 220, 268.

Служебник. (1928). Служебник. Издава Св. Синод на БПЦ. Печатница „Бял кръст“, Курилски девически манастир. София, 274, 335.

Служебник. (1951). Служебник. Синодално издателство, София, 218-219; 272.

Служебник. (1998).

Типик церковный. (1853). Константинопол, 7-246.

Типикон. (1890). В. Търново, 1-2; 56-273; 225-226.

Требник. (1929). Издава Св. Синод на БПЦ. Печатница „Бял кръст“, Курилски девически манастир. София.

Требник. (1949). Требник. Синодално издателство, София,

Требник. (1981). Требник. Синодално издателство, София, 555.

Требник. (1994). Требник.²⁷ Синодално издателство, София, 555.

Цветослов. (1929). Църковен цветослов. Издава Св. Синод на БПЦ. Печатница „Бял кръст“, Курилски девически манастир. София, 492-498; 513-520.

Часослов. (1929). Часослов. Издава Св. Синод на БПЦ. Печатница „Бял кръст“, Курилски девически манастир. София, 173.

Часослов. (1941). Часослов. Издава Св. Синод на БПЦ, 242.

Часослов. (1982). Часослов.²⁸ Синодално издателство, 242.

Часослов. (1996). Часослов. Синодално издателство, 249.

Pavich, J. (1936). Staroslovenski pesnicki kanon v cast sv. Metodija I njegov autor. Bogoslovska smotra, 24, 59-86.

²⁷ Фототипно издание от 1981 г.

²⁸ Фототипно издание от 1941 г.

**КОРЕЛАЦИЯТА ПАЛАТАЛНОСТ – НЕПАЛАТАЛНОСТ В
БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК С ОГЛЕД НЕЙНАТА КОНКРЕТНА
РЕАЛИЗАЦИЯ ПРИ ИЗГОВОРА НА ГЛАГОЛА „КИПЯ“**

Мирослав Михайлов

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**THE CORRELATION PALATALITY – NON-PALATALITY IN THE
BULGARIAN LANGUAGE IN VIEW OF ITS SPECIFIC REALIZATION
IN THE PRONUNCIATION OF THE VERB "KIPYA"**

Miroslav Mihaylov

University of Plovdiv Paisii Hilendarski

Abstract: In the article²⁹, we explore the problem of the distribution and the acoustic composition of soft consonants in the Bulgarian language. They are described in a large number of scientific publications in synchronic and diachronic aspect. In the historical development of the Bulgarian language, the sound value of the palatality has continuously changed, and such changes are also observed in the modern stage. Precisely because of the significant and rapid changes, a new study of the correlation palatality - non-palatality in the Bulgarian language is called for. This study points to the current situation in the acoustic aspect and accordingly shows the changes that have occurred in the phonological system.

Keywords: sound, formants, vocal spectrum, palatal consonants

В статията се спираме на темата за дистрибуцията и акустичния състав на меките съгласни в българския език. Те са описвани в огромен брой научни публикации в синхронен и диахронен аспект. В историческия развой на българския език звуковата стойност на палаталността непрекъснато се е променяла. Именно поради значителните и бързи промени е необходимо ново проучване на корелацията палаталност – непалаталност. Това проучване се състои от хиляди страници, хиляди примери и стотици библиографски източници. В тази статия (в рамките на няколко страници) можем да представим само данните от конкретен акустичен анализ на една словоформа.

Изследователите посочват, че броят на палаталните съгласни много се различава според диалектната принадлежност на говорещите лица. Изтъква се, че източните български диалекти притежават пълен набор от палатални съгласни звукове и съответно палатални съгласни фонemi, а в западната диалектна област те са ограничен брой. Ние отчитаме обстоятелството, че съвременната изговорна форма на българския език вече не реализира в толкова голяма степен диалектната диференциация от миналото. Съвременният български език в неговата разговорна и книжовна форма вече е изградил единна фонетична и фонологична система. Тази система е единна и по отношение на палаталната корелация. Затова е необходимо ново описание на звуковата система на българския език, което да се

²⁹ Изследването е осъществено с финансовата подкрепа на проект „Проучване на природни, демографски и културни ресурси в региона на Западни Родопи като потенциал за устойчиво развитие“ договор ФП23-ФС-003 и проект „Акустика на речта“ СП23-Ф-СМ-003 към Поделение НПД на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“

основава на изговора от съвременността. Нашите перманентни научни наблюдения върху акустичния състав на така представените палатални съгласни звукове в българския език и тяхната фонологична интерпретация ни навежда на следния извод, който даваме като теза на тази и много следващи статии: съвременният български език вече е достигнал състояние, при което палаталните съгласни са се декомпозирали.

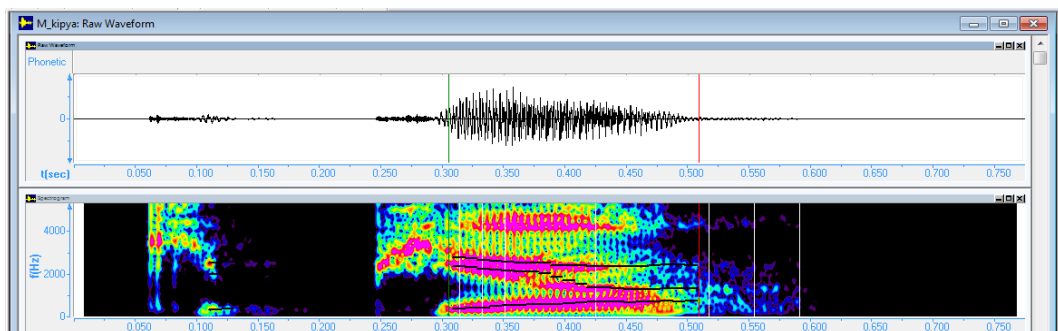
Дистрибуцията на палаталните съгласни звукове и съответно фонemi в съвременния български книжовен език е възможна само в позицията пред задни вокали. Палаталността е отбелязвана с помощта на графемите *ю, я, ъ*, изписвани след съответната съгласна, но буквите *ю* и *я* отбелязват и звукосъчетанието на глайд *й* и следходна гласна. Когато четем графемите *ю, я*, съвременният носител на българския език ги изговаря по идентичен начин, независимо от тяхната позиция в думите – дали се намират след съгласен звук, след вокал или в началото на думата. Представянето на корелацията палаталност – непалаталност на съгласните във фонетичните и фонологичните описания на българския език от миналия век се нуждае от актуализация.

Описанията на звуковете в българския език от 50-те, 60-те и 70-те години на XX век предполагат словоформата *сянка* да се изговори като [с'а́нка] (мека съгласна с' и следходна ударена гласна а́). Съответно в същите трудове по българска фонетика се предполага словоформата *Янка* да се изговори като [йа́нка]. В такъв случай се изгражда фонологично противопоставяне при двойката словоформи [с'а́нка – йа́нка] и се извежда съществуването на две отделни фонemi в българския език [с' – й].

Постулираното от нас декомпозиране на мекостта при така наречените палатални съгласни се основава на многократно констатираното в стотици акустични експерименти. Всъщност в двете словоформи звуковият комплекс [йа́нка] е един и същ. Към словоформата [йа́нка] се прибавя съгласната [с] и се получава думата [сйа́нка]. Но учебниците по фонетика и фонология на българския език изискват от нас да транскрибираме думата „сянка“ като [с'а́нка].

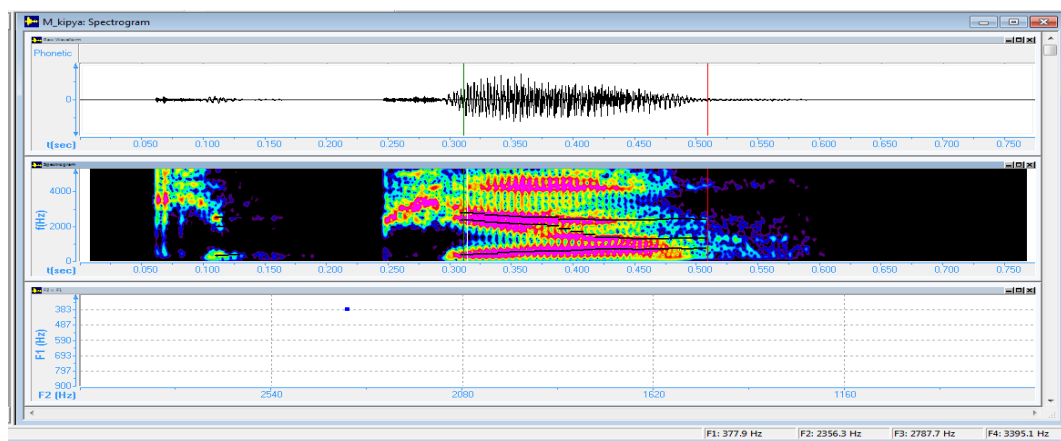
Носителите на българския език виждат и при двете думи (*сянка* – *Янка*) буквите *я-н-к-а* и ги четат последователно, както са изписани [йа́нка]. Така и в словоформата „сянка“ отново виждат и произнасят съответните букви *с-я-н-к-а*. При транскрибиране следва коректно да бъде отбелязан изговорът [сйа́нка]. Декомпозирането на палаталността означава, че българският език вече е достигнал до развой, при който се изговаря звукосъчетанието съгласен звук, след това глайд *й* и съответната задна гласна. Това твърдение следва да бъде доказано в хиляди примери. В следващите страници представяме няколко спектрограми, с които ще се опитаме да покажем констатираното декомпозиране на палаталността на така наречените меки съгласни в българския език при изговора на глаголната словоформа „*kipя*“.

Спектрограма №1 [kip 'b̥] – дължина на звуков компонент ['b̥]

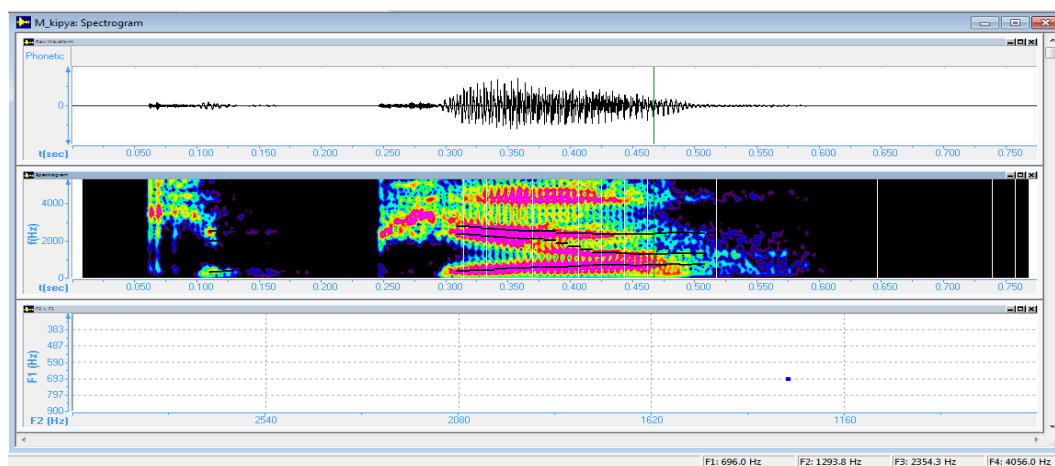

На спектрограма №1 сме очертали с две вертикални линии звуковия комплекс от словоформата „*kipя*“, който е изписан с графемата *я*. Според изследванията от миналия век следва да се транскрибира като [kip 'b̥] и фонологично да се интерпретира като мека съгласна [п'] и гласната [b̥]. В статията поставяме акцент върху факта, че очертаната от нас област на

спектрограмата е с дължина 203 ms. През това времетраене непрекъснато се реализират първите четири форманта. Наличието на ясни формантни стойности изключва възможността да присъединяваме тази звукова стойност към предходната съгласна. В конкретния случай предходната съгласна е беззвучната съгласна [n] или [n'], както са транскрибирали колегите в миналото, а и днес. Но беззвучната съгласна няма и не може да има никакви форманти. В такъв случай очертаният звуков отрязък не е част от звученето на съгласната [n]. Насочвайки се към анализ на формантите в очертания участък, още на пръв поглед установяваме изменението на формантните честоти в хода на времетраенето. Нека проследим част от това изменение на Спектрограма №2.

Програмата визуализира звуковата стойност на конкретния фон в конкретния момент върху системата на кардиналните гласни на Международната фонетична асоциация като точка в долната част на спектрограмата. Установява се наличие на много висок преден звук, който в българската фонетика се изписва като [û]. На спектрограмата е видимо изменението на формантите – това са трите хоризонтални черни линии. Когато променим мястото на курсора, програмата отчита новите стойности на формантите и съответно визуализира ново място на звука върху системата на кардиналните гласни, което ще покажем на следната спектрограма №3.

Спектрограмата отчита, че в конкретния момент се произнася средна по височина и задна по място на учленение гласна. Фонологичната система на вокалите в българския език определя, че това е звукова реализация на гласната [ъ]. Тоест анализираният от нас звуков комплекс показва, че в началото се реализира вариант на предна висока гласна, каквото е

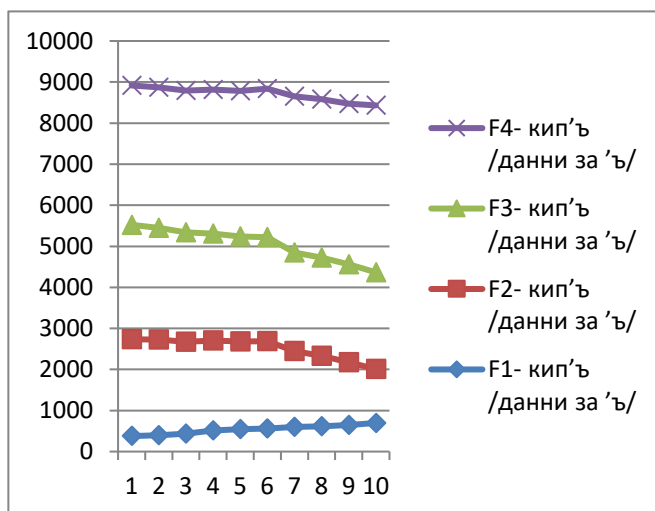
мястото на вокала [ù], а в края на същия звуков отрязък се реализира вариант на фонемата [ǎ]. За да се спести място в статията и да не се показват повече спектрограми, визуализираме постепенното изменение на формантите с помощта на диаграма №1 на Excel. На тази диаграма са отчетени 10 последователни във времето стойности на първите четири форманта, на очертания от нас звуков отрязък от 203 ms. Всеки от вариантите е визуализиран върху системата на кардиналните гласни.

На диаграмата е посочено и мястото на гласните [ù] и [ǎ] според изследванията на Димитър Тилков (Tilkov, 1983: 50 – 54). Изменението на първите четири форманта за звуковия компонент (който отделихме на спектрограма №1 с времетраене от 203 ms) [’ǎ] можем да проследим на диаграма №2.

Визуализациите на диаграми №1 и №2 показват ясно, че звуковият комплекс, изписван с графемата **я**, в словоформата **кия** непрекъснато изменя своите формантни стойности. Непрекъснато, но последователно и логично показва изменение и на акустичните показатели, като придвижва звученето от високата предна гласна [ù] към задната гласна [ǎ]. Тъй като обособеният от нас звуков компонент представлява само една сричка, е безспорно ясно, че този комплекс се състои от само една гласна и това е гласната [ǎ]. Отчетената в началото и-образна звукова стойност не изгражда сричка и затова не е гласната [ù], а съгласната фонема [й]. Тоест обективните изследвания върху акустичната стойност показват, че съвременният изговор на словоформата **кия** следва да се транскрибира като [кийǎ]. За нас нямат основание твърденията на Димитър Тилков, публикувани в далечната 1972 г., това непрекъснато изменение на формантите да се определя като формантен преход и стационарна част. И от тази диаграма е видно, и в множество наши публикации многократно доказваме, че стационарна част всъщност няма. Липсата на стационарна част е видна и от силно идеализираните фигури, приложени и от Димитър Тилков (Tilkov, 1983: 164).

Диаграма №2 Визуализация на F₁, F₂, F₃, F₄ за [’ǎ] в [кий’ǎ]

Изводи. Наличието на изразени формантни стойности и за четирите първи форманта прави отчетлива границата между предходната беззвучна съгласна и следващите звукове в сричката. Декомпозирането се изразява по-силно, когато съгласната пред глайд *й* е беззвучна, неалвеолна и преградна. Причината за това изменение следва да се търси в еднаквия начин на изписване на палаталността на съгласната и на съчетанието глайд *й* и следходна задна гласна. Корелацията палаталност – непалаталност в

българския език е претърпяла своето изменение, като мекостта на съгласната се е декомпозирала, превръщайки се в съчетание от съгласен звук, глайд *й* и следходна задна гласна. Обемът на статията е ограничен и затова тук показваме данни за състоянието на така наречените палатални съгласни само в един пример, в случая [*кип'ъ*]. Въпреки посоченото е безспорно, че по този начин ще се реализира акустично всяка от така наречените палатални съгласни в българския език. Констатира се и абсурдността на досегашното транскрибиране на палаталността, при което едни непрекъснати формантни преходи от около 150 ms се предават със знака [*ʲ*]. Изолираната от нас звукова стойност с дължина от 203 ms, в която плавно и последователно се извървява преход от много висока предна гласна до ниска задна гласна, не е редно да се транскрибира с досегашното [*ʲ*]. Можем да си представим в каква голяма степен ще варират посочените в конкретния пример формантни стойности в речта на различни говорещи лица, имайки предвид възрастови, социални и диалектни характеристики. В следващи статии следва да се покаже доколко се препокриват зоните на дисперсия на така наречените формантни преходи на палаталните съгласни и тези на глайда *й*.

ЛИТЕРАТУРА

Tilkov, D. (1983). *Izsledvania varhu balgarskia ezik*. Sofia.

Автор: М. Михайлов mirosmolyan76@abv.bg

MATURATION AND THE LIMITS OF THE BODY IN OCTAVIA BUTLER'S "BLOODCHILD"

Bozhidara Boneva-Kamenova
University of Plovdiv Paisii Hilendarski

Abstract: Octavia Butler is a pioneer in the field of speculative fiction as one of the few African American female writers who have managed to secure a stable position among the ranks of famous SF authors. The current paper is an attempt to provide a contemporary feminist reading of "Bloodchild" – her most-anthologized short story, produced in the middle of the 1980s and made the focal point of a larger short-story collection. The main character Gan needs to decide whether he is ready to submit his body to the immediate enemy as a tool for procreation. In the process, he starts to understand his family, his community, and the world around him in a better way, becoming an adult prematurely. The aim of the current examination is to trace Gan's maturation through his encounter with various bodily experiences and states in order to see how maturity influences bodily autonomy. Some of the aspects of interest include short story writing and its evolution in the African American literary tradition, pregnancy and birth.

Keywords: writing the body, feminist SF, coming of age, African American literature, gender

Octavia Butler began writing stories when she was quite young; they provided an escape from the hardships of familial life and the alienation she experienced among her peers. Even though she was raised in a strict religious environment, her interests in narratives that transcend reality started showing at an early age, when she visited nearby libraries. In the span of ten years, she continuously sent SF stories to different magazines and newspapers. She was not deterred by the accumulation of successive rejection slips and continued persevering, finally managing to publish her first story at the age of 24. Parallel to many other aspiring female writers³⁰ who were not able to rely on a long literary tradition, she imitated male literary models in her debut endeavors, but in time was able to create her own style and carve out for herself a significant place in the American literary canon by producing twelve well-received novels and a number of short stories. *Kindred* (1979), her take on the neo-slavery genre, has become a staple in college and university courses alongside Toni Morrison's *Beloved* (1987) and Shirley Anne Williams's *Dessa Rose* (1986).

Around the middle of the 1990s, Butler decided to piece together a comprehensive collection, representative of her short story writing and inspired by the reaction that followed the publication of her famous short story "Bloodchild" (1984); the story won her the Hugo and the Nebula Award. The final product, *Bloodchild and Other Stories* (1996), which comprises five stories, was very successful and has been the subject of a number of critical readings. Butler herself felt very ambiguous about the process: "The truth is, I hate short story writing. Trying to do it has taught me

³⁰ In her essay "A Woman Appeared," Suzy McKee Charnas explains in detail the difficulties female SF writers face, always aware of the question related to the audience of female-led narratives. She gives the examples of her novel, *Walk to the End of the World* (1974), and explains: "There were literary models for my men, who had begun as easily recognizable stock figures—the cynical old warrior, the son seeking confrontation with his father, and the cheery young rogue. But none of the females in the war stories, Westerns, or tales of exploration and danger that I knew" (Charnas, 103-104). Charnas managed to overcome the paralyzing ineptitude she felt by becoming familiar with second-wave feminism and its goals. Her next novel, *Motherlines* (1978), would become a better representation of her individual authorial voice. Octavia Butler faced similar issues when she started writing *Patternmaster* (1976).

much more about frustration and despair than I ever wanted to know” (Butler, vii). Most of her ideas seem to require a longer form of writing and early rejections affected her trust in her ability to create something noteworthy. The present paper is an attempt to contribute to the criticism surrounding her most famous short story by examining the effect bodily changes have on maturity in a SF setting. The main character is forced to come of age in the span of one night after quiet and silent preparation of the body and the psyche for a number of years. Butler’s alternative reproductive scenario poses many interesting questions about gender, race³¹, pregnancy, and the birthing process as a significant and seemingly torturous experience. The following analysis aims to show how maturity influences bodily autonomy. In “Bloodchild,” maturity seems to lead to the lessening or loss of control over oneself.

Short story writing in a more general sense has been an interesting choice for women. The so-called fourth genre has long strived to achieve the same level of recognition as the more established forms of the novel and the poem. Some critics have gone so far as to designate it an “outlaw” genre (Harrington, 3) due to the lack of serious academic attention it received until the 1960s-70s and its “subordinate” position to novel writing (Harrington, 7). In the field of American literature, its beginning for many comes with the publication of Washington Irving’s *The Sketch Book of Geoffrey Crayon, Gent.* in the 1820s and later develops through Edgar Allan Poe and Nathaniel Hawthorne’s theories of fiction. For a number of decades, women did not appear in American short story anthologies or were represented by one or two authors³², even though they produced examples of the genre. In the last decades of the 20th c., a serious evaluation of this particular medium of writing and its female representatives began, resulting in the discovery of lost texts, the release of new narratives, and increased critical discussion of the subject. It was Ellen Harrington who suggested that “the short story has often been connected to marginalized or liminal writers³³, even though many of the acclaimed authors of the nineteenth and twentieth century have written short fiction. [...] alienation [from society’s power structures, including literary traditions] makes the short story a natural choice for women writers” (Harrington, 7-8). It is hardly a surprise that women writers choose this narrative form as people in the industry who have not historically been allowed all of the opportunities available to dominant groups in society. It is a fact that female authors have produced a large number of short stories, which becomes evident if one looks at contemporary American anthologies³⁴. They frequently begin with the late 19th-century regionalist tradition and end with latest experiments. Last but not least, the short story makes it possible for them to try out an idea that would not necessarily transcend into a longer piece of writing as it is the case with “Bloodchild”.

If we turn our attention to the African American evolution of the genre, then for many, the first example is Frances Ellen Watkins Harper’s “The Two Offers” (1859), followed by a period of creative inactivity until the end of the 1890s. For many black women writers who published their works in the years of the next century, the short story proved a powerful vehicle for subverting and dismantling popular stereotypes such as the “mammy, jezebel, sapphire, tom, buck, coon, and sambo, constructed to bolster racist and sexist political agendas.” (Lucky, 246). The genre would

³¹ There are several readings of the story as a metaphor for slavery (See Helford, E. R. (1994). “Would You Really Rather Die than Bear My Young?.” *The Construction of Gender, Race, and Species in Octavia E. Butler’s “Bloodchild.”* *African American Review*, 28(2), 259-271), but the author herself rejected the primacy of such an understanding. The current paper shall avoid drawing connections to slavery – works, written by black women do not always necessarily present a commentary on this painful period of African American history.

³² Harold Bloom’s *Short Story Writers and Short Stories* (2005) provides a clear understanding of this tradition. In the section covering the 19th c., there is only one representative female author (Katherine Anne Porter), while the next section (about the 20th c.) offers stories by Eudora Welty, Shirley Jackson, Flannery O’Connor, and Cynthia Ozick. Representation is limited and topical in comparison with the rest of the collection.

³³ Some examples of such writers may include Anna Leach, Juliet Wilbor Tompkins (in the 19th c.) and Melissa Bank, Frederick Barthelme, and Dana Johnson (in the 20th c.).

³⁴ See: Oates, J. C. (Ed.). (1992). *The oxford book of American short stories*. Oxford University Press.; Nagel, J. (Ed.). (2015). *The American short story handbook*. Wiley-Blackwell.; and Bausch, R., Cassill, R.V. (Eds.). (2015). *The Norton anthology of short fiction*. W. W. Norton & Company.

only evolve with time when new voices become interested in their contemporary issues³⁵. Some of the more recent topics of concern and attention include fluid sexual identities, the proliferation of drugs and prostitution, generational and historical trauma, police violence, family dysfunction, and mental health. Octavia Butler further enriches the field by utilizing and changing SF tropes. Even though the genre presented women writers with some difficulties such as inventing completely new tropes, characters and stories that would reflect their experience and identities, it also opened a variety of new avenues of exploration in near and far-off lands. As Tom Staicar elucidates: “Only science fiction allows the freedom to create a “laboratory” world where one can experiment with matriarchal societies that dominate entire nations, group marriages, radical approaches to child rearing, and other feminist speculations about alternatives to existing sex roles and living arrangements” (Staicar, vii). In “Bloodchild,” an alien race called the Tlic dominates over Terrans politically, socially, and bodily. Forcefully or peacefully, they find people who would carry their “grub” until they can survive on their own outside the confines of the human body. Male Terrans are preferred over female ones for this procedure because women are the ones who would give birth to new carriers and their flesh is more unstable. The events in the story take place over a single night during which the main character Gan has to accept the future of his transformation, which includes impregnation with grubs. Through this narrative medium Butler not only plays with established notions of sex, gender, and existence in an unfamiliar environment, but also unsettles the boundaries of sexuality, body, and race. Such subversive excursions are not only found in her short fiction, her other works also feature a similar approach; she frequently chooses black heroines as main protagonists or examines topics that concern them such as the limits of the maternal body. “Using black women heroines [...] Butler decenters the presumed white male reader of SF and F, looking for geeky entertainment” (Hairston, 293). Combining science fiction and short story writing, she is able to explore new surprising opportunities and follow untrodden paths.

The scene at the center of “Bloodline” is one representing the process of extraction of the grubs from the human body. During the fateful night, a man called Bram Lomas reaches Gan’s house in a terrible condition. T’Gatoi (the Tlic that has been preparing Gan for her eggs since he was a baby) decides to perform an emergency operation on him. Even though the procedure is very similar to a standard C-section, the scene causes severe repulsion in Gan, who is not ready to witness it firsthand. “His body convulsed with the first cut. [...] The sound he made... I had never heard such sounds come from anything human [...] I felt as though I were helping her torture him, helping her consume him” (Butler, 15). The whole process appears to Gan to be inhumane, monstrous, and abject; rather than representative of the emergence of a new life, it seems to suggest the destruction or end of existence. It is telling that the author compares the extraction to consumption, as if it subsumes the individual, incapacitating them in the process. When it is over, Gan concludes: “The whole procedure was wrong, alien” (Butler, 17) and proceeds to vomit outside. For centuries, childbirth has been considered taboo and has positioned the menstruating female body capable of carrying another creature inside of her in an inferior position as compared to the rational unchanging male one. “Only in the last fifty years have women begun to break the relative silence about childbirth in literature” (Tarter, 31). Butler not only explicitly describes a birthing process that largely replicates its human version from a male perspective but decides to give her spin on the idea of a pregnant man. The idea of male-born children is by no means new, Rosi Braidotti traces it back to theoreticians of alchemy and suggests it would not disappear. “What is happening with the new reproductive technologies today is the final chapter in a long history of fantasy of self-generation by and for the men themselves—men of science, but men of the male kind, capable of producing new monsters and fascinated by their power” (Braidotti, 87-88). “Bloodchild” as a narrative text seems to be aware of developments in reproductive technology, though the implantation of the eggs occurs in a manner analogous to human copulation without the use of machines. Regardless of the fact that Butler allots the ability to carry a child to a male figure in a controversial move, the character’s

³⁵ For a more detailed overview of African American women and their short story writing in the 19th and 20th century, see: Mullen, B. (1995). ‘A revolutionary tale’: In search of African American women’s short story writing. In J. Brown (Ed.), *American women short story writers: A collection of critical essays*. (pp. 191-208). New York: Garland Publishing Inc.

motives are very much community and family-oriented. Gan is not interested in the continuation and elevation of the male race; he cares more about the future and contentment of his close ones. "I could make Xuan Hoa my shield. Would be easier to know that red worms were growing in her flesh instead of mine?" (Butler, 26). Gan realizes that it would be more difficult to experience his sister's suffering psychologically than to volunteer his physicality. Ultimately, the preservation of the community requires sacrifice from each of its members, and Gan has to become an adult prematurely, make a decision, and let go of his claim over his body.

The grubs that emerge in the process through their transgression of bodily limitations also present an interesting phenomenon. They transform into objects of revulsion and adoration depending on the perspective. For the Tlic and T'Gatoi in particular they are associated with the future of the alien race, while for Terrans they signify the prolongation of quiet oppression. The operation T'Gatoi performs seems first to be aimed at their safe arrival and then at the survival of the carrier. "Probing through Lomas's flesh, she found two more, one of them smaller and more vigorous. 'A male!' she said happily" (Butler, 16). T'Gatoi experiences the birth in a daze of covert joy – she celebrates the coming of new life into the world, especially its male identity. Lomas's body appears to the reader as a vessel, the alien is scouring causally. According to Anne Balsamo, the body has increasingly been "treated as a technological body – both in its science fictional and science factual form as 'container' for the fetus, and in its role as the object of technological manipulation in the service of human reproduction" (Balsamo, 227). In other words, the pregnant body takes a subservient position to the fetus that emerges out of it and that same body may be utilized without permission or ethical considerations. Butler destabilizes this binary model and the clear apportionment of power to either the maternal body or the child's body by introducing ambiguous expectations out of birth – both are important depending on the one evaluating the given situation. Having experienced the plethora of emotions involved in Lomas's ordeal, Gan needs to transcend his young age and relinquish his body to a more personal violence of boundaries. T'Gatoi convinces him to accept her young and impregnates him on the same night. "I felt the familiar sting, narcotic, mildly pleasant. [...] The puncture was painless, easy. So easy going in. She undulated slowly against me, her muscles forcing the egg from her body into mine" (Butler, 27). The scene contains an erotic flavor and mimics quite successfully human sexual activities. What is different in this case is the assignment of genders – the female (the more experienced of the two) infiltrates the male. This second act seems to be free of the revulsion suggested earlier in the story. Amanda Thibodeau goes as far as to suggest that: "The intimate eroticism of the scene, in conjunction with the gender reversal, distracts from the earlier horror of the alien/human relationship, but cannot entirely erase the sense of abomination" (Thibodeau, 271). It is unclear whether this second unbidden overstepping of limitations can make up for Gan's earlier impression, bearing in mind that he pushes back the minute he is able to achieve it and that her eggs have the effect of drugs, numbing and calming the body. The scene may be considered closer to a violation than to an act that brings mutual and consensual enjoyment. In the aftermath, T'Gatoi tells him: "You will live now" (Butler, 29). It is as if she is saying that this would be the starting point of his real life and in many ways, it is a new phase – he has to take responsibility for his family by losing individual control over his self and body.

Octavia Butler's "Bloodchild" serves as an example of SF work that cannot fit in neat understandings of the genre. She attempts to surprise readers and take the short story in a new direction. Her story about a pregnant man says a lot about maturity and its ultimate connection to the relinquishing of control and bodily transformation. Gan undergoes a transformative experience, while he witnesses the alien C-section – he starts to better understand his past, future and current predicament. In other words, a bodily experience changes the psychology of almost all participants in the story.

REFERENCES

Balsamo, A. (2000). Forms of technological embodiment: Reading the body in contemporary culture. In M. Featherstone and R. Burrows (Eds.), *Cyberspace/cyberbodies/cyberpunk: Cultures of technological embodiment*. London: SAGE Publications.

Braidotti, R. (1994). *Nomadic subjects: Embodiment and sexual difference in contemporary feminist theory*. New York: Columbia University Press.

Butler, O. (2005). *Bloodchild and other stories*. New York: Seven Stories Press.

Charnas, S. M. (1981). A woman appeared. In M. S. Barr (Ed.), *Future females: A critical anthology*. Bowling Green: Bowling Green State University Popular Press.

Hairston, A. (2006). Octavia Butler—Praise song to the prophetic artist. In J. Larbalestier (Ed.), *Daughters of earth: Feminist science fiction in the twentieth century*. Middletown: Wesleyan University Press.

Harrington, E. (2008). *Scribbling women & the short story form: Approaches by American and British women writers*. New York: Peter Lang.

Lucky, C. (2009). African American women writers and the short story. In A. Mitchell and D. Taylor (Eds.), *The Cambridge companion to African American women's literature*. Cambridge: Cambridge University Press.

Staicar, T. (1982). Editor's foreword. In T. Staicar (Ed.), *The feminine eye: Science fiction and the women who write it*. New York: Frederick Ungar Publishing Co.

Tarter, M. (2000). Bringing forth life from body to text: The reclamation of childbirth in women's literature. In J. Tharp and S. MacCallum-Whitcomb (Eds.), *This giving birth: Pregnancy and childbirth in American women's writing*. Bowling Green: Bowling Green State University Popular Press.

Thibodeau, A. (2012). Alien bodies and a queer future: Sexual revision in Octavia Butler's "Bloodchild" and James Tiptree, Jr.'s "With Delicate Mad Hands." *Science Fiction Studies*, 39(2), 262-282.

**УПОТРЕБА НА КОГНИТИВНИ ЛИНГВИСТИЧНИ ПОДХОДИ ПРИ
ПРЕПОДАВАНЕТО НА ФРАЗЕОЛОГИЧНИ ГЛАГОЛИ НА
СТУДЕНТИ БАКАЛАВРИ: АДВЕРБИАЛНАТА ЧАСТИЦА “OUT”**

**Ивайло Дагнев
БУАРР, МУ – Пловдив**

**EMPLOYING COGNITIVE LINGUISTIC APPROACHES IN TEACHING
PHRASAL VERBS TO BACHELOR STUDENTS: THE CASE OF THE
ADVERBIAL PARTICLE “OUT”**

**Ivaylo Dagnev
UARD, MU of Plovdiv**

Abstract: The article views issues related to teaching English via cognitive methods. At the centre of attention is the acquisition of the semantics of the particle “out” as part of some phrasal verbs. For that purpose, two groups of bachelor students at the Medical College, Medical University, were chosen in the 2022/2023 academic year. One of the groups served as the control, and the other as the experimental one. The former group learned the meaning of some phrasal verbs with “out” through translation, while the latter group was introduced to some cognitive methods, e.g. visualization, extensive explanation, etc. The results based on a test show that the experimental group performed better. Although the study cannot be considered statistically significant, it is a valuable attempt to introduce innovative methods in teaching EAP.

Keywords: medical bachelors, cognitive approach, EAP, phrasal verbs

INTRODUCTION

Most English grammars agree that a phrasal verb is a combination of a lexical verb and one or more prepositions or adverbial particles whose meaning cannot be strictly predicted from its component parts (Quirk et al., 1985). Regarding phrasal verbs, traditional grammarians are mainly concerned with their syntactic properties as well as the spatial and aspectual meanings of the particles that form them (Rosca, 2021:24). As Kovács (2011) suggests, the traditional lexico-semantic understanding from the 70s and 80s (Bolinger, 1971; Lipka, 1972; Fraser, 1976) is categorically opposed to the cognitive perspective on language (Lakoff, 1987; Rudzka-Ostyn, 2003; Tyler & Evans, 2003). According to Cuyckens & Radden (2002: xiii), the main meaning of a particle denotes spatial relationships, while the peripheral senses extend from the concrete to the abstract. The mechanisms behind that extension employ either generalization or specialization of meaning or metonymic or metaphorical transfer (ibid).

The analysis undertaken here is dependent on Rudzka-Ostyn’s (2003) work on account of her thorough investigation of a considerable number of phrasal verbs and particles and also, on her reliance on extensive visual imagery, which aids understanding of the meaning of the particles. Rudzka-Ostyn (2003) makes use of Langacker’s (1987) notions of Trajector (TR) and Landmark (LM) to account for the undergoing changes underlying the interrelation between the participants involved in the event. In Langacker’s terms, the semantics of linguistic expressions involving any kind of event is characterized by the process whereby one object (the Trajector) is moving or undergoing changes in relation to another object (the Landmark). The line along which the Trajector is moving, either literally or metaphorically, is termed the Path.

In Tyler and Evans' view (Tyler & Evans, 2004) *out* is a spatial particle, in which LM is characterized by a bounded area. Such LMs can be defined as three-dimensional objects, having an interior, boundary and an exterior. The functional repercussions behind the interactions with such entities can be described by image schema CONTAINMENT. Image schemata are thought to be the abstracted spatial patterns from repeated sensorimotor experience which serve as a connection between the bodily experienced relationships of physical objects in time and space and the internal conceptual world of an agent. They can be viewed as the conceptual building blocks for metaphoric and abstract thought. (Hedblom et al., 2015:23)

CONTAINMENT itself entails:

- Limitations on the movement of the TR
- Presence of Support
- Presence of Protection
- Blockage of the interior view of the container

For Rudzka-Ostyn (2003) *out* implies motion of TR out of LM, while Tyler and Evans comprehend it simply in terms of spatial relationships: TR is exterior to a bounded LM.

In her turn, Rosca (2021:78 - 9) identifies six semantic extensions of *out*:

- motion of a TR out of a container – *break out, get out*
- bodies, minds, mouths are containers – *hear s.o. out, bleed out*
- sets, groups are containers – *cross sth out, stand out*
- states, situations are containers – *back out, drop out, miss out*
- non-existence, ignorance, invisibility are containers – *help out, work sth out*
- TR increasing to maximal boundaries – *clean out, clear out, sit out*

Rationale: Translation is an old-fashioned and relatively ineffective way to learn a language. New, innovative research into language acquisition suggests that language immersion is the best strategy for that purpose, which requires all explanations to be in the target language. The cognitive methods utilize explanations, visualization, and active participation of learners.

Aim of research: The study attempts to gauge the effectiveness of a cognitive method for teaching phrasal verbs and in particular, verbs with the particle *out*.

MATERIALS AND METHODS

General outline: The sample size comprised two groups of bachelor students in the Assistant Pharmacist major at the Medical College, Medical University – Plovdiv: 12 students per group. Both groups did a Diagnostic test at base and showed levels A2 – B1 in CEFR. One group served as the control, and the other as the experimental one.

Premise of experiment

The students were presented with a list of phrasal verbs containing the adverbial particle *out*. The list of phrasal verbs included: *break out; call out; clear out; check out; cut out; die out; eat out; get out; go out with; hand out; hang out; pull out; run out; speak out; stand out; hear out; help out; take out*.

The only difference between the experimental and the control group in presenting the set of phrasal verbs was in the manner of presentation of the material to be taught. The control group studied the abovementioned phrasal verbs with the particle *out* by means of translation.

E.g. *take out* – The dentist took out two teeth. (Зъболекарят извади два зъба.)

The experimental group was instructed in accordance with the cognitive linguistic approach to polysemy, e.g. the teacher explained the most important semantic motivating factors to the students by means of visualization. Pictures were drawn on the board, exemplifying the meaning of the particle *out*.

Ex.

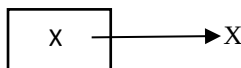

Fig. 1. Exemplifies the visualization of the core meaning of the verb *take out*.

Numerous example sentences were added to clarify the various senses of the particle:
e.g. The dentist took out the patient's tooth.

He called out my name.

She helped me out with my homework.

The students were also asked to interpret the meanings themselves, as well as to provide sentences with the abovementioned phrasal verbs on their own. It took forty-five minutes to explain the meanings of the phrasal verbs to the experimental group and twenty minutes for the same activity to the control group. The students from the experimental group had some prior knowledge of this type of explanation of grammar and lexis. Both groups were given twenty minutes to complete a gap-filling exercise of twenty examples involving the phrasal verbs studied.

Here we present the gap-filling exercise:

Fill in the blanks with the following phrasal verbs:

break out call out clear out check out cut (s.o.) out (of) die out eat out get out (of) hand out hang out run out speak out stand out hear (s.o./sth) out help (s.o.) out take out

1. She decidedher old clothes.
2. The WWIin 1914.
3. This should the pain.
4. The investigatorshis alibi.
5. Please, help me..... the test papers!
6. Riots when the match ended.
7. There is nothing in the fridge. Let'stonight?
8. His mother his name, but he did not answer.
9. Don't forget to give your keys back before you.... of the hotel
10. I'llyou..... with the dishes.
11. He cigarettes as he wanted to lead a healthier life.
12. this, before you make up your mind!
13. She him of her will.
14. Many animal species due to climate change.
15. Many children of doing the dishes.
16.the car, quickly!
17. There are many good students in this class, but one from the rest.
18. Where do you like to.....? In this town?
19. Unfortunately, we.....of petrol. We have to fill up the tank immediately.
20. Everyone should be able to.....freely in a democracy.

Four of the 16 verbs were used in two examples, which made the task slightly more difficult.

RESULTS AND DISCUSSION

Table 1 presents the results of the gap-filling exercise.

Group /Correct Answers	20-15	15-10	10-5	5-0
Control group	4	3	3	2
Experimental group	5	6	1	-

The performance of the experimental group was markedly better than the performance of the control one. What is worth noting is the fact that the experimental group fared extremely well, with all students scoring more than ten correct answers. The results of the control group students show an even distribution of the correct answers with more students scoring high than low. A more detailed analysis shows that the control group of students marked correctly more examples with less figurative meaning.

With regard to the correct answers received, the verbs with highest score in terms of correct answers were: *call out*; *check out (of)*; *eat out*; *hand out*; *take out*. In turn, the verbs with the lowest score in terms of correct answers were: *cut (s.o.) out (of)*; *speak out*; *hear out*; *help out*.

One possible explanation may reside in the idea that the students were more familiar with some verbs: *hand out*, *eat out*, and recognized them more easily. A likely reason for the low score

on some verbs may be the complex idea behind the semantic extension: TR increasing to maximal boundaries

Ex: *speak out, hear out, help out*

CONCLUSION

The presented study is of a very limited scope and cannot claim any statistical significance. Notwithstanding this fact, its relevance lies in the exemplified experiment, which is a first step in trying out innovative methods of learning new vocabulary. For the research to be of adequate value, several developments should be undertaken: the groups of respondents should be increased; the period of testing should be prolonged over several classroom activities; more tests of variable nature should be conducted, illustrating more senses of the phrasal verbs with the particle *out*; the particle *out* should be studied in connection with and juxtaposed with the particles *into* and *in*.

REFERENCES

- Bolinger, D.** (1971). *The Phrasal Verb in English*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Cuyckens, H., & Radden, G.** (2002). Introduction. In: Cuyckens, H. & Radden, G. (Eds.), *Perspectives on Prepositions* (pp. ix–xvii). Tübingen: Niemeyer.
- Fraser, B.** (1976). *The Verb-Particle Combination in English*. New York: Academic Press.
- Hedblom, M., Kutz, O., Neuhaus, F.** (2015). Choosing the Right Path: Image Schema Theory as a Foundation for Concept Invention. *Journal of Artificial General Intelligence* 6(1) 21–54, DOI: 10.1515/jag-2015-0003.
- Kovács, É.** (2011). *The traditional vs. cognitive approach to English phrasal verbs*. http://www.uni-miskolc.hu/~philos/2011_tom_XVI_1/141.pdf
- Lakoff, G.** (1987). *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Langacker, R. W.** (1987): *Foundations of Cognitive Grammar: Vol. 1: Theory*. Stanford: Stanford University Press.
- Lipka, L.** (1972). *Semantic Structure and Word-Formation. Verb-Particle Constructions in Contemporary English*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Rosca, A.** (2021). *Phrasal verbs through the lens of cognitive linguistics*. Universitat de Valencia Institut Universitari de LLengües Modernes Aplicades (IULMA), ISBN: 978-84-9133-413-2 (PDF)

**БАЩА И СИН. (ПСИХО)БИОГРАФИЧНИ ИНТРОЕКЦИИ В
ПОЕЗИЯТА НА ХРИСТО БОТЕВ**

Мила Кръстева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**FATHER AND SON. (PSYCHO)BIOGRAPHICAL INTROECTIONS IN
THE POETRY OF HRISTO BOTEV**

Mila Krasteva

University of Plovdiv Paisii Hilendarski

Abstract: The article explores the deep-psychological projections of the real life events of Botjo Petkov (the father), and Hristo Botev (the son) in Botev's poetry. In the analysis, we refer to Guy Cornot's theoretical ideas about the connections and clashes between the so-called absent father and the lost son. By following Jung's logic in describing the mater natura archetype, we construct an original view of the pater natura and filius natura archetypes.

Keywords: absent father, lost son, Hristo Botev's poetry, Botjo Petkov

**СЪСТОЯНИЕ НА ДОСЕГАШНИТЕ ПРОУЧВАНИЯ, БАЗИСНИ ТРУДОВЕ,
ПОДПОМОГНАЛИ ИДНИТЕ РАЗМИСЛИ. ТЕЗА И ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА
МЕТОДОЛОГИЯ**

За Христо Ботев е писано немало, особено що се отнася до неговата биография. Големите познавачи на живота и делото на възрожденския поет са казали немало, но главно за *външните* събития от живота му. Съществуват неизброими хипотези за това кога и къде е роден, как е живял, как е загинал Христо – първородното мъжко чедо на Ботьо и Иванка Петкови от Калофер. Сред многобройните източници, които проучихме в процеса на подготовката си за последващите наблюдения, особено важни за подбора на интересуващите ни факти се оказаха както биографичните проучвания (Nachov, 1927; Undzhiev, Undzhieva, 1976; Karakostov, 1977; Volkov, 2009), така и немалкото книги със спомени на Ботевите съвременници (Burmov, sast., 1945; Velikov, sast., 1967; Femandzhiev, sast., 1986). Тук цитираме само онези изследвания, които действително заслужават изследователско доверие. В проблемното поле, което изучава *външния* човешки път на Христо Ботев нямаме какво да добавим. Нашето писане черпи знания от цитираните биографични трудове, също и от повтарящото се в спомените на Ботевите съвременници, но се позовава на вече известните ни факти не заради хронологията на тяхното ставане, а, за да се открие как и защо реалните сблъсъци, случили се в живота на бащата Ботьо Петков и сина му Христо Ботев, се пречупват и(ли) проецират **точно така, а не някак различно** от сина-поет. Би следвало да е разпознаваемо, че претенцията на статията е да приложи **иновативен подход** за тълкуване на Ботевата психобиография и поезията му с апарата на дълбинната психология и теоретичната психоанализа. Защото тъкмо това цели да постигне идното писане, в което се прилагат творчески някои теоретични тези от Юнгианската дълбинна психология (Yung, 1999; Korno, 2017) и фройдистката психоанализа (Fromm, 1992; Froyd, 2000). Този наш изследователски избор се ръководи от идеята, че все още **не е написана задълбочена психобиография на Ботев и все още не са потърсени несъзнаваните послания на стиховете му.**

Заради академичната коректност е от съществено значение да изтъкнем, че книги като „Христо Ботев. Опит за психография“ (Delchev, 1981) и „Психо-Космо-Логос. По Христо Ботев“ (Gachev, 2006) предшестват настоящото дирене с опитите на авторите им да вградят личността на Ботев и(ли) неговата поезия в сферите на психичното, но изследователската им методология, анализите и аргументацията им се различават съществено от предложените в тази статия. Особено що се отнася до първата от цитираните книги, в която компонентът *психо* е прикачен формално в заглавието, тъй като в книгата не се работи с психологически трудове. Трябва да подчертаем че отношенията *баща – майка – син* в поезията на Ботев са тълкувани интересно и плодотворно от руския учен Георгий Гачев в прекрасната му вече цитирана книга. В нея е показано, че у Ботев „майката е глаголна“, а бащата е „вторичен“ (Gachev, 2006: 66 – 72), анализирани са и текстовете, които са обект на нашия интерес. Този анализ обаче руският изследовател прави, като вписва откритите архетипи в космогонията на четирите стихии *земя, огън, вода, въздух*, а компонента *психо* от заглавието на книгата той дефинира като *национален характер* (Gachev, 2006: 169). **В отличие от изложеното от Гачев в нашата публикация психичното се анализира в дълбинните му (не)съзнавани аспекти: ние също потвърждаваме, че в поезията на Ботев бащата не е най-главното, но без да повтаряме вече заявеното от Г. Гачев.**

Заради изясняването на поставените изследователски и творчески задачи цитираме документи и спомени на възрожденци, като пропускаме години и събития в хронологията на патимите на Христо Ботев, които не са важни за писането. Но пък съсредоточаваме вниманието си около онези биографични събития, които да ни помогнат да подирим в следващите параграфи **причините, които са:**

- **карали сина Христо Ботев** да отказва да се срещне с баща си Ботьо Петков, докато е жив (думата е както за епистоларни срещи – Христо отказва да пише на татко си, така и за срещи *очи в очи*);
- **предизвиквали поета Ботев** да „накаже“ баща си, като изтласква поетическата бащината фигура в хронотопи, където лирическият му син не е;
- **провокирали сина-и-поета Ботев** компенсаторно да търси реални бащи-заместители и да ги въобразява такива, каквито не биха го порицавали и биха одобрили неговите избори.

Упованията ни за така застъпената авторска теза се градят върху познанието на принципа за психичната детерминираност, който отстоява, че в психиката нищо не става случайно, без наличието на предходни връзки; че всеки последващ психичен процес се предшества от предишен, който го пробужда и предизвиква. Вярваме, че хипотезата е основателна, което психично явление, че:

„За всяко психично явление трябва да си задаваме въпроса: Какво го предизвиква? Защо се появява точно по този начин? Причината да си зададем тези въпроси е убеждението, че те имат отговори“ (Brenar, 1999: 16).

ТЕОРЕТИЧЕН ИНСТРУМЕНТАРИУМ: ДЕФИНИРАНЕ

Тълкуването ни работи главно с *архетипи*, теоретизирани от К. Г. Юнг в книгата му „Архетипите и колективното несъзнавано“ (Yung, 1999) и в изследването „Отсъстващи бащи, изгубени синове. По следите на изгубената мъжка идентичност“ на Ги Корно (Korno, 2017). Някои от архетипите са новосъздадени в нашето писане, за тях ще стане дума по-сетне. *Архетипът* се възприема като вроден и наследен колективен модел на поведение, който направлява начините ни на мислене и чувстваване (Yung, 1999; Korno 2017). По-долу накратко систематизираме само онези аспекти от задълбочената теоретична система на Корно, които имат пряко отношение към нашето изследване, и дефинираме терминологията, с която си служим. В повечето случаи психичните образи, които представя Корно, имат метафорични значения и употреби, а са и термини, затова, се курсивират навсякъде.

Отсъстващ – изгубен син: подстъпи към теоретизацията им

Според Корно терминът *отсъстващ баща* може да намеква, че бащата, макар и да присъства физически, се държи по неприемлив за сина си начин: такъв например е психичният профил на авторитарните бащи, които непременно изискват синовете им да

изпълняват техните очаквания, без да зачитат синовната индивидуалност. Отсъствието на бащата следователно не бива да се мисли единствено като физическо отсъствие, защото то може да е и емоционално. Последното се изразява в отказ на родителя да подкрепя изборите на своето дете, което пък води до отсъствия и на духовно, и на психично ниво. Синовете на такива бащи са лишени от бащино потвърждение, тяхната индивидуалност е задушена, опитите им за себеутвърждаване са проблематични, в този смисъл децата на *отсъстващите бащи* израстват като *изгубени синове*. Метафоричната *изгубеност* на синовете подчертава липсата на близост (физическа, духовна, емоционално-психична) между бащата и сина, т.е. синовете не са изгубени в абсолютния смисъл, а са изгубени за бащите, **които синовете несъзнателно търсят цял живот**, а когато не ги откриват, те очакват потвърждение от бащи-заместители (Korno, 2017: 24–25; 31).

В дълбиннопсихичната теория на Ги Корно има и друг важен за изследването ни аспект, който трябва да се изясни предварително, а именно: потребността на сина от хармонична среща с бащата е базисна потребност, а когато бащата отсъства от живота на детето си (независимо в какво се изразява отсъствието му – реално, емоционално, психично, духовно), детето развива „примитивна нужда, подхранвана само от културните образци на бащата, обхващаща диапазона от Дявола до Светия Бог Отец. Колкото повече бащата отсъства, толкова по-малка възможност има детето да го хуманизира и толкова повече безсъзнателната потребност ще се изразява в примитивни образи. Те ще упражняват много силен натиск върху детското безсъзнателно и ще приемат формата на митични герои като Супермен, Рамбо и Невероятния Хълк“ (Korno, 2017: 44).

Архетипите *външен и вътрешен баща* и техните теоретични синоними

Според изследователската логика на Корно *външен* е биологичният родител на детето, с което то има кръвна връзка. В отличие от *външния баща*, *вътрешният баща* е идеален продукт, интернализиран от въображението на детето: образът на *вътрешния баща* не ни съобщава истината за това какъв реално е биологичният родител, а ни подсказва какви са взаимоотношенията му с неговите наследници (Korno, 2017: 47 – 49). Нататък ще работим и с архетипите *pater natura* и *filius natura*, които тук новосъздаваме по аналогия с архетипа *mater natura* на К. Г. Юнг (Yung, 1999: 101). *Pater natura* определяме като кръвния, природния, *външния баща*, в нашия случай това е еволюционистът Ботьо Петков – възрожденски книжовник, даскал, преводач, общественик, а зад *filius natura* се крие революционерът Христо Ботев – поет, журналист, преводач, теоретик и практик на възрожденската национална революция. За доизясняването на този сегмент от теоретичната система на Ги Корно трябва да се въведе и дефинира и терминът *бащин комплекс*, с положителните и отрицателните му интроекции, които анализира Корно.

Бащиният комплекс: интроекции

Като поведенчески модели, архетипите са колективни, безлични и се предават от поколение на поколение (Yung, 1999; Korno, 2017: 43). Такива например са архетипът на майката, бащата, дъщерята, сина, братя, сестрата, свекървата, анимусът, анимата и т.н. Тези архетипи придобиват конкретика, персонализират се чак когато се преживеят като лични отношения (Korno, 2017: 44). Например като отношения между: *баща – син*; *майка – дъщеря*; *брат – сестра*; *майка – син*; *баща – дъщеря*; *снаха – свекърва*. Пътят на персонализацията е следният: детето, което идва като новородено, **предпоставно** е орисано да има и майка, и баща, защото изначално носи техните колективносъзнавани архетипи в себе си. За да се превърне в личност обаче, за да се задейства персоналната биологична, психоментална програма на неговия *Аз*, новороденото трябва да срещне и същинската си биологична майка, и истинския си кръвен баща. „Резултатът от тази среща между вродената базисна структура [архетипа – бел. е наша, М. Кр.] и действителните родители е онова, което наричаме бащин или майчин комплекс“ (Korno, 2017: 44). Комплексът е мощно емоционално преживяване, интроекция, която структурира психиката ни: „Комплексът е интернализация на отношенията, които сме имали с някого. Той не ни казва какви в действителност са били майката и бащата, а какво е било взаимоотношението ни с тях“ (Korno, 2017: 47). Примерът за *отрицателен бащин комплекс*, с който тук илюстрираме теоретичната си платформа, би могъл да е сходен с примера, който Ги Корно дава, теоретизирайки смисъла на отрицателния

майчин комплекс у сина (Korno, 2017: 47), само че в нашия случай, в отличие от примера на Корно, главните герои вече не са майката и синът, а бащата и синът. И така, ако допуснем, че детето има строг, наказващ, тираничен баща, който е много високателен и издига висока летва, каквато момчето не може да надскочи, то тогава детето, което не може да изпълни бащината програма, ще преживява баща си посвоему, превръщайки го във *вътрешен герой*: детето ще интернализира баща си с измислен образ, който може и да не повтаря изцяло психоменталната конституция на *външния pater natura*, но пък новосъздаденият *вътрешен баща* ще е онзи, който в несъзнаваното на детето ще продължава да изисква от него и когато синът отдавна вече не е дете, и отдавна вече не живее с татко си. Казано и иначе, психиката на момчето вече е обсебена от задействал се *бащин комплекс* – това е „алтерего или вторичен герой, действащ вътре в човека“ (Korno, 2017: 48), който в нередки случаи ще го кара да търси психични компенсации, ще го предизвиква да се държи проблематично, защото вътрешният му баща го плаши и го подтиква да бяга. Ако това се случва, то тогава става дума за *отрицателен бащин комплекс*.

Бащината обич: условия и теоретични производни

В „Изкуството да обичаш“ Ерих Фром теоретизира психичните измерения на *бащината обич* и нейните производни: *бащиният принцип*; *бащината съвест*. Систематизирам накратко опорите на тази теория. Когато разгръща тезата си за *бащината обич* и нейните производни Е. Фром стъпва на представа, структурирана още през 1861 г. от швейцарския професор Й. Я. Бахофен (Bachofen, 1992), но немският психоаналитик я актуализира и доразвива, затова се позоваваме на Фром, а не на Бахофен.

Бащината обич Фром тълкува в съпоставката ѝ с *майчината обич*. Ученият приема, че, ако *майчината обич* е дом, убежище, пристан, топлина, хармония, блаженство, то *бащината обич* е по-практична: бащата не е естественият дом, той е разумът, дисциплината, йерархията, редът, законът – бащата е онзи, който учи детето си на рационалност, той е, който го извежда на пътя към света и опита (Fromm, 1992: 35 – 37). Най-отличителните психични характеристики на *бащината обич* са нейната рационалност и условност (майчината обич, напротив на бащината, не поставя условия; майчината обич е инстинктивна и ирационална, безусловна, тя е завинаги – майката обича детето си, защото е нейното). *Бащината обич* се структурира различно, тя следва принципа: „Обичам те, защото ти ще осъществиш очакванията ми, понеже ти изпълняваш дълга си, понеже си като мен“ (Fromm, 1992: 37). Самата бащина обич, понеже е условна, трябва да се заслужи, тя изисква постоянна активност от детето: ако я няма, детето може да я завоюва (това е положителният ѝ аспект), ако ли я има, то тя трябва да се задържи и поддържа (такава е отрицателната ѝ страна). Обичта на бащата е центрирана около подчинението, считано за върховна добродетел, но е валидно и обратното – неподчинението се остойностява като непроситим грях, който се наказва с лишаване от бащина обич (Fromm, 1992: 37 – 38). Има съществени различия и между *майчината* и *бащината съвест*. Докато едната, *майчината съвест*, благовести, че „няма грях, няма престъпление, което да те лиши от моята обич, от желанието ми да живееш и да си щастлив“, то другата – *бащината съвест*, порицава, заплашва, наказва („Ти сбърка, не може да не понесеш някои последици на твоите деяния, а главното е, че трябва да промениш поведението си, ако очакваш да те обичам“) (Fromm, 1992: 38).

Преди да приложим тези теоретични концепти към интересуващата ни тема, ще детайлизираме и конкретноисторическата ситуация от 60-те – 70-те години на XIX-ти век и Българското възраждане, когато се структурират и изпълват със съдържание отношенията между бащата Ботьо Петков и сина Христо Ботев. Ще проследим какво ни казват за отношенията между *pater natura* и *filius natura* автентичните документи и спомените, завещани ни от техните съвременници.

Спомени, документи, биографични шрихи

Всички те неоспоримо свидетелстват, че Ботьо Петков, външният *pater natura*, е бил отговорен баща, но е бил и строг, наказващ даскал и родител. Като прочут даскал, Ботьо Петков ще да е знаел, че през 60-те години на XIX-ти век у нас не може да се получи стабилно образование, затова бившият руски възпитаник избира Русия за място, където синът му **трябва** да продължи своето обучение. **Изборът е на бащата, а не на сина.** По повод на този

целестремени свой избор даскал Ботьо води дълга кореспонденция с Найдено Геров, а по-късно и с руски учени слависти. В кореспонденцията, достигнала до нас, бащата на бъдещия поет съкровено доверява на дипломата Н. Геров, който по това време е руски вицеконсул в Пловдив, копненето си детето му да се образова именно в Русия. Писмата на калоферския даскал документират как Ботьо Петков подробно и надълго разпитва за най-подходящите условия за момчето си и нетърпеливо очаква да получи благата вест, че Геров вече е успял да нареди Христо в земята, където самият Ботьо е живял, учил и мечтал, когато е бил юноша. Цитираните по-долу редове из кореспонденцията на Ботьо Петков до Найдено Геров са показателни за всеотдайните грижи, които таткото полага системно за своя син, те обаче **отчетливо документират и условията – Христо да замине да се учи в Русия, които биха подхранвали бащината му обич.**

На Н. Геров Б. Петков пише (писмо № 59, Калофер, 08.04.1863; писмо № 60, Калофер, 08.04.1863.1863; писмо № 61, Калофер, 24.04.1863):

Спѣша да Ви прѣдамъ нужны-те свѣденія за моя сынъ Христоръ Петкова, на основаніе на които да може да ся приеме въ назначено-то учебно заведеніе въ Россіи. [...] Молю Ви ся по скоро да подѣйствуете да ся приеме сынъ ми, за да не губи драгоцѣн-то си врѣме суетно. Колко ще бѣде счастливъ той ден за мене, в който получѣ позволеніе да испратѣ сына си в Россію! Доклѣ бѣждѣ живъ ще проповѣдвамъ милость-тѣ на Р у с к ы й М о н а р х ѣ, и щѣ просѣ Бога за благоденствіе Му и за исполненіе-то на благо М у намѣренія. (Gеров, 1911, I: 32, разредката е на Б. П.).

По исканіе-то Ви, бѣлѣжѣ за сына си; что ся е училъ и на колко е години. Сѣще-то бѣхъ забѣлѣжилъ въ писмо-то си, което Ви бѣхъ пратилъ ланѣ въ Узунджово. Видя ся, че това писмо или не сте получили, или ако сте го получили, не сте го одобрили да ся прати гдѣто трѣбва. Както да е, молю Ви ся много, да не оставяте въ небрѣженіе тѣхъ работѣ, нѣ да ся потрудите съ всичкѣ-тѣ си силѣ ся настани сынъ ми или въ ново открытѣ-тѣ въ Николаевъ Гимназіи, или гдѣто другадѣ ся приеме. Азъ вече всичкѣ-тѣ си надеждѣ на Васѣ полагамъ, и Ви ся молю да ся потрудите, чтото сынъ ми на 1-й Септемврія да ся найде въ опредѣлено-то мѣсто и да почне работѣ-тѣ си, зачто много ми е тѣжко като си губи суетно врѣмя-то. (Gеров, 1911, I: 32).

Надѣхся до сега да ми извѣстите, турнжли сте въ дѣйствіе молбѣ-тѣ за сына ми Христѣ, азъ Ви писахъ доклѣ бѣхте въ Узунджово, и писмо-то ми вѣрвам да сте пріяли. Колко щѣ съмъ богатѣкъ, ако работа-та е турена на рядѣ, и ако слѣдѣ малко ми кажете: да ся готви сынъ ви за М о с к в ѣ! Молю Ви ся, Господине Найдено, да ми ся отговорите, да имамъ ли надеждѣ, или не. Г- нѣ Рачинскій прѣди да отиде в Цариградѣ поиска да му съобщѣ, ако сынъ ми е готовъ, да му го пратѣ, за да го намѣсти в нѣкое отъ учебны-тѣ заведенія въ Россію, гдѣто имало мѣсто праздно. Азъ му ся не отговорихъ, като бѣхъ увѣренъ, че Вы сте турнжли работѣ-тѣ на рядѣ. Г. Рачинскій испратилъ друго Калоферче момче въ Россію (Gеров, 1911, I: 33, разредката е на Б. П.).

Цитираме тези писма последователно, за да осъзнае читателят постоянството в настойчивостта на бащата и нарастващото нетърпение, с което очаква да изпрати сына си в Русия, за да изпълни бащината волята.

В крайна сметка, след сложни и заплетени перипетии, Христо пристига в Русия на 14.11.1863 г. (Volkov, 2009: 35). Само два дни след като кракът му е стъпил на руска земя, на 16.11.1863, Христо Ботев пише писмо до Найдено Геров, към когото се обръща с „Милостивый благодѣтелю“, за да му съобщи за емоционалната криза, обсебила го още с пристигането му. Кризата е провокирана от разминаването между високите очаквания на младия човек (баща му е изградил у него величав образ на руската страна) и действителната ситуация по това време в Одеса (синът открива нещо съвсем различно от онова, което му е натрапвано). Писмото, което цитираме по-долу, е първото запазено писмо на Христо Ботев (писмо № 79, Одеса, 16.11.1863). В края на същото, пишещият доверява:

Сега азъ, като постъпж, нѣмамъ ни формж, ни завивкж, ни постелкж, ни шяпкж, ни ништо, с чѣтыре карбовны на месецъ мож ли си купя всичко това, като за едни само дрѣхы иска 60 рубли! За това азъ ще искамъ да постъпж въ първѣтж гимназіѣж, въ коѣжто даватъ всичко нужно, само че нещж да сжмъ на квартирж и при Българчетата (Геров, 1911, I: 40).

Освен данни за физическото, емоционалното и духовно изпитание, на което е подложен Христо Ботев в Одеса, писмото съдържа и друга съществена информация, която ни помага да задълбаем и още по-навътре в психографията на отношенията *баща – син*. От довереното узнаваме, че синът на калоферския даскал не иска да живее заедно със сънародниците си, а причината за това му нежелание е споделена в спомен на Георги Смилов – един от най-съкровениите и доверени съмишленици на Ботев от Одеса. В спомена си Г. Смилов доизяснява:

Христофор Павлов, калоферец, в това време се учеше в семинарията, но живееше в пансиона. Той се познаваше с бащата на Христо Ботев, който, изглежда му беше поръчал да наблюдава сина му и подробно да му съобщава за неговия живот и за успехите му. Аз слушах от Павлова, че Христо Ботев много се оплаквал от живота в пансиона и от ужасния режим, който царуваше тогава в гимназията. Дисциплината, педантизмът и формата, която като че ли нарочно за икономия се шиеше извънредно тясна, го задъшаваше и не му даваше възможност да се занимава с учебните предмети. Гимназията за него беше каторга и той главоломно се впускаше в четене на книги от съвременните поети и публицисти, което го обхващаше цял. Това, разбира се, печално се отразяваше на неговите училищни занятия, от които той често манкираше, а четенето на книги, изпълнени със свободолюбиви и хуманистични идеи, раждаше в него чувства на протест и непримиримост. [...] Еднаж, когато Ботев получи от баща си писмо чрез Христофор Павлов, пълно с оплаквания и упреци, Христо Ботев разстроено говореше за това, че Христофор Павлов не прави добре, като съобщава за него на баща му ненужни неща, и се възмущаваше от Павлова, макар че последният и не можеше да постъпи другояче, тъй като бащата на Ботев постоянно го молеше за това.

[...] моето общество му беше удобно и още и за това, че аз не бях от Калофер, не познавах баща му и не можех следователно, дори и да исках, да му съобщавам каквото и да е за неговия син. Аз действително не влизах в никакви разговори с Христо Ботев за неговото поведение и си давах вид, че нищо не забелязвам (Velikov, sast. 1976: 374; 376).

Така, узнал навреме, че сред обкръжението му има и „агенти“, които докладват на деспотичния му баща за всяка негова стъпка в Одеса и го злепоставят, а това винаги има последствия, Христо непрекъснато ще страни от сънародниците си. Сред тях ще избира само онези, с които няма да създава зависимости, които да го връщат към неговия баща. Да си припомним, че Христо Ботев пише писмо на Н. Геров само два дни след пристигането си в Одеса – това е първото му отделяне от майка и тейко, от Калофер и България, а на баща си изпраща писмо **чак две години по-късно**. Писмото до Б. Петков не е съхранено цялостно, датирано е условно [Одеса, около 1865] (Karakostov, 1977, I: 196). Разбира се, винаги съществува вероятност да е имало и друго, по-предишно писмо от сина до неговия баща, но и да е имало такова, днес то не ни казва нищо конкретно. Затова пък съхраненото писмо е категорично:

Невъзможно е да се търпи и стои – изплаква синът пред своя татко. – Тукашните учители и наредби не са човешки, а зверски. Трябва да бъде човек от камък, за да може да ги изтърпи... (Botev, 1976, III: 202).

Агресията на сина спрямо баща му, която бушува в драснатите редове, може да се осъзнае, само ако се прочете синхронно с първото му одеско писмо, адресирано до Н. Геров. Четейки това първо писмо до Геров, разпознаваме, че тонът не е краен – Ботев е трънчето на Възраждането, неговото слово винаги боде, и все пак това му писмо е меко и някак доверително. Другото писмо, до баща му, е крайно. В трите съхранени реда вилнее потисканият гняв, защото е изпратен на мястото, където има правила, йерархия, ред,

дисциплина – все тегиби за буйния нрав на бъдещия поет и революционер. Писмото е категорично със заявената синовна морална присъда над бащата, който очаква от Христо да се изучи, което пък означава: да продължава да търпи унижения, за да завърши и да се завърне у дома, та да извърви мирния път на просветителя – така тихо и кротко, както го е вървял даскал Ботьо Петков. И макар че синът укрива от баща си, че е изключен и трябва напусне учението си и Одеса, Ботьо Петков научава и за това. Блестящо и запомнящо се истината за наранената бащина обич е документирана от Иван Вазов. Той е успял да долови всеки детайл в нарастващото отчаяние на обичащия детето си баща, който е очаквал безусловна покорност и успехи в плануваното от него начинание, но не ги е получил, и е осъзнал, че чедото му не е като другите деца (през Възраждането да си различен от другите **вече е присъда**). Ето какво споделя Вазов, който по същото време е в Калофер, и е наблюдавал от мястото на събитията случващото се:

Г. Смилов доверява и още:

След уволнението на даскал Партения, при когото с пиитиката и патологията бях изчерпал всичките съкровища на човешкото знание, баща ми ме прати в Калофер да уча езика на Омира и Платона при главния учител даскал Ботя. Аз имах двойната чест да бъда ученик негов и другар негов, бидейки назначен подидаскал в основното училище там. [...] Даскал Ботьо, добър елинист, ми даваше уроци по някаква гръцка книга с исторически разкази, която превеждахме в библиотеката. После урока той беседваше с учителите. Често приказваше за сина си Тинка – в Калофер тъй изговарят Христовците – с тъга, утрижен, че е излязъл от него нехранимайко, от когото никаква помощ не може да очаква на старини. За такъв считаха Христия и калоферци и окайваха баща му. Никой тогава не можеше да подозира с каква нагла слава тоя скитник е щял да озари скромното почетно име на стария калоферски учител.

Един ден дойде твърде кахърен и ни каза:

– Знаете ли? Нашия халосник го изпъдили из Одеската гимназия! По очите му светнаха сълзи. Фингов и Съйков се помъчиха да го утешат, казаха, че не ще да е вярно известието, макар да бяха убедени, че е вярно... Това беше на 1865 година. Подир това никой не дръзваше да му загатне за сина му: с това се бутваше болното място в сърцето му и той страдаше (Vasov, 1998–2023).

Отчаянието на засегнатия и измамен в надеждите си отец не спира да еволюира. От биографията на Хр. Ботев и достигналите до нас факти и спомени за живота на неговия баща знаем, че към края на 60-те години на XIX-ти век здравето на даскал Ботьо се влошава безвъзвратно. Бащата отколе вече е болен от туберкулоза (възрожденците наричат болестта „гръдна болест“), а към въпросното време заболяването му се обостря безвъзвратно. Физическата болка е травмираща. Ботьо Петков започва постоянно да повръща кръв; задълбочава се и мизерията в дома на семейството, защото заплатата на даскала отново е окастрена (Nachov, 1927: 157). Екатерина Караминкова – изтъкната представителка на възрожденската женска интелигенция, документира в свое писмо от 29 – 30 януари 1869 г. изнурителните изпитания от последните дни на Ботьо Петков. От нейните свидетелства узнаваме, че:

В Калофер новото е, че г-н учител Ботю е много болен. Правиха сбирка от 10 лири мъжете помежду си, та платиха на д-р Влада, който го посети. Той даде надежда, че ще оздравее, но нека да си угажда от всяка страна. Приказват, че учителят като видял Влада, разплакал се и заедно с него и всичките му домашни, че няма с какво да го възнагради. Особено той сам плакал една цяла нощ, без да заспи (Zhechev, sast., 1965, IX: 119).

Надеждата за оздравяване обаче не се сбъдва, смъртта скоро отново ще потропа на портата на семейството, което вече е погребало няколко свои деца – сестрите на Христо (Тота и Ана), умират твърде млади – едната, когато е още в пелени, а другата – наскоро след сватбата си. Към времето, когато даскал Ботьо „бере душа“, семейството има и две погребани момчета (носили са името Генко); има и един жив сакат син Петко; има и още три невръстни момчета (Стефан, Кирил, Боян), които все още не могат да посрещнат домашните грижи. По

това време единственият от живите синове (Христо), който би могъл да е в помощ на фамилията, отсъства от дома, той е и извън България (Karakostov, 1977). Бащата, който се чувства отговорен за фамилията, започва да издирва Христо, за да поеме бащините отговорности – усилия, които продължават около година и не прекъсват чак до смъртта на Ботьо Петков. Усилия, които обаче се оказват безуспешни.

Първото писмо на Ботьо Петков (писмо № 69, Калофер, 28.09.1863) е адресирано до Найден Геров. Болящият пише:

Господине Найдене,

Не знам че стори синъ ми Христю, та ми не прати до сега писмо. Страхъ ма е, да не ся е докачил от писмо-то ми и да ми ся разсърдилъ; Ако Вие писалъ нѣчто за него Г-нъ Хр. Георгиевъ, то Ви ся моляж да ми извѣстите.

Прѣди 5 – 6 дена пріяхъ от него писмо, писано на 13 7/врія, въ него ми пише, че постъпилъ в медиц. училище и иска да пишж Г. Христю Георгиеву или Г-жи Елисаветъ да го подкрепѣтъ за пръвж-тж година, защото то сръдства-та му были твърдѣ малкы.

Моляж Ви ся, Г-не Найдене, сторѣте милость да пишѣте въ Букурещъ до Г-на Христия, да привика сына ми да го посвѣтѣта и да му даде нанеждж, че ще го подкрѣѣ, и ако има нуждж, да му даде нѣкой грошъ за арашлжжъ, а азъ отъ голж душа щж ся наплатж.

Приключено-то до сына ми, моляж, с пръвж пощж да изпратите, и да пишете отъ своѣж страна до Г. Христия. (Gerov 1911, I: 36).

Писмата, за които говори Б. Петков, не са достигнали до нас, не знаем с какво е докачил сина си, но като познаваме писмата му до Геров, не е трудно да се досетим, че бащата го е мъмрил и поучавал. Не знаем и какво точно е съдържало Христо-Ботевото писмо до баща му, то също е изгубено, но е очевидно, че синът пише на баща си или когато му трябват пари, или когато **има да му съобщи радостни вести, защото очаква от него признание, подкрепа, а не укор и присъда**. Синът Христо винаги тайно копнее за одобрението и признанието от баща си, защото му липсва емоционалната бащина подкрепа, но пък и никога няма да я получи, **защото татко му отсъства в пътя на душата му *оттам***. Когато синът отново се проваля, този път е изгонен и от медицинското училище в Букурещ, Христо няма да пише на татко си, а ще съобщи на Найден Геров – бащата-заместител, за да се оправдае и да поукроти обсебито го чувство за провал и да потисне комплекса си за вина. Писмото с дата: Букурещ, 8/8врия [октомври] 1868, съобщава:

Добрий, бай Найдене,

[...] здравето ми изисква да напусна тукашното медицинско училище, кое аз избрах по неволя, откакто ми отказаха браилчани, Вий, бай Найдене“, трябва да знаете туй училище, но не зная съгласни ли сте, че то е добро, за да убие здравето и способностите на един колко-годе развит момък.

В мъката си, когато е сам, отчаян, безхлебен, синът не се доверява на своя кръвен родител, не споделя, защото ще бъде наранен – бащата го държи изкъсо, наказва го с морални порицания, а се обръща към припознатия от него баща-заместител, за да не бъде отхвърлен отново.

Нататък Христо пак мълчи. В Калофер нямат вести *от* и *за* него. Даскал Ботьо, който ще живее още само няколко месеца, се решава отново да обезпокои дипломата Найден Геров (писмо № 70, Калофер, 06.03.1869):

Господине Найдене,

Два мѣсецж и половинж сключвамъ отъ какъ съмъ лѣгналь болень и лежж на едно мѣсто. [...]

Много ми е тжжно, че не пріехме до сега отъ сына си Христия нѣкое писмо. Ако знаете нѣщо за него, молимъ да ни извѣстите пріятно было или не пріятно. Ако ли не знаете, то Ви молима да изпытате по скоро да ни извѣстите. Лоши прѣдчувствия иногда мѣ увладѣватъ за него. Мене иска да найдемъ сръдство да го оттеглим отъ Влашко.

Моля ви се да ни ся отговорите (Gerov, 1911, I: 36).

Самият баща, след като напразно е очаквал да получи вест от своя син, някак се сдобива с вест, че Христо е в Александрия. Тогава му пише и последното си бащино писмо. Тъй като болящият баща добре познава първородното си мъжко чедо и знае, че трудно ще го открие, а и още по-трудно ще го прибере при семейството – там, където тегнат грижите за майка, „братя и сестри мили“, Ботьо Петков не изпраща писмото си направо до своето отроче, а го насочва **отново-и-отново** към Найдено Геров – довереника на бащиното разочарование и на взривената му бащина обич. Ботьо Петков настоява Геров да пише и до други доверени хора сред българската емиграция в Румъния, които да се притекат на помощ, за да успее мисията по издирването на **изгубения негов син**. Това писмо е кратко (писмо № 71, Калофер, 17.07.1869), но е наситено с емоционално напрежение – в него Б. Петков се кахъри, моли, заръчва, очаква:

Г-не Найдено,

Умолявамъ Ви, като получите писмото ми, въ което приключвамъ и едно друго за сина си Христа, който ся намярва въ Александрія (близо до Букурещъ въ Влахія), да му го изпрати-тъ, колко то е възможно по скоро; защото става няколко писма му писвамъ, – а той не ми ся отговаря. Твърде в лошо положеніе ся намирамъ, Г-не Найдено, и само незнамъ до кога ще се мъжъ. Пишете на г-на Хр. Георгіевъ да ся постарай за да испрати писмо-то на Христа. Съ тозы Вашъ труд ще мя обаяжите премного, а повече прощавайте (Gеров, 1911, I: 37).

Самият Христо Георгиев съобщава с писмо на Н. Геров (писмо № 477, Баку, 26.07.1869), че е получил вестите, изпратено му от Геров, а отговорът на *румънския* българин гласи:

На Христа Ботіова писмото ще му го пратя въ Александрія и ще му кажъ да му иската отвѣтъ (Gеров, 1911, I: 299).

Според Ст. Каракостов синът е получил бащиното писмо, препратено по веригата: *Б. Петков (Калофер) – Н. Геров (Пловдив) – Хр. Георгиев (Буча, Румъния) – Хр. Ботев (незайно къде точно се намира)*. Христо ще да е отговорил, но не знаем какви последни думи са си разменили бащата и синът, защото писмото е изгубено (Karakostov, 1977, I: 432). Но пък знаем, че Христо не се прибира в Калофер, а от Александрия заминава за Измаил, и не изпраща татко си в последния му път. Защото, както убедително доказва Е. Волков в биографичното си изследване, посветено на *руските връзки* на Ботев, именно в края на август, когато умира Б. Петков (случа се на 29.08.1869), у сина му се извършва значима духовна трансформация. Според Волков, ако от септември 1868 г. Христо Ботев е живял „в пълна душевна потиснатост“, то в края на август 1869 г. „неговият дух се пробужда с нова сила. През този период, в обстановката на тежка душевна борба, се завършва духовният ръст на Христо Ботев: от юноша той става възрастен мъж; от поривист млад човек в последователен борец за определени социално-политически идеи, в практически и правилинеен революционер“ (Volkov, 2009: 138). Именно тогава сблъсъкът между сина-революционер и бащата-еволуционист достига върховата си точка на нетърпимост; именно тогава Ботев-син скъсва с всяка зависимост с (род)нините си, а тази „духовна метаморфоза“ у младия човек е резултат и от срещата му през август 1869 г. с руския анархист Сергей Нечаев, „увличащ и заразяващ хората със своята революционна страст и непреклонност“ – среща, която превръща Ботев в „правилинеен революционер“ (Volkov, 2009: 150).

Ако се поровим и още в биографията на поета Ботев, за да задълбаем и още в реалните отношения между бащата и сина, ще открием и други интересни факти, а те ще ни подсказат, защо Христо така последователно отказва да се срещне с баща си и ще маркират пътя на емоционалното му отчуждение. В „Опит за биография на Христо Ботев“ Захари Стоянов известява, че Ботьо Петков е наказвал детето си с физически тормоз, когато Христо е бил още малко момче, т.е. тъкмо когато се е структурирала момчешката детска психика. Ето ги и фактите:

Повечето свое време той [Христо Ботев – бележката е наша, М. Кр.] употреблявал в различни буйства и немирности. Да се присмива, да се подиграва и закача всекиго, стар и млад, който се отличавал с каква-годе оригиналност в селото – това съставлявало негово изключително занятие в ученическата епоха. Да групира

учениците, да им става началник и да ги предвожда на различни приключения, да се сражават и делят царството, олицетворено в горня и долня махала; да са показва най-голям гонител на учителската дисциплина и благоговението пред учителите.

Строгийт, справедливият и безпристрастният баща награждавал напълно заслугите на сина си. Ако двама души имало в ден бити и наказани, то непременно единът трябвало да бъде Христо. Да седи на колене и да опита дългите пръсти и длан на баща си, това било нещо обикновено. Но вземал ли Христо от тия работи, изменял ли си е той поведението? – Никак. Станало време за влизане на учениците в предаване, а тия последните отсъствуват наполовина. Где ги? Тогавашните надзиратели гавази ги потърсват и докладват на своите монарси-учители, че Христо даскал Ботйов ги събрал в някое къше и им разказва характеристики из целия Калофер: за чорбаджиите, за поповете, за бабичките, за игуменицата, за женския манастир, за учителите, в това число и за баща си; а учениците, увлечени в неговите разкази, слушат го с убийствена тишина. Пак бой, пак наказание, а Христо, все пак Христо, през която улица премине, кучетата не млъкват цял ден. Най-много го наказвал баща му, защото бягал и не искал да пее в черква, да канерва на баща си. Това почтено занятие, което мнозина пленеше по онова време, не се харесвало на Христа, не пленяло неговата душа. (Stoyanov, 1983, II: 307).

Нанасянето на физически побой от бащата на сина се потвърждава и в спомен на Стоян Заимов за Хр. Ботев:

... Че е бил класен мечтател, това се потвърждава от следуюния факт, съобщен нам лично от самаго Ботева – пише след смъртта на поета Ст. Заимов. – Веднъж баща му разказвал урок по географията: ако не ни лъже паметта, урокът бил за Везувий и Етна. До известно време ученикът Христо слушал учителя си и неусетно за самаго него (ученика) вниманието му било пренесено и приковано върху картината, която неговото пъргаво и ученическо въображение набързо нарисувало – картината как Мара-гидик (балкански връх) се откъснал от Стара-планина, потърколил се към Калофер и когато се приближил до градеца да го смаже, той извикал в клас във време на урокът:

– Бягай, татко, бягайте и вие, деца, че сме смазани до един!

Разбира се бащата-преподавател, като разбрал защо синът-ученик е извикал силно и търтил да бяга от класът навън, дал му е няколко плесници, като придружил учителските си плесници с думите:

– Трябва с пръчка да ти се прибере вниманието от Марагидишките върхове (Ferlandzhiev, sast., 1967: 431).

Ако се върнем към цитираните фрагменти, досягащи Христо-Ботевите немирства и ответната реакция на баща му, ще открием важни аспекти от психобиографията на сина, които показват, че момчето не е от лесните за отглеждане деца, защото е твърде различен от своите акрани, чийто водач иска да бъде. Същото дете на изтъкнатия калоферски даскал има и развинуто въображение, буен нрав, то расте като *непокорен – изгубен – блуден син*, който още като дете се отчуждава от своя физически наказващ го баща. Отчуждава се интуитивно и емоционално, защото вижда, че:

От това поведение на сина бащата се червел и пред колеги, и още повече от черковно училищните настоятели и пред другите чорбаджии (Nachov 1927: 154).

Какво всъщност се случва на дълбиннопсихично ниво?

Първоначално детето страни от татко си заради физическите наказания, а и характерите на двамата никак не си схождат. Момчето още в детските си години усеща, че е водач, а авторитетът на татко му за него е тежоба – този авторитет на изтъкнатия калоферски даскал го задължава, **а Христо бяга от живота, в който има условия**. Бяга осъзнато, макар и да знае, че губи бащиното доверие. Така синът, докато е още дете, се отчуждава емоционално от Б. Петков и отключва **бащин комплекс**, който винаги, когато трябва да следва бащината, **а не своята воля**, се задейства проблематично. По-късно, когато вече е юноша, Христо Ботев поради същия **отрицателен бащин комплекс** ще избяга завинаги от баща си, от Калофер, от бащината фамилия. Бягствата на Ботев от баща му се провокират:

- от непреодолимото усещане за наранено Его и непризнаването на личностния му Аз;
- от страха от физическата болка, поради бащините наказания, и от моралния съд на Ботьо Петков;
- от комплекса на Христо за вина, породен от съзнанието, че е *изгубен* син –
- все последствия от емоционалното отсъствие на Б. Петков от живота на своя син.

Наказващият син-поет: отсъстващият поетически баща и фантазиите за бащата воевода

Ако се опитаме да проследим как Ботев преработва страха си от своя тираничен и емоционално отсъстващ отец в поезията си, **прави го заради търсенето на защита на своето Его** (Brenar, 1999; Froyd, 2000), ще открием трайна система при изграждането на поетическите връзки *баща – син*. **В поезията на Ботев бащата е там, където синът НЕ Е**. Психологическият механизъм, предизвикал и обусловил причинно този поетически избор, има своята поэтапност. Докато Ботьо Петков е жив, Христо Ботев бяга от него, защото се страхува. Така, в бягствата си, синът спасява и опазва от унижения физическата и духовната си идентичност, а е и напълно свободен! Когато даскал Ботьо умира, момчето, което е израснало като *изгубен* син, поради емоционално отсъстващия си баща, вече се е изявило като поет, написал е „Майце си“, „Към брата си“, „На прощаване в 1868г.“, „Хайдути. Баща и син“. Нататък ще дойдат и „Пристанала“, „Зададе се облак темен“ – все поетически текстове, в които бащата и синът не се срещат в непосредствено физическо общуване, защото **бащата го няма до сина**. Синът-поет, който е бягал от баща си, го наказва, като отнема правото на поетическия баща да **бъде водеща фигура в поезията му, да диктува и направлява хода на събитията, както се е опитвал да прави в живота му**. В цялото поетическо творчество на Ботев бащината фигура е изтласкана в необозримите и глухи пространства на поетическия текст – там, където баща и син не могат да се видят, не могат да се чуят, не могат да се наприказват. Ако пък бащата присъства пряко, ако не е „преразказан“ било от лирическият говорител, било от поетическата майка, било от „хората“, т.е., ако е там, където тече сегашното действие, то тогава синът му го няма наоколо: **така и двамата не се засичат, защото изначално *pater natura* и *filius natura* са отсъстващи-и-изгубени един за друг**.

В „Хайдути“, чието подзаглавие е „Баща и син“ (текстът е отпечатан през 1871 г., но е писан по-рано, вероятно около 1868 г., докато Ботьо Петков все още е жив) най-логичното очакване е бащата да е у дома, за да участва пряко във възпитанието на своя син. Ако това се беше случило, ако Петко Страшника, бащата на „детето юначе“, не беше в Стара планина, то тогава синът му Чавдар щеше да има непосредствено пред себе си мъжки модел за подражание, щеше да има до себе си своя *pater natura*, а в себе си – своя доверен *pater spiritualis*: тук новосъздаваме архетипа по аналогия с *mater spiritualis* на Юнг от цитираното вече изследване (Yung, 1999: 101). Онзи лелеан от всяко момче емоционално, духовно, психологически близък баща, който да инициира сина и да въведе растящия си наследник в мъжкия свят на разума, и да го научи на занаят, на дисциплина, и на най-същественото, което го очаква в живота. Но от поемата „Хайдути“ знаем, че нещата не се случват точно така. Знаем, че Чавдар е възпитаван от майка си, поетът не ѝ дава собствено име, тя е Чавдаровата майка, **тя е Негова завинаги**. Майката е Домът, където бащата отсъства тъкмо тогава, когато е най-необходим на своя син. Майката, а не бащата, е, която единствено бди ежедневно, ежегодно над едничкото си чедо; майката е, която отхранва Чавдар като „дете хубаво, / писано още шарено“³⁶, и с безусловната си майчина обич го разпознава като **непрежалимия свой син**. Чавдаровата майка е в непосредствена, **физическа близост**, тя е до своя син, тя е неговият емоционално-психичен отдушник и когато е още дете, и когато вече е юноша и трябва да направи решаващ избор. Така е през всичкото време, докато момчето расте – време, в което баща му все е някъде другаде: далече от дома, високо горе, в Стара планина. **Поради отсъстващия баща**, майката, а не бащата, както се полага, е която извежда сина на пътя на

³⁶ Тук и нататък се цитира по (Botev, 1976, I: 35); непосредствено след цитирания фрагмент се изписват заглавието и съответната страница.

света, тъкмо майката, а не бащата, го праща на занаят – „на чужд хляб“ да се изучи при вуйчо си „изедник“:

Хлапак дванайсетгодишен, / овчар го даде майка му, / по чужди врата да ходи, / на чужд хляб да се научи; / но стоя Чавдар, що стоя - / стоял ми ѝ от ден до пладня! / И какво да ми спечели? / тез тежки думи отровни: // „Що ме си, майко, продала/ на чуждо село аргатин:/ овци и кози да паса, / да ми се смеят хората/ и да ми думат в очите:/ да имам баща войвода/ над толкозмина дружина,/ три кази да е наплашил,/ да владей Стара планина,/ а аз при вуйча да седя – / при тоз сюрмашки изедник! („Хайдутѝ“: 33 – 34).

Майчината обич е безусловна, майката обича детето си такова, каквото е, и му прощава „тез тежки думи отровни“, защото е нейното момче. Единствената мъжка фигура в реалния свят на момчето, за когото знаем, че е бивал в непосредствена близост до него, е вуйчото, но пък той не може да замести бащата, защото с него Чавдар не се засреща нито в житейските си очаквания, нито емоционално, нито психически. Чавдар, който от **личен опит** **знае**, че вуйчо му е „сюрмашки изедник“, се сдобива **опосредствено, чрез разказите на други очевидци**, със знанието, че има баща, който не е изедник, а воевода. Видно е, че Чавдар – „синът на Петка Страшника“, все още не познава отблизо татко си, а докрая на поемата синът няма нито да го види, нито да го чуе. От майката узнаваме, че нейният съпруг и баща на детето им се е завърнал у дома, но в потайна доба – същото това време е белязано от отсъствието на момчето. Майката доверява на Чавдар за завръщането на баща му, но *post factum*, тя е единствената, която изслушва бащините му заръки и единствената, която ще ги *пре*разказва на сина им:

Татко ти ѝ снощи дохождал, / за тебе, синко, да пита – / много ме ѝ съдил и хокал, / що съм те, синко, пратила/ при вуйча ти, а не при него – / да види и той, че има/ хубаво дете юначе; [...] („Хайдутѝ“: 35).

Явно майката е, която има решаващата воля къде и при кого да изпрати детето си да се учи на мирен занаят или да стане „горски пътник“. В поемата „Хайдутѝ. Баща и син“ бащата е изцяло в позицията на очаквания своя син. Възможно е таткото да се срещне със своето „дете юначе“, но дори и така да е, то това ще се случи в бъдеще: към настоящето, там, където протича в момента действието, когато майката и нейният син разговарят *очи в очи*, бащата липсва. Възможно е Чавдар да види и чуе татко си, момчето иска това да се случи, то копнее баща юначен баща воевода, който да го научи на революционния занаят:

При татка искам да ида, / при татка в Стара планина; татко ми да ме научи/ на кѣвто иска занаят („Хайдутѝ“: 34).

Но така изреченото от сина е само пожелание: то може да се сбъдне още в утрешния ден – такава е бащината заръка, но и това действие отново е предстоящо. В незавършената поема „Хайдутѝ. Баща и син“ има протяжни, експресивно натоварени майчини заръки – те са контраверсия на бащиния завет, те отстояват синът да направи различен избор:

Ще идеш утре при него; / ала те клетва закланам, / ако ти ѝ мила майка ти, / да плачеш, синко, да искаш, / с дружина да те не води,/ а да те далеч проводи, / на книга да се изучиш – / майци си писма да пишеш,/ кога на гурбет отидеш... („Хайдутѝ“: 36).

Така или иначе, ние, следовниците, които днес четем поезията на Ботев, едва ли някога ще узнаем дали Чавдар ще види и чуе баща си, но пък категорично вече знаем, че в поетическото настояще на героите няма пряка среща между бащата и сина.

Бащината фигура се появява епизодично и в поемата „Пристанала“. Бащата този път присъства в сегашното действие на поемата, но се явява само в последните ѝ куплети. Той става видим за читателя чак когато майката вече е вилняла агресивно и натрапливо, вайкала се е, заплашвала е, клела е, т.е. когато Стоянината майка е изчерпана емоционално и вече е някак безопасна за околните. **Докато майката говори, бащата мълчи**. Бащата идва в поемата чак когато дъщеря му Стояна („горска птица“) е избягала, и вече „се белее / в прегръдките у Дойчина“ („Пристанала“: 37). Той не участва в избора на детето си, в случая на дъщеря си. В поемата майката е, която дърпа конците, тя, вилнеещата от скръб, тя е *mater dolorosa*, ако я опишем с архетипа, дефиниран от Юнг (Yung, 1991: 101); тя е, която участва активно в събитията. И вие от гняв и ужас, защото знаете, че ще надживее чедата си. Чрез

майчините поплаци, които трябва да изплашат Стояна, читателят разпознава, че Дойчин (а не бащата) е демонът, отмъкнал децата ѝ там-горе, в Стара планина, под кървавия байрак, в прегръдките на смъртта, където баща им не е. И в тази поема бащата не участва в инициацията на своя син, той е бил някъде другаде, когато синът му е избирал личния си път. Така и двете деца, са изведени на пътя на света от майката, а не от бащата. Тук-и-сега „Стоенкиният баща“ вероятно вижда сина си от чардака (чардакът е неговото убежище, а не Балканът), но бащата не говори *със* или *на* сина си, **той говори на гората**:

От тез клетви се събуди / и Стоенкин баща стари; / той излезе и се чуди / и в главата се удари. // Но кат видя той Дойчина, / дъщеря си и мил сина, / попоглади си брадата / и извика към гората: // „Горо, горо, майко мила, / толкоз годин си хранила / мене, горо, юнак стари / с отбор момци и другари, – / храни, горо, таквиз чеда, / дорде слънце в светът гледа; / дорде птичка в тебе пее, / тоз байряк да се ветрее! („Пристанала“: 39).

Този път ролите на бащата и сина са разменени. В Балкана е синът, настоящият „горски пътник“, а биографията на тейко му е биография на „юнак стари“, на „пенсиониран“ юнак, който подремва, когато синът му воюва за свободата на Отечеството. И все още несъбуден бащата накъсо разправя изтлелите от живота му юнашки времена. Пак майката ще да е отгледала децата си, а отсъстващият баща е пропуснал да опознае сина си, когато е бил малко момче, и да участва в структурирането на мъжката му конституция. Синът е в Балкана, но не, защото е изпратен там от баща си, а, защото е примамен от Дойчин, Стоянкиното либе. Особено важно обаче е да се изтъкне, че бившият воевода, макар и да не участва в избора на своя син, той не отхвърля този избор; така е и в „Хайдутѝ“: ако момчето избере Балкана, то неговият татко би го подкрепил.

Фигурата на бащата е действащата в „Зададе се облак темен“, тук той говори безспирно (този път *пре*разказаната е майката, докато бащата се саморазправя пред своето внуче). Но и в тази поема бащата отново вече не е воевода, а е бивш юнак:

Кажи, дядо, че аз помня / какъв юнак напред беше/ бог да прости баба Стойна, тя пееше, ти ореше. // Друг път – помниш? – лани беше: / аз заминах през гората, сред юнаци ти седеше / като баща със брадата. // Какъв беше ти тогава! Сега плачеш – защо, дядо? („Зададе се...“: 60–61).

Сега, когато се отваря поетическото действие, бащата е остарял, той вече е (с)мирен дядо, не е в Балкана, а в е полето: „стар воевода след туй рало“. И вместо да ръководи кървавия бой за свободата на възрожденската Мати Болгарии, бащата-дядо води личната си битка за хляба и плаче над „дълги бразди черни“, и копнее смъртта. В тази поема бащата е видял двамата си синове, но ги вижда, едва когато вече са мъртви, когато главите им са набити на колове, когато не може да ги чуе и разтърве. А и в поемата отново няма знак, че бащата-дядо някога или някак си е участвал в живота им. **Поредният отсъстващ баща, поредните изгубени синове.**

Образът на бащата е само шрихиран и в „Майце си“, където *за* и *на* майката се говори във всичките поетически катрени, докато на образите на бащата, братята и сестрата в елегията се пада „парченце“ от стих, при това те са някак насила прищипани в обобщеното поетическо видение, в което само майката е в мечтите за щастие на сина. Желанието си да прегърне своя татко, синът изказва отново с граматиката на бъдещата модалност – един мираж, един неосъществим фантазм:

Много аз, мале, много мечтаях, / щастие, слава да видим двама, / сила усещах – що не желях?! Но за вси желби приготви яма! / Една сал клета, една остана: / в прегръдки твои мили да падна, / та туй сърце младо, таз душа страдна / да се оплачат тебе горкана... / *Баща и сестра и братя мили* / аз да прегърна искам без злоба, / пък тогаз нека измръзнат жили, / пък тогаз нека изгния в гроба! („Майце си“: 16)

И в „На прощаване в 1868г.“ образът на бащата е присаден сякаш към родослова на фамилията. В поемата само „попътнo“ се явят както бащата, така и невръстните поетически братя, те винаги са далече от непосредственото обкръжение на сина-поет, те винаги са там, където той отсъства. Срещата им отново е само пожелана, и отново е несбъдната.

Отсъствието на бащината фигура е натрапващо се и в „Хаджи Димитър“, и в „Елегия“, и в „Борба“, и в „Обесването на Васил Левски“.

POSTSCRIPTUM

Житейските избори на същинските Ботьо Петков и Христо Ботев се разминават: Храмът на единия е Школото, а на другия – Балканът. Баща и син не се засрещат емоционално и духовно в пътя си *отсам*: **pater natura versus filius natura (e converso etiam verum est)**. Пак така няма да се срещнат *очи в очи* и няма да се чуят отблизо и поетическият баща и неговите синове – такова е **наказанието на изгубения син-поет Христо Ботев над отсъстващия му баща Ботьо Петков**. И те, поетическите баща и син, също като същинските баща и син Ботеви, ще пропуснат да си поговорят за *мъжките* работи и няма да се прегърнат, и не ще си доверят: „Мечти мрачни, мисли бурни“ („Към брата си“: 17). Синът в поезията на Ботев не се идентифицира с баща си, той е нарцисстично фиксиран, който най-често говори *на, за, чрез* майка си.

И понеже започнахме с уроците на теоретичната психоанализа и дълбинната психология, пак с тях ще завършим писането си. Лирическият син на Ботев пренебрегва бащата, но пък натрапливо споделя с майка си, нея моли за прошка, защото знае, че ще бъде опростен: „*обичат ме, защото съм аз*“ (Fromm, 1992: 35, курсивът е на автора). Уроците на дълбинната психология ни казват и още, че „когато мъжете говорят и говорят с часове за майка си, в действителност имат предвид отсъстващите си бащи“ (Korno, 2017: 56). В психиката нищо не се губи. И нищо не става случайно. Онова, което е непоносимо за съзнанието ни или се изтласква, или се трансформира в образи, които компенсират страховете ни, превръщайки ги в поносими видения (Brenar, 1999; Froyd, 2000). Христо се страхува от баща си, затова поетът Ботев не допуска бащата в обкръжението на лирическите му синове; доколкото пък бащината фигура присъства в поетическото пространство, то той е заявен като **воевода** (пък бил той и юнак в оставка). Бащата **борец за правда и свобода**, който не би порицал воеводския избор на своя син, е емоционалният подарък, който нараненият Аз на Христо Ботйов Петков сам си подарява компенсаторно.

ЛИТЕРАТУРА

Bachofen, J. J. (1992) *Myth, Religion, and Mother Right: Selected Writings of Johann Jakob Bachofen*. Princeton University Press

Botev, Hr. P. (1976). *Hristo Botev. Sachinenia v tri toma*. Sast. P. Dinekov, Sofia, Balgarski pisatel.

Brenar, Ch. (1999). *Uvod v psihoanalizata*. Sofia, Planeta 3 – NBU.

Burmov, Al. K., sast. (1945). *Hr. Botev prez pogleda na savremennitsite si*. Sofia, Hristo. Cholchev.

Delchev, B. St. (1981). *Hristo Botev. Opit za psihografia*. Provdiv, Hristo G. Danov

Fermandzhiev, N. D., sast. (1986). *Botevite chetnitsi razkazvat. Sbornik ot pisma, dokumenti i materialii*. Sast. N. Fermandzhiev. Sofia, Narodna mladezh, TsK na DKMS.

From, E. Z. (1992). *Izkustvoto da obichash*. Sofia, Hristo Botev.

Froyd, A. Z. (2000). *Zashtitite na egoto*. Sofia, LIK.

Gachev, G. D. (2006). *Kosmo-Psiho-Logos. Po Hristo Botev*. Sofia, Zahariy Stoyanov.

Gerov, N. D. (1911). Arhiv na Nayden Gerov. Pisma, dokladi i materialii za Vazrazhdaneto na balgarskia narod. V dva toma. Podredeni ot T. Panchev. Sofia, BAN, kn. I.

Karakostov, St. L. (1977). *Botev v spomenite na savremennitsite si*. V dva toma. Sofia, Partizdat.

Korno, G. (2017). *Otsastvashti bashti, izgubeni sinove. Po sledite na izgubenata mazhka identichnost*. Sofia, Iztok-Zapad.

Nachov, N. E. (1927) *Kalofer v minaloto. 1707-1877*. Sofia, Kaloferska družhba v Sofia.

Stoyanov, Z. (1983). *Hristo Botyov*. – V: Zahari Stoyanov. *Sachinenia*. V chetiri toma. Sofia, Balgarski pisatel, t. 2, s. 287–592.

Undzhiev, Iv. N., & Undzhieva, Tsv. Iv. (1976). *Botev – zhivot i deynost*. Sofia, OF.

- Vazov, Iv. M.** (1998 – 2023). Daskalite. – Literaturen klub, <https://litclub.bg/library/bg/vasov/daskalite.htm> (polzvano na 11.12.23)
- Velikov, S., sast.** (1967). *Hristo Botev*. – V: Petko R. Slaveykov, Lyuben Karavelov, Hristo Botev, Zahari Stoyanov v spomenite na savremennitsite si. Sofia, Balgarski pisatel, s. 367 –600.
- Volkov, Ev. Z.** (2009). *Hristo Botev*. Sofia, FAB.
- Yung, K. G.** (1999). *Arhetipovete i kolektivnoto nesaznavano*. Pleven, Evrazia-Abagar.
- Zhechev, N. N.** (1965) Dokumenti za Hristo Botev i Botevoto semeystvo. – Vav: *Izvestia na Darzhavnia istoricheski arhiv*, IX, 129–130.

ЗА ОБРАЗНОСТТА И УСТОЙЧИВОСТТА В КОНСТРУКЦИИТЕ ОТ ТИПА *X КАТО Y* В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Марияна Карталова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

ON THE IMAGERY AND STABILITY IN “*AS X AS Y*” CONSTRUCTIONS IN THE BULGARIAN LANGUAGE

Mariyana Kartalova

University of Plovdiv Paisii Hilendarski

Abstract: The current article examines constructions for which various terms are used in linguistic practice (e.g., stable, traditional, figurative, etc.). The study also covers whether “as X as Y” units fall within the scope of phraseology or cognitive linguistics. Opinions of prominent specialists are traced regarding whether or not all comparisons fall within the framework of phraseology, as well as the traditional understanding in linguistics of the boundaries and scope of stable/figurative comparisons. There is also a special focus on two main features in comparative structures, namely their figurativeness and stability. The images that take on the role of comparatum are investigated, with emphasis on their potential innovation, as it is the components on the right side of the comparison that account for its figurativeness.

Keywords: as X as Y, Bulgarian language, stability, figurativeness

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящият текст разглежда особен тип езикови конструкции (*X като Y*), за които в лингвистичната литература се откриват различни наименования (срв. лексикализирани, устойчиви, традиционни, образни, сравнения от общ езиков тип и др.). Въпреки че през последните десетилетия в лингвистиката се утвърждава *устойчиви сравнения*³⁷, то в изложението на това проучване ще се борава и с термина *образни сравнения*, за да се илюстрира образността, която влага народът в компаративните словесни единици. Една от най-изтъкнатите изследователки на устойчивите сравнения в българския език, Веса Кювлиева-Мишайкова, много точно посочва, че: „В тяхната образност³⁸ е пречупено светоусещането на народа, неговото емоционално отношение към заобикалящия го свят. Поради това УС представляват интерес не само за езикознанието, но и за народопсихологията и социолингвистиката.“ (Kyuvlieva-Mishaykova, 1986: 6).

Фокусът на изследването е ориентиран около изпълнението на следните цели:

- да се посочат основните схващания за представянето на сравненията в българската лексикографска практика (в речници, книги с прилежаща речникова част и др.);
- да се очертаят основните признаци на конструкциите от типа *X като Y* в българския език;
- да се изследва дали е налице разлика между термините образно и устойчиво сравнение в семантичен аспект;

³⁷ Нататък в текста се използва и УС (устойчиво сравнение/устойчиви сравнения).

³⁸ Да се разбира образността на устойчивите сравнения. Бележката е моя.

- да се илюстрира морфологичната характеристика на компонентите, които изграждат сравненията;
- да се проследи дали настъпва иновация на образността в рамките на сравненията и др.

За реализирането на гореизброените цели са ексцерпирани единици по модела *X като Y* от следните източници: *Устойчивите сравнения в българския език, Фразеологичен речник на българския език* (първи и втори том)³⁹, *Образните сравнения с антропоцентричен характер в българския и английския език, Нов фразеологичен речник на българския език, Фразеологичен синонимен речник на българския език, Зоонимната фразеология в английския и българския език, Устойчиви сравнения в българския и френския език, Устойчиви сравнения (български, руски, английски, немски, френски)*⁴⁰ и др.

В уводната част ще отбележим, че схващането на езиковедите, занимаващи се с проблематиката, е твърде разнолико относно границите и обема на конструкциите от типа *X като Y* и тяхното представяне в лексикографските източници; както и дали всички компаративни единици трябва да се включват към сферата на фразеологията, или не и др. Въпреки че тези спорни моменти остават извън прекия обсег на настоящото изследване, то мнението ни по въпроса ще бъде представено в изложението на текста.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Обект на изследване са специфичен тип единици, чрез които най-лесно се откроява познанието на човека за заобикалящата го действителност⁴¹ по пътя на уподобяването. В много случаи интуитивното сравняване, на което ставаме свидетели, излиза извън границите на логичното, тъй като се съпоставят различни по своята същност реалии. Така се засилва експресията в сравненията и се постига ярко изразен ироничен ефект.

В настоящата разработка правим разлика между понятията образни сравнения (ОС) и устойчиви сравнения (УС), защото не всички ексцерпирани единици имат устойчив характер, но пък всички компаративни конструкции притежават образност, произтичащата от дясната част на сравнението (т.е. където се намира образа). На мнение сме, че УС поради ярката образност, възпроизводимостта в готов вид и устойчивата структура трябва да се разглеждат в периметъра на фразеологията, а ОС по-скоро да се обвързват с когнитивната лингвистика. ОС и УС можем да ги разграничим и по още един аспект, за който говори и Б. Янев в изследването си, а именно, че ОС са факти на речта, по-скоро имат епизодичен характер и не са лексикографски регистрирани, а УС са факти на езика, притежават необходимата устойчивост и са лексикографски регистрирани. (вж. Yanev 2013: 40 – 41)

За сравнителни конструкции приемаме единици, за които са характерни устойчивост, разделнооформеност, ярко изразена експресия (положителна или отрицателна конотация). За нас УС/ОС представляват единство от три компонента, като единият от тях е маркерът за наличие на компаративни съчетания – предимно *като/колкото* (срв. *весел като канарче, бяла като кадъна, гол като червей, пъян като тиква, говоря като каруцар, нежен като кадифе, гледам като ударен с мокър парцал, нахален като застрахователен агент* и мн.др.). В структурен аспект елементите на УС/ОС могат да се представят по следния начин (вж. Kyuvlieva-Mishaykova 1986: 18):

- **лява страна** (наричана *tertium comparationis*) – признак/основание за сравнението (весел, бяла, гол, пъян, говоря, нежен, гледам, ударен, нахален);
- **сравнителна дума** (наричана *comparator*) – като, като че ли, колкото; формалният признак на компаративните конструкции;

³⁹ Нататък ФРБЕ.

⁴⁰ Пълното описание на използваните за ексцерпция източници е представено в частта ЛИТЕРАТУРА.

⁴¹ Както отбелязва В. Кювлиева-Мишайкова в природата на хората е „съпоставянето на неизвестното или малко познатото с известното и добре познатото е един от най-старите начини за опознаване на действителността. [...]. Способността на човека да улавя сходството, общото в различното е вродена и интуитивна.“ (Кювлиева-Мишайкова, 1986: 5)

- **дясна страна** (наричана *comparatum*) – образ на сравнението (канарче, кадъна, червей, тиква, каруцар, кадифе, ударен с мокър парцал, застрахователен агент).

По сходен начин са представени и УС в изследванията на В. Кювлиева-Мишайкова, тъй като според нея „Механизмът на сравнението (лат. *comparatio*), който се състои в съпоставянето на един предмет с друг въз основа на някакъв общ признак, свойство, определя и неговата структура.“ (Kyuvlieva-Mishaykova, 1986: 17). Настоящото проучване също доказва нейното схващане, затова се присъединяваме към изказването ѝ.

Различно представяне на УС се открива при една от основателките на българската фразеология, Кети Ничева, която твърди, че извън обема на фразеологията трябва да останат онези устойчиви сравнения, които в образа на сравнение съдържат във висока степен приписваното качество/действие, срв. бял като сняг, черен като катран, черен като абанос, жълт като лимон, черен като въглен и под. (Nicheva, 1987: 22 – 23). А що се отнася за лексикографското им представяне, авторките на ФРБЕ приемат за фразеологизирана частта от *като* нататък (срв. изобразяването на устойчивите сравнения във ФРБЕ, правописът им е запазен като в източника), напр.:

КАТО КУЧЕ – 1. *В съчет. със страдам (тегля, гладувам и под.)*. Извънредно много (страдам); 2. *В съчет. с живея (умирам, издъхвам, пуквам и под.)*. В голяма нищета; като самотник, бездомен (живея); 3. *В съчет. с убивам (претрепвам и под.)*. Без жал, без милост (убивам); 4. *В съчет. със заяждам се*. Злобно (се заяждам).

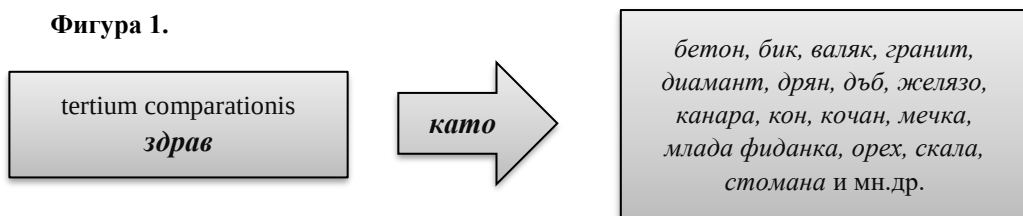
КАТО ВОЛ – 1. *В съчет. с работя (тегля)*. Прекомерно, извънредно много (работя); 2. *В съчет. с гледам*. Тъпо, глупаво (гледам); 3. *Диал. В съчет. с тъпча се*. Много, в големи количества (се тъпча).

КАТО ЛУД – 1. *В съчет. с тичам (разтичам се и под.)*. Извънредно бързо, стремглаво; 2. *В съчет. с работя (свиря, чета и под.)*. Извънредно много и постоянно, неуморно; 3. *В съчет. със смея се (викам, крещя и под.)*. Много силно, много високо и неудържимо.

КАТО ПИСАНО ЯЙЦЕ – 1. Много хубав, много красив; 2. *В съчет. с гледам (пазя)*. С изключително внимание, с голямо старание и грижа (гледам); 3. *В съчет. с обичам*. Много (обичам).

По правдоподобно за нас е лексикографското представяне от страна на В. Кювлиева-Мишайкова (вж. Kyuvlieva-Mishaykova, 1986), защото именно признакът/действието (*tertium comparationis*) налага търсенето и на подходящ образ, който да бъде охарактеризиран по-ярко. Както се забелязва от приложените по-горе примери, включени във ФРБЕ, ако сравненията бъдат „ограничени“ само до сравняващата част, то те в много случаи не могат да се тълкуват еднозначно, защото семантиката на целия израз зависи от избраната лява част на УС (напр. *като мечка* – едно значение ще носи изразът, ако е в съчетание с **ям** (*много, нечисто, некултурно*), а друга ще бъде семантиката при **ходя/вървя/стъпвам** (*грубо, тромаво*)). А и един признак/действие може да се приписва на различни реалии. Срв.:

Фигура 1.

И докато конструкцията на УС/ОС се отличава с устойчивост (т.е. отговаря на модела X като Y), то образността, съдържаща се в дясната страна на сравненията, се актуализира. В таблицата по-долу са представени УС/ОС, които потвърждават твърдението, че структурата на компаративните единици се запазва (X като Y), докато при образите, привлечени в ролята на *comparatum*, се наблюдава иновативен характер. Иновативният характер може да се дължи както на появата на нови реалии, така и на разширяване, или стесняване на познанието на човека. В използваните за целите лексикографски източници е открива значително

количество диалектна лексика в състава на УС, а в рамките на ОС тя введена до минимум и е изгласана в езиковата периферия. Докато през 80-те-90-те години на 20. век човек може да бъде красив/хубав като: *бог/богиня, писано яйце, икона, ангел и др., то днес е красотата/хубостта се свързва и с отделни личности (напр. Ален Делон, Брад Пит, Аполон, Афродита, Нефертити, Снежанка и др.)*. Въпреки че в таблицата са илюстрирани УС/ОС само с шест компонента в лявата част (срв. вървя, говоря/приказвам, дебел, красив/хубав, червен, ям), то те са достатъчно показателни за разширяването на образността, която се асоциира с даденото качество, състояние, действие и пр.

Фигура 2.

<i>В посочените речници, послужили за екскерпция</i>	<i>„Образните сравнения с антропоцентричен характер в българския и английския език“, Б. Янев (2013 г.)</i>
ВЪРВЯ като	
<i>буболечка, в турски гробища, кон с капаци, костенурка, котка, къорава патка, къорав кон в турски гробища, мечка, мравка, насран, овца, опашка след/подир някого, пиан, посран, спънат кон, танк</i>	<i>буболечка, в турски гробища, вол на клане, зомби, зомбиран, камък на равнище, кон с капаци, костенурка, котка, къорав кон с капаци, къорава патка, мечка, мравка, насран, овца, опашка след някого, патица/патка, пиан, простудена магарича, спънат кон, танк</i>
ГОВОРЯ / ПРИКАЗВАМ като (сякаш)	
<i>адвокат, <воденичарско> кречетало, дърт, картеница, латерна, от кон, <навита> машина, стара свежърва, <празна> воденица, от три дни хляб не съм ял</i>	<i><воденичарско> кречетало, порно актьор, извънземен, адвокат, възрастен, от кон, Дон Корлеоне, войник, извънземен, идиот, картеница, академик, <дърт> философ, каруцар, стара свежърва, простак, професор, <повредена> латерна, учен, <навита> машина, цигулка</i>
ДЕБЕЛ като (колкото)	
<i>бомба, бъчва, буре, каца, кожа, прасе, свиня, тезгях, тухла, <цигански>⁴² тъпан, шопар</i>	<i>бик, бирена бутилка, бомба, бъчва, готвач, за трима-четирима, каца, кит, крава, немски протестант, прасе, свиня, слива, слон, тезгях, тухла, тъпан, тюлен, франзела, хипопотам, цигански тъпан, черковен дирек, шамандура, шопар</i>
КРАСИВ / ХУБАВ ⁴³ като	
<i>бог, богиня, капка, писано яйце, тиква на плет (-), ангел (ангелче), икона, кукла, <в> приказка, <златна> ябълка, прасе в</i>	<i>Аполон, принц, гуцер (-), амеба (-), капка, Квазимодо (-), картинка, от списание, райска птица, самодива, светица, фотомодел, цвете, ябълка, настъпан червей (-), бог, кукла, пролетно цвете, ясен ден, таласъм (-),</i>

⁴² В < > е поставен т.нар. факултативен елемент, чието присъствие или отсъствие не променя семантиката на целия израз.

⁴³ ОС с *tertium comparationis* *красив/хубав* в българския език и иновацията на компаратума в тези конструкции са разгледани от М. Карталова (вж. Kartalova, 2023: 29 – 35).

<i>помия (-), картина (картинка), фиданка в градина</i>	<i>диамант, буря (-), Снежанка, икона, ангел, дъгата, кинозвезда, манекен</i>
ЧЕРВЕН като	
<i>балдевски просяк⁴⁴, битолски просяк, божур, варен рак, калинка, капица⁴⁵, кръв, огън, панджар⁴⁶, пуплек⁴⁷, трендафил, ябълка</i>	<i>божур, варен омар, варен рак, домат, изгрев, индианец, индиански вожд, кръв, маймунски гъз, мак, мухоморка, панджар, рак, руснак (-), ряпа, цвекло, череша, ябълка</i>
ЯМ като (колкото)	
<i>без дъно, бивол, вол, врабче, вълк, върколак, гладник, коте, ламя, мечка, попов син, продънен, провален, свиня, хърватин</i>	<i>ангелче, Бай Ганьо, без дъно, бивол, вол, врабче, вълк, върколак, гладна мечка, гладник, за последно, за световно, за трима, зайче, змей, кон, коте/котка, куче на заговезни, ламя, луд, лъв, мечка, невидял, нинджа, попов син, попско дете на Задушница, прасе, прахосмукачка, продънен, птичка, разпран, свиня, селянин, сираче на сватба, сираче на служба, слон, хала</i>

Сравненията, ексцерпирани от *Образните сравнения с антропоцентричен характер в българския и английския език*, които са включени във втората колона на таблицата, са регистрирани от автора в българския език. Б. Янев не претендира за устойчивост на изразите, но неминуемо компратумът в модела Х като У е носител на ярка образност. Това е сред основните причини, каращи ни да разграничаваме термините *устойчиви сравнения* от *образни сравнения*.

Избраните на случаен принцип компоненти в ролята на *tertium comparationis* маркират три действия (*вървя, говоря / приказвам, ям*) и три качества (*дебел, красив / хубав, червен*), но те са показателни за това, че езикът *постоянно* се развива, което води до обновяване на образите, с които сравняваме. В дясната страна на ОС употребата на диалектна лексика е сведена до минимум, тъй като тя е неразбираема за голяма част от съвременното поколение.

В значителен дял от примерите (напр. бял като кюмюрджия, бял като циганин, мил ми е като лански сняг, обичам като сол в очите *някого/нещо*, дебел като фразела, радвам се като вълк на месечина, слаб като свиня, ям като/колкото коте, ще цъфна като слива на есен, хубав като прасе в помия и мн. др.) се наблюдава ироничен ефект, като за тези конструкции К. Ничева твърди, че е „налице най-висока степен на фразеологизация – пълно преосмисляне на значенията на всичките им компоненти.“ (Nicheva, 1987: 23 – 24)

В структурен аспект двете страни на сравненията най-често са еднолексемни, при което се констатира директно приписване на признака, а от морфологична гледна точка в ролята на *tertium comparationis* предимно влизат глаголите или прилагателните имена⁴⁸, напр. **викам** като заклан, **вия се** като лоза, **живея** като паша, **мълча** като пън, **пея** като славей,

⁴⁴ По името на някогашното село Балдево (днес село Росен), Пазарджишко, откъдето имало много просяци.

⁴⁵ Капица – червена чушка.

⁴⁶ Панджар – червено цвекло.

⁴⁷ Пуплек – божур, мак.

⁴⁸ Случаите, в които *tertium comparationis* е представен от съществително име, не са много, напр.: **волове** като ангели, **врати** като на хан, **врат** като на бик, **сурат** като гъон, **зъби** като бисер, **мустаци** като на тиква върбащи, **вежди** като гайтани, **глас** като звънец/звънче, **глава** като картоф/криня, **очи** като маслини, **нос** като патладжан, **момиче/мома/девойка** като пъпка, **глава** като чутура и др.

въртя се като пумпал, **лежа** като болник, **работя** като кон, **ходя** като поп, **невинен** като ангел, **висок** като върлина, **гол** като пушка, **жълт** като каун, **тежък** като олово, **хубав** като капка, **хитър** като дявол, **бърз** като елен, **мокър** като дъждовник, **глунав** като шаран и мн. др. При лексикографското представяне използваната глаголна форма е или в 1 л., ед. ч., или в 3 л., ед. ч., а прилагателното име е в основна форма (м. р., ед. ч.). Що се отнася до качествата/признаците, приписвани на реалиите, то в немалка част от УС/ОС формата на прилагателното име е регистрирана в ж. р., ед. ч., срв.: зла като оса; хубава (красива) като балерина (гълбица, принцеса, роза, самодива, капка, светица, цвете, Афродита, икона, кукла, Ева, сълза, фея и мн. др.); умна като гъска; лоша като стара мома; глушава като блондинка (патка, овца); грозна като Баба Яга (вещица, кукумявка, чума); дебела като крава; здрава като селскостопанска крава; зла като усойница и др. Също така прави впечатление, че в рамките на УС/ОС преобладават едноклещните образи (представени от съществителни имена), т.е. наблюдава се директно приписване на качеството върху образа, който в сравненията е позициониран в дясната част (comparatum). Възможно е образът на сравнението да бъде представен от разширена част, като към избраната реалия се прибавя прилагателно име. Преобладаващите схеми, при които се наблюдава поликлексмна дясна страна, са по следните два модела:

- 1) **Х (глагол/прилагателно име) като У (прилагателно име + съществително име)**, напр.: рядък като бял гарван, ям като попов син, режат като кучешки зъби, тичам като белгийска кобила, здрав като битолски просяк, курназ като мъжко магаре, налитам като гладна въшка, въртя се като шугава овца, работя като кираджийски кон, обаждам се/говоря като черна станция, лош като сръбска свиня, говоря/приказвам като стара свекърва, залепвам се като гербова марка, лежа като селски чорбаджия, отракан като войнишка манерка, шетам като млада булка, грабвам/продавам като топъл хляб и пр.
- 2) **Х (глагол/прилагателно име) като У (съществително име + предлог + съществително име)**, напр.: разсъдрил се като чума в петък, сам като здравче на камък, гледам като коза в календар, вися като катанец на порта, жаден като гарван за кръв, гледам като бивол през ярем, мълча като кос на яйца, налитаме като орли на мърша, живея като сврака на драка, промъквам се като смок през храсти, замислил съм се като петел на слънце, стоя като крава в сливи, тежи ми като воденичен камък на врата, чувствам се като риба във вода, чудя се като куче/псе в сливи и др.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

През последните десетилетия се отчита засилен интерес на изследванията в сферата на интересуващата ни проблематика. Появяват се както цялостни проучвания върху един език, така и такива с компаративен характер. Това спомага за открояването на общото и различното в езиковите системи на различните народи (респективно и езици). Образите, разположени в дясната част на сравнителните конструкции, са неоспорим маркер за динамичността на езика и за замяната на старото с новото, на непознатото/неразбираемостта с познатото, част от ежедневието ни.

В заключение можем да отбележим, че УС/ОС са един от най-добрите и лесни начини за опознаване на заобикалящата ни действителност, както и за въвеждането на нови реалии на базата на уподобяването с познатото и известното. Единици, които се характеризират с ярка образност и устойчивост на структурата, по която се изграждат – докато схемата *Х като У* остава стабилна, то при образите настъпва иновация. Актуализирането на образите, с които се сравнява, е продиктувано от изтласкването на диалектната лексика в периферия на езика (напр. думи от типа на мачка, панджар, жегла, желва, фит/фитка, папец и мн. др. стават неразбираеми за голяма част от младото поколение) и от навлизането на нови реалии, превърнали се в част от ежедневието ни. Това доказва, че езикът е една динамична система, в която могат да настъпят изменения.

Въпреки противоречивите схващания за границите и обема на УС/ОС за нас компаративните конструкции представляват бинарна структура, към която се включва и

за дължителният елемент за наличието на сравнение *като/колкото*. При голяма част от УС/ОС в българския език лявата и дясната страна са изградени само от една лексема, напр. работлив като пчела, ясен като слънце, твърдоглав като кон, мълча като бъкел, ходя като вампир, ям като врабче и мн. др. От поликомпонентните УС/ОС *признакът/основанието за сравнението* също е еднолексемен (предимно глагол или прилагателно име), а при *образа*, с който се сравнява, се наблюдава разширение, срв. грачи като щъркел над змия, отракан като войнишка манерка, рошав като разплетена дамаджана, тегля като вол на жегла, ходя като снаха без дарове и пр.

ЛИТЕРАТУРА

- Holandi, R.** (2008). *Ustoychivi sravneniya (balgarski, ruski, angliyski, nemski, frenski)*. Blagoevgrad: UI “Neofit Rilski”.
- Holandi, R.** (2010). *Zoonimnata frazeologiya v angliyskiya i balgarskiya ezik*. Blagoevgrad. UI “Neofit Rilski”.
- Kartalova, M.** (2023). *Za obraznite sravneniya s tertium comparationis krasiv/hubav (izsledvane varhu balgarskiya ezik. // Orbis Linguarum, 2023, Vol. 21, Issue 1, 29 – 35.*
- Krasteva, Zh.** (2018). *Ustoychivi sravneniya v balgarskiya i frenskiya ezik*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.
- Kyuvlieva-Mishaykova, V.** (1986). *Ustoychivite sravneniya v balgarskiya ezik*. Sofia: BAN.
- Nanova, A.** (2005). *Frazeologichen sinonimen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Heyzal.
- Nicheva, K.** (1987). *Balgarska frazeologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Nicheva, K.** (1993). *Nov frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.
- Nicheva, K., Spasova-Mihaylova, S., & Cholakova, Kr.** (1974). *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. T. I. Sofia: BAN.
- Nicheva, K., Spasova-Mihaylova, S., & Cholakova, Kr.** (1975). *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. T. II. Sofia: BAN.
- Yanev, B.** (2013). *Obraznite sravneniya s antropotsentrichen harakter v balgarskiya i angliyskiya ezik*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”.

ПРОЕКТНО БАЗИРАНО ОБУЧЕНИЕ ПО АНГЛИЙСКИ ЕЗИК В УЧИЛИЩЕ – СПЕЦИФИКИ, ПРЕДИМСТВА И НЕДОСТАТЪЦИ

Емилиа Коцарова

Пловдивски университет „П. Хилендарски“, Филиал - Смолян

PROJECT-BASED ENGLISH LEARNING IN SCHOOL – DESCRIPTION, ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

Emiliya Kotsarova

University of Plovdiv Paisii Hilendarski, Smolyan Branch

Abstract: Project-based learning is an interactive method by which students are given tasks to complete, which require problem-solving skills, research skills and self-reflection. The main characteristics of project-based learning are mastery of knowledge through problem-solving, greater student control over the learning process, and change in the role of the teacher as a consultant in the project implementation and evaluation process. Project-based learning is highly effective in English language learning due to the possibility of using various activities and materials that promote communication in the foreign language while demonstrating the solution to the problem. As an effective way to encourage the active participation of students in lessons, project-based training allows simultaneous acquisition of the English language and its practical use in real situations. In English classes at school, project-based learning allows the practical application of theoretical knowledge learned. It promotes various non-linguistic skills, such as critical thinking and problem-solving ability, cooperation and teamwork, time management, and taking responsibility.

Keywords: motivation, effectiveness, challenges, solutions, benefits, activity

1. ВЪВЕДЕНИЕ

През последните години в сферата на образованието все повече започва да се извежда значението на функционалната грамотност, свързана с използването на усвоените знания от учениците за анализиране на проблеми в ситуации, които са близки до реалните. Функционалната грамотност се разглежда от една страна като прилагане на усвоените знания по четене и писане в ежедневни ситуации, а от друга страна, като прилагане на знания и умения в познавателни и социални роли. Ключов аспект на функционалната грамотност е разбирането, осмислянето и използването на информация, както и развитието на умения у учениците за анализ, тълкуване, осмисляне и формулиране на идеи за различни проблеми. Проектно базираното обучение има висока ефективност за развитие на функционална грамотност на учениците и използването на знанията и уменията им в ключови познавателни области (Николова, 2015), включително за развитие на ключови компетентности и постигане на високи резултати по различни учебни дисциплини. В обучението по английски език проектно базираното обучение се използва като средство за употреба на езика, чрез което се постига неговото усвояване на база поставянето на обучаваните в различни ситуации, в които се изисква прилагане на знания и се насърчава тяхното обогатяване.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

В интердисциплинарното обучение, методът на проектите възниква през втората половина на XIX век, по идея на американския философ Джон Дюи (Колева, 2013). Проектно базираното обучение като модел се доразвива през 90-те години на XX век, в отговор на

училищни реформи в САЩ. По своята същност проектно базираното обучение е интерактивен метод, чрез който на учениците се дават за изпълнение задачи, в основата на които е необходимо включване на умения за решаване на проблеми, изследователски умения и саморефлексия. Използването на проектно базирано обучение насърчава обучаваните да развиват умения за проучване и критично оценяване на информация, вземане на решения в различни ситуации и гъвкаво предприемане на дейности. Като метод на преподаване, проектно базираното обучение „ангажира учениците в придобиването на знания и умения чрез разширено проучване; процес, структуриран около сложни, автентични въпроси и внимателно разработени продуктивни задачи“ (Кирилова, с. 210). Проектно базираното обучение изисква осъществяването на различни дейности в поставени проблемни ситуации, за изработване на стратегии за изпълнение на задачи, извършване на изследователска дейност и представяне на нейните резултати. Този вид обучение позволява постигането на баланс между теоретични и практически знания, както и ползотворно използване на чуждоезиковите знания и умения в различни учебни предмети (Колева, 2013). „Ученето чрез правене“ в проектно базираното обучение позволява овладяването на комбинация от знания, както и умения, личностни качества и опит, необходими за решаване на различни реално възникващи ситуации от ежедневието. При доразвиване на първоначалния метод се достига до извеждането на основната му характеристика, а именно „хуманен по своята същност метод, който успешно се интегрира в реалния учебен процес и способства за постигане на образователните цели“ (Манолов и др., 2015, с. 274).

Поради многообразието в преподаването и бързата промяна на задачи и изпълнявани дейности, проектно базираното обучение стимулира активното участие на учениците в учебните часове и ги мотивира за усвояване на нови знания и практическото им прилагане. Основни характеристики на проектно базираното обучение са овладяването на знания чрез решаване на проблеми; по-голям контрол на учениците върху учебния процес; промяна в ролята на учителя на консултант, инструктор и помощник в процеса на изпълнение и оценяване на проектите (Иванова, 2012). Цел на проектно базираното обучение е не толкова разбирането на конкретния решаван проблем, а в практическото прилагане на знания за разбиране на всички аспекти на проблема и възможностите за неговото решаване, при използване на връзката между теоретични и практически знания. Процесът на проектно базираното обучение преминава през няколко етапа (Стоянова и др., 2022):

- Първи етап (проучвателен) – изследва се даден проблем и се определя темата на проекта.
- Втори етап (аналитичен) – извършва се анализ на ситуация, проучва се информация и се планират дейности за изпълнение на проекта.
- Трети етап (практически) – осъществяват се планираните дейности за реализиране на проектния замисъл.
- Четвърти етап (презентативен) – представяне на готовите продукти от изпълнението на проекта.
- Пети етап (контролен) – оценяват се проектите и представянето на учениците.

Използването на проектно базирано обучение допринася не само за повишаване познавателния интерес на учениците, но и рефлексията им и уменията за прилагане на усвоените знания в конкретни практически ситуации. При изпълнение на проектите учениците развиват и умения да планират дейностите си, да вземат решения, както и да защитават мнението си. Изгражданите личностни качества при изпълнение на проектите са отговорност, самостоятелност, взаимопомощ, сътрудничество и критично мислене (Лазарова, 2018). Проектно базираното обучение насочва образователния процес около личността на ученика, като използва неговите креативност, творческо мислене и познавателна активност, но и съдейства за формиране на училищната общност. Познавателното взаимодействие при проектно базираното обучение се осъществява между учител и ученици и между самите ученици. Използването на технологии при осъществяване на проектно базираното обучение позволява съчетаване на елементите на активното и интерактивното учене, както и на формалното и неформалното образование (Таракова, 2022). Проектно базираното обучение е и подход на преподаване, който изисква ангажираност на

учениците в планирането, провеждането и оценяването на проучването по предварително поставен въпрос или проблем и създаването на продукт. При изпълнението на проект от учениците се изисква да конкретизират поставения въпрос, да събират и анализират данни от няколко източника, да генерират и дискутират идеи, да правят аргументирани предвиждания и хипотези, да провеждат собствени експерименти, да достигат до доказателства и изводи, да презентират откритията си, както и да поставят нови проблеми и въпроси, които е необходимо да бъдат разгледани (Атанасова, Орозова, 2011).

Проектно базираното обучение има висока ефективност в чуждоезиковото обучение, и в частност в обучението по английски език, поради възможността за използване на различни дейности и материали, насърчаващи комуникацията на чуждия език, при демонстриране решаването на поставения проблем (Bebenova-Nikolova, 2021). Като ефективен начин за насърчаване активното участие на учениците в учебните часове, проектно базираното обучение позволява едновременно усвояване на английския език и практическото му използване в реални ситуации. Процесът на решаване на проблеми в проектно базираното обучение изисква от учениците да свързват усвоените знания по езика с използване на дадена информация, което ги фокусира върху развиване на комуникативни умения и прилагане на граматическите знания. Активното ангажиране с учебния процес повишава мотивацията на учениците, в сравнение с традиционното преподаване на английски език, като позволява не само подобряване на езиковите умения, но и на социално-комуникативните умения, изискващи критично мислене, преговори, разсъждения и не на последно място сътрудничество. По отношение на четирите основни езикови умения, проектно базираното обучение развива значително уменията за говорене и писане на чуждия език, като презентирането на постигнатите резултати повишава увереността им в използването на английски език. Докато дискутират и представят постигнатите резултати, учениците подобряват езиковата си точност (Lungu, 2022).

Предимства на проектно базираното обучение са:

- Насърчаване интереса и мотивацията на учениците.
- Осъществяване на връзка на обучението със ситуации от реалния живот.
- Усвояване на умения за работа в екип.
- Качествено затвърдяване на знанията.

Недостатъците на проектно базираното обучение са свързани с (Lungu, 2022):

- Възможни затруднения при оценяване на проектите.
- Изискването за твърде сложни проучвания, при част от проектите, което не позволява изпълнението им в учебните часове.
- Затруднения в достигането до логични изводи от учениците.
- Затруднения в осигуряването на точното количество подкрепа от страна на учителя.
- Разногласия между членовете на екипите, изпълняващи проектите.
- Затруднения в оценяването доколко всеки ученик допринася за груповото изпълнение на проекта.

За ограничаване на недостатъците и предизвикателствата при проектно базираното обучение при изучаване на английски език, могат да се използва стратегия, включваща следните дейности – учениците и учителят заедно избират тема на проекта; учениците събират, анализират и оценяват информация; учениците представят крайния продукт; учителят и учениците съвместно оценяват проекта. Важна част от посочената стратегия за приложение на проектно базираното обучение при изучаване на английски език е въвеждането на ясни индикатори за анализ на четирите основни езикови умения. Например такива могат да бъдат при анализ на уменията за слушане (Sutomo et al., 2021):

- определяне на комуникативна цел;
- намиране на явната информация;
- намиране на неявна информация;
- обясняване значението на думи или изрази в текст (контекстуално значение).

Умения за четене:

- намиране на основна идея на текст или абзац;
- намиране на явна и неявна информация;
- обясняване контекстуалното значение на думите или изрази.

Говорни умения:

- посочване на основната идея на речта;
- представяне на подробности на темата/проблема;
- използване на подходящи думи, фрази или изказвания за изразяване на идеята;
- използване на правилна граматика за създаване на добре оформени изказвания;
- приемливо произношение за изразяване на мнение.

Умения за писане:

- посочване на основна идея на текста;
- предоставяне на подробности за тема/идея;
- използване на подходящи думи и фрази за представяне на идеята;
- използване на определена езикова система (граматика) при съставяне на изречения;
- създаване на правилно структуриран текст;
- използване на подходящи правопис, пунктуация и главни букви, за да постигнете целта на писане.

Повечето научни изследвания относно характеристиките и целите на проектно базираното обучение се отнасят до развитие на специализирани знания и владение на английския език, съгласно принципа, ориентиран към обучаемия (Stoller, Myers, 2019). Проектите в образованието се разглеждат като възможности за учене чрез преживяване, в което усвояването на знания се осъществява чрез практически опит в използването на езика. С други думи, проектно базираното обучение е форма на конструиране на знания, при която съществуващите знания се използват за изграждане на нов опит, така че учащите да могат да формират ново разбиране и знание (Petersen, Nassaji, 2016). Проектите също така съдържат поредица от дейности или задачи, които често са под формата на проблеми, решаване на казуси, стимулиращи мисловните умения на учениците. Ако изпълнението на проектите е групово, то се усвояват и умения за комуникация, сътрудничество, лидерство и чувство за отговорност (Chi, 2023).

Според Николаева когато децата участват във все повече и повече проекти, те постепенно започват да улавят духа на принципите на света, в който живеят, научават се да откриват приликите между живите същества, да разбират как машините работят или хората си помагат взаимно чрез своята работа или роли. Всичко това са модели на самия проектен процес, които учениците усвояват чрез своите успешни проекти. (Николаева, 2007). Тук можем да отбележим, че реално всеки един проект изисква да се включат знания от различни сфери на познанието, т.е. различни учебни предмети. В съвременното образование е нужно именно това – изграждане на компетенции и умения, а не просто заучаване на правила и решаване на тестове. Министерството на образованието и науката в България изисква всеки ученик да има поне една оценка по английски език по проект за всеки учебен срок. За различните етапи възлагането и оценяването на проектната дейност има своите специфики. Например в начален етап много от учителите посочват, че най-често поставят задачи, свързани с разказ за семейството, *Family tree*, илюстрации на дома и други подобни. В прогимназиален етап възможностите се разширяват. Учениците могат да представят, с помощта на предварително подготвени постери и презентации, своите любими празници, родния си град, идеи за здравословен начин на живот и много други теми, които биха вдъхновили учениците в тази възраст. Една интересна идея за проект в гимназиален етап, която не губи своята актуалност, е поставянето на пиеса от група ученици. В зависимост от нивото на владение на езика биха могли да се представят класически произведения или по-съвременни адаптирани такива.

Относно оценяването учителите трябва предварително да зададат ясни критерии, за да се избегне субективност. Може да се поставят точки за креативност, граматическа коректност, подходяща визуализация, произношение, представяне.

Обучението, базирано на проекти, ефективно отговаря на нуждите на съвременните ученици при усвояването на чужд език, тъй като то се фокусира повече върху развитието на творческите умения на учащите, за да ги мотивира да се ангажират изцяло с ученето. Идеята на проектно базираното обучение е да вдъхнови учениците да учат, като предприемат дейности, които допринасят за подобряване на преживяванията в класната стая. Съвременните ученици имат силен интерес към учене с помощта на технологии. Те са склонни да се концентрират повече в учебните часове, в които има технологично интегриране, защото дигиталните платформи предоставят достъп до множество ресурси и лесен начин за координиране, интерпретиране и обмен на информация. Използването на технологии в проектно базираното обучение може да бъде осъществено по различни начини. Примери, могат да се дадат със създаването на различни видео проекти, постери и др. (Asfihana et al., 2022). При използването на проектно базираното обучение се постига по-лесното усвояване на английския език, с използването на различни типове информация и разнообразие от изпълнявани дейности. Предимство за повишаване мотивацията на учениците при използването на проектно базираното обучение е предоставянето на свобода за вземане на решения и избор на изпълнявани дейности, с които да се постигнат целите на проекта. В повечето случаи проектно базираното обучение създава у учениците чувство за лична отговорност, избор на лидерски роли и избор при вземане на ключови решения. Тези предимства имат силно влияние особено върху ученици с по-ниска мотивация и образователни резултати (O' Brien et al., 2014).

В обучението по английски език проектно базираното обучение има множество предимства, свързани с добиване на увереност при използване на чуждия език и насърчаване усвояването на четирите основни езикови умения. Поставянето на учениците в различни комуникационни ситуации и то в реални дейности от ежедневието, им позволява използване на езика в естествен контекст (Kemaloglu-Er et al., 2022). Автентичните дейности осигуряват възможност на учениците да разгледат поставените проблеми от различни гледни точки, което насърчава сътрудничеството и ги мотивира за използване на чуждия език. Друга полза от проектно базираното обучение в обучението по английски език е мотивацията, защото използването на автентични за ежедневието примери, казуси и проблеми, ги мотивира за участие и учене. Реалният свят може да бъде използван чрез установени връзки извън класната стая – например интернет или сътрудничество с членове на общността и професионалисти, чрез което се постига и обогатяване на ежедневието учебен процес и развиване на полезни умения за общуването. Използването на проектно базираното обучение подобрява и психологическия климат в класната стая, обмяната на знания и критичното мислене. Съществен недостатък обаче на проектно базираното обучение е необходимостта от планиране и организация на дейностите. Ключови фактори, оказващи влияние върху ефективността от използване на проектно базираното обучение в обучението по английски език, са целите на учебната програма, необходимите материали, времето за изпълнение на дейностите по проектите, осигуряването на връзка с реалния свят и оценяването (Lam, 2011).

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проектно базираното обучение е динамичен подход на преподаване, чрез който учениците изследват проблеми от реалния свят, а използването на проблеми и предизвикателства, ги вдъхновява да получат по-задълбочени познания по предметите, които изучават, в сравнение с традиционното преподаване. Цел на проектно базираното обучение е насърчаване усвояването на умения за учене през целия живот, повишена учебна мотивация, активно участие в учебните часове, желание за комуникация, както и усвояване на различни умения (за решаване на конфликти, сътрудничество, работа в екип и др.). В часовете по английски език в училище, проектно базираното обучение позволява не само практическо приложение на усвоените теоретични знания, но и насърчава различни неезикови умения, като критично мислене и способност за решаване на проблеми; сътрудничество и работа в екип; управление на времето и поемане на отговорност. Проектно базираното обучение е подход, който насърчава преподаването, ориентирано към обучаемия чрез изследващи, интерактивни и творчески дейности, простиращи се извън класната стая. В

уроците по английски, когато съдържанието на урока е свързано с опита на обучаемите, те стават по-заинтересовани и са в състояние да имат по-задълбочено разбиране на съдържанието. Проектно базираното обучение насърчава използването на автентичен целеви език, в съответствие с интересите на учениците и предоставяне на свобода за вземане на решения и изпълнение на дейности. Този тип подход е неизменна част в съвременното чуждоезиково обучение, основано на комуникативния подход и изграждането на компетентности за реалното използване на езика за диалог между културите.

Благодарности: Изследването е осъществено благодарение на финансовата подкрепа на НПД при Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ по проект ФП23-ФС-003.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасова, В. Орозова, Д. (2011). Проектно-базирано обучение по бази от данни в Wiki среда. *Взаимодействието теория и практика: Ключови проблеми и решения*. Том 1, БСУ, с. 279.

Иванова, Б. (2012). Взаимовръзка между учене и работа по проекти в предучилищна възраст. *Съвременно образование: стратегии, направления, ценности*. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“, с. 30-32.

Кирилова, Б. (2023). Стимулиране на екипната работа и трудността при оценяването на проектите при осъществяване на проектно базирано обучение. *Математическото образование. 75-годишна мисия и образование*. София, СУ, с. 209-214.

Колева, Н. (2013). Методът на проектите в контекста на качеството на обучението. *Управление и образование*, том IX, с. 216-222.

Лазарова, С. (2018). Проектът – форма на овладяване на основите на гражданското образование. *Иновации и образование*. Шумен, с. 362.

Манолов, Е. Тодоров, Г. Петрова, Й. Панделиев, И. Кандева, М. (2015). Проектно ориентираното интердисциплинарно обучение и изискванията на пазара на труда. *Tribological Journal BULTRIB*, Vol. 5, с. 273-177.

Николаева, С. (2007). Теоретични основи на проектно-базираните модели в образованието. *Годишник на Софийския университет “Св. Климент Охридски” Факултет по педагогика Книга Педагогика Том 101*.

Николова, М. (2015). Проектно базирано обучение по български език и литература. *Български език и литература*, Volume 57, Number 1, с. 59-61.

Стоянова, И. Мавродиева-Кючукова, Д. Владимирова, И. (2022). Проектно-базираното обучение и приложението му в часовете по религия. *Годишник на ШУ „Епископ Константин Преславски“*, том XXXIII A/3, с. 54-58.

Таракова, Б. (2022). Модел за проектно базирано обучение в пресечната точка на общото и професионалното образование. *Професионално образование*, Volume 24, Number 1, с. 49-50.

Asfihana, R. Salija, K. (2022). Students' English Learning Experiences on Virtual Project-Based Learning Instruction. *International Journal of Language Education*, Volume 6, Number 2, pp. 196-209. Doi: <https://doi.org/10.26858/ijole.v6i2.20506>.

Bebenova-Nikolova, D. (2021). Project-based education and foreign language learning. *Proceedings of university of Ruse*, volume 60, book 11.1, pp. 75-76.

Chi, D. (2023). Benefits of Implementing Project-Based Learning in An English for Business Course. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, Vol. 10, No. 3, pp. 55-71. <http://dx.doi.org/10.29333/ejecs/1549>.

Kemaloglu-Er, E. Sahin, M. (2022). Project-based learning in English language teaching at a rural school: A case study from Turkey. *Novitas-ROYAL (Research on Youth and Language)*, 16(1), 34-55.

Lam, N. (2011). Project-based learning in teaching English as a foreign language. *VNU Journal of Science, Foreign Languages*, 27, pp. 140-146.

Lungu, I. (2022). Project-based Learning as an Efficient Way of Studying English for Specific Purposes. *Logos Universality Mentality Education Novelty Philosophy and Humanistic Sciences*, 10(1):45-52. DOI:10.18662/lumenphs/10.1/63.

O' Brien, G. Lavadenz, M. Armas, E. (2014). Project-Based Learning for English Learners: Promises and Challenges. *Professional Journal Articles*. 6. https://digitalcommons.lmu.edu/ceel_journalarticles/6.

Petersen, C. Nassaji, H. (2016). Project-based learning through the eyes of teachers and students in adult EFL classrooms. *The Canadian Modern Language Review*, 72(1), 13-39. <https://doi.org/10.3138/cmlr.2096>.

Stoller, F. Myers, C. (2019). Project-Based Learning: A five-stage framework to guide language teachers. Project-Based Learning in second language acquisition: Building communities of practice in higher education. *Routledge*, pp. 25-31.

Sutomo, N. Sarosa, T. Asrori, M. (2021). Project-Based Learning (PBL) for Teaching English in SMA. *Proceedings of International Conference on Arts Language and Culture (ICALC 2020)*. Series Volume Number 534, 142-150. DOI:10.2991/assehr.k.210226.059.

МОНТЕСОРИ МЕТОДЪТ В СИТУАЦИИТЕ ПО МУЗИКА В ДЕТСКАТА ГРАДИНА И ВРЪЗКАТА МУ С РЕЧЕВОТО РАЗВИТИЕ 5- 7 ГОДИШНИТЕ ДЕЦА

Надежда Митрова, ДГ „Буратино“ – гр. Пловдив

THE MONTESSORI METHOD IN MUSICAL SITUATIONS IN KINDERGARTEN AND HOW IT RELATES TO LANGUAGE DEVELOPMENT IN CHILDREN AGED 5-7

Nadezhda Mitrova, “Buratino” kindergarten, Plovdiv

Abstract: Plovdiv Municipality launched the Montessori project in several kindergartens during the 2016/2017 school year. Currently, the method is being successfully applied in eight kindergartens in the city, four schools and two nurseries.

The main principles of the Montessori method are the child's independence and right to make conscious personal choices.

In musical situations in the kindergarten, the method is mainly applied through materials prepared in advance by the music teacher. One of these basic materials in the "language" area of the Montessori method are the cards with which the child practices reading and classifying different subjects.

Keywords: Montessori method, musical instruments, kindergarten, education, speech

1. ВЪВЕДЕНИЕ

В началото на миналия век италианският доктор и педагог Мария Монтесори поставя началото на образователен подход, в основата, на който е свободата на ученика още от най-ранна детска възраст. Децата трябва да са свободни да се изразяват и по този начин да разкрият нуждите и нагласите, които биха останали скрити или потиснати в среда, която не би им позволила да се държат естествено и спонтанно. „Оставете децата да бъдат свободни, оставете ги да тичат навън, когато вали, нека да събвуват обувките си, щом попаднат в локва, и когато тревата по ливадата е окъпана в роса, оставете ги да тичат по нея.“ (Montessori, 1907)

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Този метод окуражава децата да бъдат активната страна, да взимат решения и да следват своите интереси. Методът определя детето като жадна за знание личност, която е способна сама да трупа знания и опит по начин, който е най-добър за нея. Стратегиите на Монтесори преподаването са основани на идеята, че след като е създадена отговаряща на развитието образователна среда, децата са способни да се обучават сами, като избират дейности според интересите си и ги изследват. Тук важен и основен компонент е свободата при избор на дейностите. Важно е да се уточни, обаче, че свободата е част от условията на живот в групата, която задължително води със себе си и нуждата от социална отговорност на всяко дете, както към себе си, така и към другите. Свободата е ограничена от самата среда и съществуващите в тази среда правила. Основните правила се обсъждат и договарят ежедневно с децата и осигуряват безопасното и спокойно присъствие на всички в група. “Свободата на детето трябва да има своите граници според общия интерес на обществото, в което то се движи: нейната форма се изразява чрез това, което наричаме маниери и добро поведение. Следователно наш дълг е да предпазим детето да не направи нещо, с което може

да обиди или нарани другите, и да коригираме поведение, което е неприлично или невъзпитано.“ (Montessori, 1907)

Когато говорим за свободата на децата, разглеждаме свободата за движение като пряко свързана със свободата на избора. Тя дава възможност на детето да се движи свободно в класната стая, да избира дейности, да избира къде да ги упражнява, с кого, както и за колко дълго. Това е в основата на свободата - една дейност да се повтаря или да не се извършва директно, тъй като някои деца учат пасивно, наблюдавайки другите. Свободата в Монтесори класната стая е подкрепена и от подредбата на стаята – откритите етажерки с материали, достъпни и готови за употреба.

Музиката в Монтесори среда се отличава със същите важни компоненти при общуването учител-дете: свобода при избора на дейностите и материал за работа в ежедневието. Този избор е осъзнато направен от всяко дете на база натрупан вече опит в различни ситуации по музика. Задачата на учителя по музика тук е да обогати и допълни Монтесори музикалния кабинет с различни видове материали, познати и непознати, но задължително обогатяващи емоционалния свят на детето.

Една от най-важните междупредметни връзки, съществуващи и в Монтесори методиката, това е връзката между Музика и Реч. Развитието и пълноценното осъществяване на тази връзка е основна и важна задача на всеки учител по музика в детската градина. В подкрепа на тази основна моя работа изработих и апробирах карти, които са основани на принципите на Монтесори метода за индивидуална работа с детето в развитието на неговата реч, но са и носители на важни знания в ОН Музика, в частност натрупване и обогатяване на знания за елементите на музикалната изразност. Картите разглеждат различните класически и народни музикални инструменти, застъпени в програмата по музика, като ги представят като външен вид и наименование. Освен картите с пет народни инструмента и пет класически инструмента – изображение и наименование, съществува и т. нар. обобщителна карта, която е съвкупност от всички карти и дава така необходимото в тази възраст знание за понятие- а именно музикални инструменти.

Материал: два комплекта с по 5 карти, като всеки комплект е различна класификационна група.

- 5 народни инструмента и 5 класически инструмента
- 10 картончета с техните наименования
- 10 контролни карти – инструмент + наименование
- 1 обща карта – всички инструменти + наименование

Директни цели:

1. Четене на думи и съотнасяне
2. Разпознаване по външен вид на класически и народни музикални инструменти и разчитане на наименованията им.

Индиректни цели: самостоятелност, независимост, концентрация, развитие на координацията, преминаване към осъзнато четене, логическо мислене.

Понятия: чета, сричам, музикални инструменти, класически, народни, подреждам.

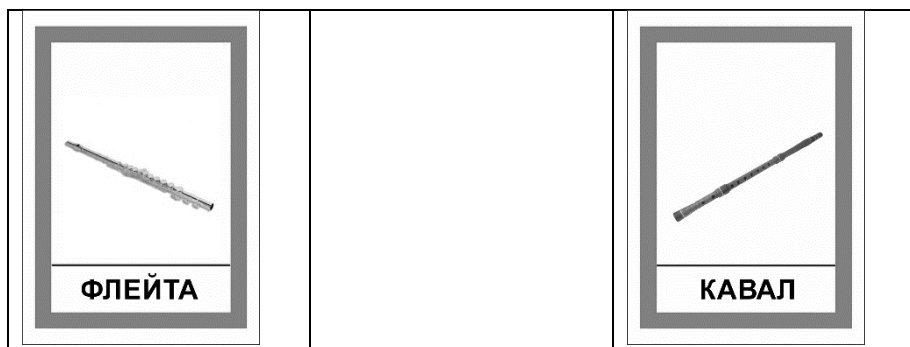
Възраст: 4+

Контрол на грешката: визуален чрез педагога.

При презентацията контролните карти са обърнати може да се работи на маса или килим. Тъй като картите се нареждат в колона, много често дължината на масата е недостатъчна и индивидуалните килими са предпочитани от самите деца. Ако детето не познава някой от инструментите, то той се въвежда с тристъпков урок. Не се поправя детето, ако постави грешно наименованието. Педагогът взима картите с изображенията и ги подрежда една под друга в две колони като между тях се оставя разстояние. После взема 10 картончета с наименованията . Подава ги едно по едно на детето да ги прочете и да ги постави под изображението .Ако детето сложи картончето на грешна карта, не се коригира. Педагогът взема контролните карти, подава ги една по една на детето и го приканва да прочете. Моли детето да ги сложи при картите с изображенията. При всяко поставяне на контролна карта, се проверява дали детето правилно е прочело наименованието, като първо се прочита контролната карта, а след това наименованието . При несъответствие, учителят взема картата

със сгрешеното наименование и я слага отдясно. Накрая всички сгрешени карти с наименования се събират и прочитат отново и се поставят под правилното изображение. Последна остава сборната карта с понятието (Музикални инструменти) и се поставя най-отгоре.

 ПИАНО		 ГАЙДА
 ЦИГУЛКА		 ГЪДУЛКА
 КИТАРА		 ТАМБУРА
 БАРАБАН		 ТЪПАН

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Важно е да се отбележи, че презентацията на класическите и народните музикални инструменти е започнала в ситуациите по музика още от първа група в детската градина. С постепенно натрупване, децата се запознават с всички десет инструмента – с карта в голям размер, с различни видове мултимедийни презентации, на които слушат и тембъра на инструмента, разпознават го, и научават наименованието му. Този процес е много дълъг и продължава през всичките четири години, през които детето посещава детската градина. Децата постепенно натрупват визуални и слухови представи за всеки инструмент, за да стигнат до момента, в който уверено спокойно да го разпознават, назовават и четат наименованието му. Картите са чудесен набор, с който учителят по музика може да диагностицира и очакваните резултати от обучението по музика за учебната година. Практическото им приложение в ситуациите по музика, а и не само, е много голямо, дава възможност за индивидуална работа и е сериозен атестат за готовността на децата за училище.

БЛАГОДАРНОСТИ

Благодаря на Ренета Венева и Симеон Чуканов – Монтесори педагози и обучители, затова, че ми показаха една цяла нова вселена при работата с малки деца. Специално благодаря на гл. ас. д-р Мариана Митева за поканата за участие, подкрепата, напътствията и приятелството.

ЛИТЕРАТУРА

Davies, S. (2019) – The Montessori Toddler A Parent's Guide to Raising a Curious and Responsible Human Being.

Montessori, M. (1907) – The Discovery of the Child.

Timoshenko, E. (2015) – The Montessori miracle (Bg).

**АНАЛИЗ НА ПРОБЛЕМА С НЕТОЧНОТО ИНТОНИРАНЕ ПРИ
УЧЕНИЦИ ОТ ГИМНАЗИАЛЕН ЕТАП НА ОБУЧЕНИЕ И ПОДХОДИ
ЗА НЕГОВОТО ПРЕОДОЛЯВАНЕ**

**Милена Ангелова Костова-Гърбачева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“**

**ANALYSIS OF THE PROBLEM OF INCORRECT INTONATION
AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS AND APPROACHES FOR
IMPROVEMENT**

**Milena Angelova Kostova-Garbacheva
University of Plovdiv Paisii Hilendarski**

Abstract: The report focuses on the specific application of vocal pedagogy at the high school level of education (14-19 years) and examines in detail the problem of inaccurate intonation in students from eighth to twelfth grades. An analysis of the factors that lead to this problem is presented, the main causes are identified and specific pedagogical approaches to overcome it are proposed. The described practical strategies and pedagogical technologies are considered in order to help vocal educators in their work with high school students and enrich the established vocal methods and systems.

Keywords: vocal pedagogy, intonation, high school, students, innovative pedagogy

Вокалната педагогика, като „термин, широко и свободно прилаган към различни аспекти на вокалното обучение от самото начало на неговата поява като научна област“ (Rollings Bigler & Osborn, 2017), търпи непрестанни промени в процеса на глобализация и модернизация. Съвременната вокална педагогика поставя широк, динамичен и гъвкав фокус върху човешкия глас и неговото усъвършенстване, като обхваща не само научните методи и технологии, прилагани при развиване на вокалния потенциал и качеството на изпълнение, но и отправя поглед към нови пътища и перспективи за интегриране на утвърдените принципи на вокалното обучение в художествената естетика на съвременното музикално-изпълнителско изкуство.

„Вокалната педагогика постоянно еволюира, но се нуждае от „твърда база и умения, които са необходими, за да съществува вокалният педагог.“ (Afeyan, 1990).

Фундаменталните принципи на вокалното обучение се опират и до днес на установените съществуващи традиции, методики и опит. Въпреки това, вокалните педагози на двадесет и първи век приобщават в работата си разнообразни методи за подобряване на вокалната техника и изпълнителски умения на своите ученици, независимо към кои вокално-педагогически методики и школи принадлежат те. Безспорно цел на всяка една методика е изграждането на пълноценни певци, визирайки аспектите на вокално-техническите, теоретични и музикално-естетически компетентности.

Фокус във вокалното обучение е техниката на певеца, методите, технологиите и конкретните подходи за подобряване на качеството на гласа и контрола върху него. Всички методики насърчават съобразяването с индивидуалните особености при работа с гласа, съобразно спецификата на всяка възраст, жанровете и естетически предпочитания на ученика, както и неговите основни физиологически, психологически и емоционални дадености. Наталия Афеян описва вокалното обучение като „комплицирано, често

противоречиво и изключително отговорно занимание, което, от една страна, не може да не се облегне на традициите и постиженията на педагогиката през последните пет - шест века, а, от друга, е задължено да се самоактуализира и дори да предвижда ситуациите на обзирното бъдеще“ (Afeyan, 1990). Това твърдение констатира необходимостта от стабилни основи, но и от съвременни иновативни методи и технологии, с които вокалната педагогика да се актуализира постоянно.

Вокалното обучение в гимназиален етап е свързано с редица предизвикателства както за учениците, така и за учителите. Несъмнено това е един от най-критичните и сложни периоди в живота на подрастващите от гледна точка на цялостното им развитие. В тази възраст юношите преминават през най-различни физически и психологически промени, които до голяма степен оформят аспектите на бъдещата им личност. В гимназиален етап те се намират в края на своето пълно физическо, ментално, социално и емоционално съзряване. Преминават през редица физиологически и психологически промени и се адаптират към реалността. Именно в този момент от растежа си, гимназистите имат нужда от занимания, които да конкретизират техния фокус, както и от личности, чийто пример да ги вдъхновява и мотивира.

„В юношеската възраст когнитивните процеси достигат до зрялост. Засилването на абстрактността и рефлексивността на мисленето създават условия за ориентиране към базови ценности. Разсъжденията стават задълбочени и обосновани. Съзнанието може да схване противоречивите отношения между явленията, отношенията между възможно действително, необходимо и случайно. Мисленето се насочва към осмисляне на собствените си основания – мисленето достига до мислене на самото мислене“ (Stamatov, 2003).

В технически аспект вокалното обучение представлява работата върху съзнателния и директен контрол на гласа, докато емпиричният му компонент се разглежда като разбиране на процесите в пеенето като дълбоки, индиректни, подсъзнателно употребявани двигателни и звукови навици. Двата компонента представляват неделимо цяло, на базата на което се изгражда бъдещ изпълнител. Единият е чисто технически, а другият се занимава с всички психологически и емоционални аспекти в обучението на бъдещите певци, като тези две посоки се синхронизират в процеса на работа и изискват прилагането на индивидуален подход при различните ученици.

Един от основните и най-важни проблеми във вокалното обучение е **неточното интониране**.

“Пеенето е сложно преживяване, изградено от много променливи. Когато някой пее добре, това означава, че могат да бъдат оценени редица аспекти като яснота, качество и стабилност на тоновете, но най-важен от всички елементи е точното интониране.” (Hutchins & Peretz, 2012). Има много изследвания върху способността на човека да постигне точно интониране. Когато се задават въпроси към вокалните педагози кои са факторите, които се свързват с доброто пеене, най-често споменаваният фактор е интонацията, или способността всички тонове да бъдат интерпретирани акуратно. *„При нешколуваните певци най-много грешки се откриват при интонирането, не при ритмиката. Доказателство за това е, че слабите певци са по-добри в изпълняването на цели мелодии, не на отделни точни тонове. Причините за това могат да се дължат на слаби възприемателни способности, слаби моторни и сензомоторни способности и слаба мотивация и памет.“* (Hutchins & Peretz, 2012)

Трудностите за начинаещия певец при възпроизвеждане на тонови височини произлизат най-често от **три главни проблема: неразвит музикален слух и възприемане; липса на основни певчески навици и способности; слаба музикална памет, възприемчивост и мотивация**.

- Неразвитият музикален слух се наблюдава, когато липсват способности за възприемане и разграничаване на различни тонови височини и ладовият усет липсва или е слабо развит. В разглежданата възрастова група от гимназиален етап музикалният слух е по-слабо оформен от този на възрастните, особено ако са липсвали целенасочени занимания в по-ранни етапи. *„Има идентифицирани променливи, които са необходими за точно интониране, включително способност*

за разграничаване на височини, с цел запомняне на чути височини, създаване на умение за вокализиране в широк диапазон, както и наблюдение върху височината на гласа и стремеж за звукопроизвеждане на конкретни височини. Пеенето изисква възприемане и разграничаване на височината, възпроизвеждането ѝ, наблюдение и мотивация за постигане на резултат.“ (Goetze, 1990). Следователно за да интонираат правилно, учениците трябва да могат да възприемат конкретната тонова височина, след което да упражнят целенасочен контрол върху механизмите на гласовия си апарат и да изпеят точния тон, като съпоставят височината му с другите тонове или последователността от височини в конкретна мелодия.

- Относно липсата на основни певчески навици и способности се наблюдават други случаи, в които ученикът възприема правилно тоновете височини, но въпреки това интонира неточно. Тогава проблемът би могъл да бъде в следствие на липсата на моторни и сензомоторни способности, които възникват, когато певците са в състояние да различават височината, но им липсва вокално-моторно управление, което е необходимо за съпоставяне или създаване на конкретни височини. Пеенето изисква фина координация и контрол на различни системи, участващи в производството на звук. Това са уменията за правилно дишане, фонация, резонанс и различните механизми за самонаблюдение на постигнатите резултати и качеството на възпроизведения звук. При пеене „въздухът се изхвърля от белите дробове и този въздух преминава между мускулните тъкани в ларинкса, наречени гласни струни. Когато гласните струни имат оптимално въздушно налягане, позиция и напрежение, тогава те вибрират на определени честоти“ (Wolfe, 2011), или иначе казано - неумението за постигане на правилно певческо дишане и контрол на гласовия апарат води до неточности в интонирането, въпреки точността на музикалния слух и ефективността на възприемане на тоновете. Това описание би могло да характеризира пеенето като естествена способност за музикално модулиране на гласа в широк диапазон от честоти и височини, които са в хармония една с друга и създават определена мелодия. Независимо от избраната методика и подход, създаването на трайни и правилни певчески навици и изграждането на добра вокална техника е от първостепенно значение и стои в основата на всяка методика.
- Към останалите фактори водещи до неточно интониране спадат слабите музикална памет и мотивация за нейното подобряване, които педагозите определят като „една от основните причини за неточно пеене, защото мотивацията влияе върху интереса на човек“ (Hutchins & Peretz, 2012). Нашите изследвания в източниците за вокалната педагогика показват, че „децата са в състояние да напават по-добре височината, когато имитират човешки модел, а не инструмент“ (Lévéque, 2012). В подобни проучвания се изследва дали човешкият глас, а не синтетичният звук, влияе върху интонацията на пеене. Резултатите показват, че „участниците, които са оценени като лоши певци, се борят с интонационни неточности, но постигат значително подобрене, когато моделът, който трябва да се имитира, е човешки глас.“ (Lévéque, 2012). Всеизвестно е, че пеенето има както технически компонент, така и психологически. Ролята на психологическите възприятия в юношеството е решаваща за някои технически умения, поради неспособността на подрастващите ученици да разграничават двата компонента. Често причините, които довеждат до интонационни, темброви и артикулационни изменения на тоновете, са комплексни и не могат да бъдат конкретизирани съвсем акуратно.

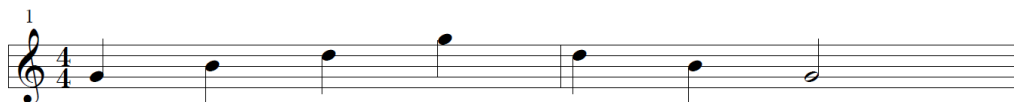
Групирането на основните причини за неточното интониране можем да систематизираме в три категории, които предоставят широк спектър от съвременни предложения за иновативно справяне с проблема. Една част от тях са базирани на вече съществуващи и категорично утвърдени вокално-педагогически технологии и методически практики, широко и разнообразно прилагани във вокално-педагогическата дейност, но пречупени през призмата на нашето съвремие и технологичните постижения на днешния свят.

Повишаването на качеството на вокалното обучение е тясно ангажирано с постоянното интегриране и прилагане на иновативни педагогически технологии и търсенето на съвременни решения за обогатяване и развиване на формите на стимулиране на певческите умения и компетентности при учениците. Употребата на компютърни, мултимедийни и мобилни технологии съвсем не е новост във вокалното обучение. Интегрирането на електронни устройства, програми и приложения, подходящи за целите на вокалното обучение, дава по-голяма свобода на вокалните педагози в прилагането от една страна на утвърдени методи и педагогически технологии за справяне с предизвикателствата в процеса на обучение, и от друга - за създаването на нови практики и подходи с висока ефективност за различните възрастови групи.

Едни от най-резултатните иновативни практики във вокалното обучение и конкретно в проследяването на интонационната точност днес са **електронният мониторинг на гласа и звукозаписът**, както по време на работа с педагога, така и като самостоятелна дейност, зададена за изпълнение в домашна среда. Това са едни от най-бързо и категорично утвърждаващите се ефективни и полезни инструменти на вокалния педагог, позволяващи съевременно и резултатно справяне с неточното интониране на учениците. Ползите от тях са многобройни и съответстват на търсенията на новото „дигитално“ поколение деца, които бързо усвояват и насочват вниманието си именно в подобни практики в своето ежедневие. Електронният мониторинг и звукозапис по време на работа могат да бъдат осъществени чрез компютърна програма, дигитално приложение на таблет, смартфон или друго подобно устройство. Те притежават висока степен на функционалност, като предоставят опции за индивидуална и групова употреба, за самостоятелна работа или мултимедийно проследяване от по-голям брой участници, за употреба и от педагога и от ученика.

Електронен мониторинг и звукозапис на гласа в реално време могат да бъдат осъществени с минимално количество специализирана техника или дори без такава, на всяко едно място и от разнообразни програми и приложения със свободен или платен достъп. Всяко електронно устройство като компютър, таблет или телефон разполага с вграден микрофон и говорител с достатъчен обхват и качество за целите на обучението. В специализирано музикално студио, разполагащо с професионална музикална апаратура и софтуер, мониторингът и звукозаписът се случват лесно и бързо, но благодарение на съвременните технически постижения, това е възможно и само с личен телефон или компютър.

На фиг. 1 е посочен нотен пример на упражнение за интонационна точност.

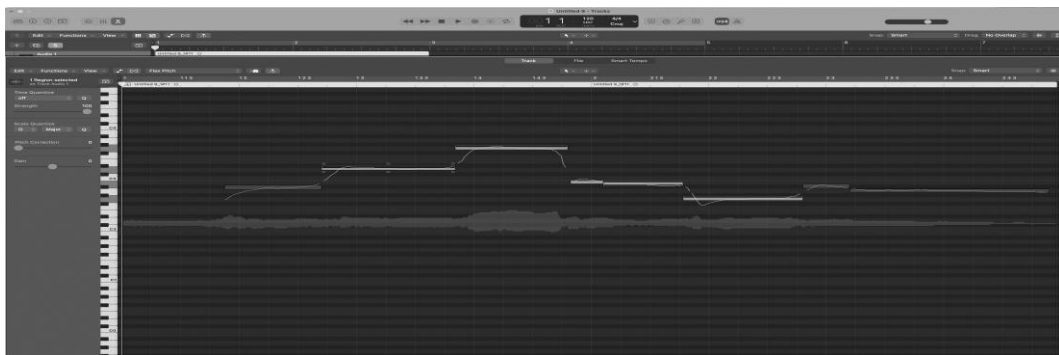
Фигура 1. Упражнение за интонационна точност.

На фиг. 1.1 е демонстриран мониторинг и запис с програмата Logic Pro (Apple Users) по време на изпяване с висок процент на интонационна точност.

Фигура 1.1. Мониторинг и запис на упражнение с висок процент на интонационна точност.

На фиг. 1.2 е показан същият нотен пример, но изпит с големи интонационни неточности и колебания. Точно възпроизведените тонови височини са отбелязани в като по-ярки и се отличават от неточните. Мониторингът позволява наблюдение и бързо коригиране на неточностите в хода на интерпретацията на упражнението или на цяло художествено произведение, както и записът, който допълнително позволява съхранение на различни уроци и проследяване на прогреса на ученика в негово електронно досие.

Фигура 1.2. Мониторинг и запис на упражнение, изпълнено с интонационни неточности

Горепосочените примери са създадени по време на личната ми вокално-педагогическа практика при индивидуална работа със солови поп и джаз певци от гимназиален етап на обучение (14-19 години). Конкретният музикален софтуер, посочен като пример в доклада, както и много други сходни програми и приложения, дават възможност за по-дълбок и комплексен анализ на гласа на ученика и всички аспекти от неговото изпълнение. Това потвърждава необходимостта от постоянно адаптиране на утвърдените методи и педагогически технологии на вокалната педагогика към новостите в технологиите и съвременните алтернативни вокално-образователни подходи.

Електронният мониторинг и звукозапис, интегрирани във вокално-педагогическата работа спомагат за по-ефективна работа в широк спектър, като проследяване и подобряване на интонационната точност чрез пряко наблюдение в реално време на графиката на гласа, развиване на техническите умения, самооценка и самокорекция, изграждане на увереност и самочувствие, повишаване на интереса и емоционалната ангажираност на учениците. Изводите от моята лична практика на вокален педагог при работа с конкретната възрастова група потвърждават, че при осъществяването на целенасочен педагогически мониторинг и запис на гласа, могат да бъдат проследени комплексно всички елементи в процеса на пеене – правилно интониране, дишане, артикулация, преминаване през различните регистри, динамика, атака на тоновете. Това позволява акуратна самооценка и самокорекция – изключително важни елементи от постигането на напредък във вокалното обучение. Друга полза е изграждането на увереност и самочувствие при обучаващите се певци, на базата на постигнатите резултати в процеса на пряко наблюдение и самокорекция. Иновативните педагогически технологии позволяват персонализиране на подходите в зависимост от нуждите и проблемните зони във вокалното обучение на всеки ученик.

ЛИТЕРАТУРА

- Afeyan, N.** (2014). Holizmat vav vokalnata pedagogika, NBU
- Piryov, G.D.** (1975). Pedagogicheska psihologia, Nauka i izkustvo
- Radev, T.** (2018). Efektivno izpolzване na muzikalno-komputernite tehnologii Karaoke, Midi I Zvukozapis v uroka po muzika. Asarta
- Stamatov, R., & Minchev, B.** (2003). Psihologia na choveka, Hermes
- Goetze, M., Cooper, N., & Brown, C.** (1990). Recent research on singing in the general music classroom. Bull Council Res Music Education

- Hutchins, L., & Peretz, I.** (2014). Singing ability is rooted in vocal-motor control of pitch. *Attention, Perception, & Psychophysics*
- Lévêque, Y., Giovanni, A., & Schön, D.** (2012). Pitch-matching in poor singers: Human model advantage. *Journal of Voice*
- Ovcharenko, N., Samoilenko, O., Moskva, O., & Chebotarenko, O.** (2020). Innovative Technologies in Vocal Training: Technological Culture Formation of Future Musical Art Teachers
- Rollings Bigler, A., & Osborn, K.** (2021). Voice Pedagogy for the 21st Century: The Summation of Two Summits,
- Wolfe, J., Garnier, M., & Smith, J.** (2011). Voice acoustics: an introduction *Music Acoustics*,

**ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА ВОКАЛНО-ИЗПЪЛНИТЕЛСКОТО
ИЗКУСТВО В БЪЛГАРСКАТА ПОПУЛЯРНА МУЗИКА ОТ 90-ТЕ
ГОДИНИ НА XX ВЕК ДО 20-ТЕ ГОДИНИ НА XXI ВЕК**

Илко Василев

**Катедра „Музика“, Педагогически факултет,
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“**

**TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE VOCAL PERFORMANCE
ART IN BULGARIAN POPULAR MUSIC FROM THE 90S OF THE XX
CENTURY TO THE 20S OF THE XXI CENTURY**

Ilko Vasilev

**Department of Music, Pedagogical Faculty,
University of Plovdiv Paisii Hilendarski**

Abstract: The article examines the vocal performance art in Bulgarian popular music in the period of the 90s of the 20th century – the 20s of the 21st century. The subject of the study are 29 emblematic performers of the period, including one duet. A total of 625 songs from the mentioned period and from the previous one (between the 1950s and 1980s) were studied and analyzed. In the vocal practice of the studied 29 artists, the presence of 2 approaches to the inherited tradition is established. One is its use and refinement. The other is expressed in the rejection of inherited practices and the implementation of new ones.

Keywords: Bulgarian popular music, songs, vocal, trends

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Представителите на вокално-изпълнителско изкуство в българската популярна музика от 90-те години на XX век до 20-те години на XXI век, наречена съвременна, развиват своята певческа дейност, стъпвайки върху поставената от предшествениците им (50-те – 90-те г. на XX век) основа. Проследяват се двата подхода към нея на изпълнителите от новия период. Единият се изразява в ползване на традицията и усъвършенстването ѝ. При другия има отхвърляне на онаследените практики и прилагане на нови. Изследваните 29 изпълнители (сред които е 1 дует) са: Васил Петров, Стоян Захариев, Владимир Ампов-Графа, Тони Димитрова, Дони, Ерол, Мария Мутафчиева, Свилен Ноев, Дичо, Белослава, Мария Илиева, Тони, Мариана Попова, Любо Киров, Дими, дует „Каризма“, Миро, Сантра, Красимир Аврамов, Поли Генова, Криско, Орлин Павлов, Тома, Михаела Филева, Невена Цонева, Тита, Михаела Маринова, Вензи, Кристиан Костов. За настоящата научна разработка е създадена система с 16 показателя за изследване на вокално-техническите, изпълнителските и артистичните качества на певците. Към базовите 7 показателя, описани във вокално-постановъчните принципи на Георги Златев-Черкин (Raichev, 2017), за настоящите цели са добавени други 9. Проучени и анализирани са общо 625 песни от периодите между 50-те и 80-те г. на XX век и след 90-те г. на XX век.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

При анализа по 16-те показателя се открояват следните тенденции за периода след 90-те г. на XX век:

- Изравненост на диапазона и на вокалите е характерна за 27 от изследваните 29 изпълнители. Изключенията са съзнателно търсени с цел постигане на ярка индивидуалност.

- Звукоизвличането се характеризира с умело ползване на резонаторите.

- Ползването на различни регистри се извършва с плавно преминаване от нисък към среден и висок регистри без т. нар. преходи. 28 от изследваните 29 изпълнители си служат с фалцет/микс. Това откроява тенденцията за пеене с честа употреба на фалцет (при мъжете) и на микс (при жените).

- Интонационна точност е налице в изпълненията на всички изследвани певци от периода. Затвърждава се тенденцията за стабилност по отношение на този показател.

- Артикулацията и дикцията се характеризират с яснота и отчетливост при всички изследвани 29 изпълнители. Спазва се принципът „пей, както говориш“.

- Нюанси в динамиката се употребяват от 27 изпълнители. При тях динамическа релефност се наблюдава не само при изграждането на контрастите в по-големи композиционни елементи като куплети и припев, но дори и на ниво отделна фраза. Налице е открояващо се като тенденция явление, при което се пее на дъх, а тембърът се включва на определени ключови моменти.

- Ритмическото фразироване в изпълненията на певците в периода от 90-те години на XX век до 20-те години на XXI век е подчинено на усета към пулсацията. В песните водещ е ритъмът и той доминира над мелодията. Разнообразяването му създава т. нар. груув – особената вътрешна музикална пулсация на творбата, която е характерна за пеенето на всички представители от периода и се откроява като тенденция.

- С трите вида атака на тона (мека, твърда, придихателна) си служат 8 от изследваните 29 изпълнители от периода. Най-употребима е щадящата гласовия апарат мека атака. 9 певци не прилагат във вокалната си практика придихателна атака. Налага се тенденция за пеене без твърда атака – 15 от изследваните 29 изпълнители не си служат с нея.

- Вибратото е показател, по отношение на който се оформят две нови тенденции. Едната е в редуциране на неговата употреба. Втората тенденция е замяната на вибрата с орнамент (нахшлаг или групето) при тонове с по-голяма трайност. До параметрите на вибрата се отнася третата тенденция – то е с амплитуда в интервал м. 2 и честота от пет-шест колебания в секунда.

- Филиране на тона се наблюдава при 25 от общо 29 изследвани изпълнители.

- Интерпретация на музикално-словесния материал се наблюдава в изпълненията на всеки от изследваните изпълнители. При двама (Стоян Захариев, Мария Илиева) се открояват като явление еротичните послания, отправяни чрез песните и начина на изпълнение. Пародийност, ирония и отказ от академично пеене са характерни за индивидуалния стил на един от изпълнителите (Ерол). Дълбочина на емоциите и пълнота на изразяването им се среща само при един изпълнител (Миро). При останалите има тенденция за опростеност в експресивността и фокусиране върху теми и проблеми без драматизъм.

- Импровизации са налице в изпълненията на 26 от изследваните изпълнители, при 3-ма (Дичо, Тони Димитрова, Криско) липсват. Изразяват се във вокализации с различни гласни звукове, вариативни изменения на мелодията в куплети и припеви, отпивания, контрамелодия при припевите. Най-ярки са импровизациите при двама от изпълнителите (Васил Петров, Белослава) заради специфичните стилови особености с елементи на поп-джаз, фюжън, аренби, соул.

- Орнаментирането е художествено-техническият прийом, при който се достига до виртуозност при 11 от изпълнителите. Според Стефка Оникян, „r&b (ритъм енд блус) е наречен „нова музикална религия“ – стил, изискващ гъвкав и подвижен глас, способен да прави все по-сложни извивки с лекота... Но понякога прекаленото орнаментиране изглежда самоцелно и става досадно, особено ако извивките се повтарят“ (Onikian, 2011). При изследваните изпълнители не се наблюдава еднообразие в мелизмите. Налага се тенденция към орнаментиране на всеки по-продължителен тон, особено на финалния от фразата. Налице е и явление, при което има съзнателно пеене без украшения на мелодията. Среща се при 3-ма изпълнители. Свързано е с утвърждаването на индивидуален почерк, отказ от академичните вокални норми, налагане на опростеност в изказа.

- Особеностите на аранжимента са в пряка зависимост от стила на песните на изпълнителите от периода след 90-те години. Налице е тенденция за еманципиране от естрадният модел. Наблюдава се пестротата в стиловите различия и стремеж към оригиналност. Комбинират се джаз, соул, фънк (Белослава), откриват се аренби модели (Мария Илиева, Сантра), фънк и фюжън (Любо Киров), въвежда се попера – съчетание от поп и опера (Красимир Аврамов). Навлизат нови жанрови форми като регетон, хаус, денс. Оформят се следните тенденции при аранжиментите: 1. опростяване на фактурата и употреба на еднаква хармония за куплети и припев; 2. изграждане на мелодията върху един тон; 3. използване на бийт с ярки ритмични фигури, съчетан с лесно запомнящи се мелодии; 4. като автори на аранжиментите се налагат млади музиканти наред с утвърдените композитори; 5. песните са в минорни тоналности, което е отражение на темите и проблемите от действителността; 6. употреба на компютърно генерирани инструменти вместо изсвирени партии с реалните им физически еквиваленти; 7. съкращаване на инструменталните пасажии (интро, соло) и доминиране на пеенето в цялата творба.

- Особеностите на текста и словесно-тематични специфики на песните на изпълнителите след 90-те години на XX век са свързани с динамиката на процесите в обществото. Налага се тенденция за опростеност на изказа, разговорност, дори елементаризиране (Криско, Тита). 11 от изследваните 29 изпълнители сами са автори на текстовете за своите песни. Все по-рядко се ангажират утвърдени текстописци и поети. В резултат на това се стига до отдалечаване от нормите за поезия. Ползва се езикът на младежката аудитория с характерните за ежедневната реч на тази възрастова група директност, клишета, нецензурни изрази, скандализиращи думи. Лиризмът присъства в текстовете на отделни изпълнители (Миро, Графа, Любо Киров, Дими), създаващи текстове на песни и за свои колеги. От една страна, налице е повърхностност на темите и изказа. От друга страна, наблюдава се тенденция към поетичност, философска задълбоченост, интровертност (Орлин Павлов, Белослава, Миро, Графа, Любо Киров, Васил Петров, Тони, Дони, Дими). Доминираща тема е любовта. В текстовете се разглеждат приятелството, забавленията, нови явления като интернет, проблемни реалности като секс, наркотици. Текстовете на песните имат за цел да извеждат на преден план оригиналното и специфичното за отделния артист. Авторският репертоар на някои от артистите (Стоян Захариев, Кристиан Костов, Красимир Аврамов) включва чуждоезични песни в актуални стилове като латино, поп, фънк, аренби, попера.

- Сценичното поведение на българските изпълнители от периода след 90-те години на XX век е напълно съизмеримо с това на световно известните знаменитости. Характеризира се с харизматичност, танцувални умения. Като тенденция се налага провокативността, изразяваща се в открити сексуални послания. Задължителното създаване на видеоклипове към песните превръща все повече изпълнителите в недостъпни образи от екрана, демонстриращи лукс и лесен живот. Този имидж те поддържат и при участия на живо пред публика – концерти, изяви в клубове, партита, на открити сцени.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се обобщи, че се запазва валидността на формулата за успех – солидна вокално-техническа и артистична подготовка плюс авторски репертоар, представящ конкретния изпълнител в най-добра светлина. За разлика от периода преди 90-те години на XX век, реализацията на изпълнителите от последните три декади е свързана с личната мотивация и индивидуалната маркетингова ориентираност на конкретния артист. Обвързаността с продуцентски компании невинаги е ефективна. Според музикалните маркетинголози Алан Дан и Джон Ъндървуд „...за съжаление ако договорът е лош, единствено артистът е ошетен“ (Dann & Underwood, 2003). Това превръща професията на съвременния вокален изпълнител в рискован поприще.

Песните стават с все по-кратък живот. За това допринасят и новите технологии в музикалната индустрия с предлагането на безгранични възможности. Фокусът е върху външната страна на творбата, вложените технически ефекти и саунда, ползването на готови

модели от актуални само в момента световни образци. Идеите и отправянето на посланията за ценности остават на заден план.

Налице е ярка разпознаваемост на изпълнителите.

Новаторството при изпълнителите от периода след 90-те години на XX век се изразява в различен подход ритъм и мелодия, изказ на текстовете. Свързано е с въвеждането на непознати стилове и жанрове без аналог в предходния период.

Общото за българските вокални изпълнители на популярна музика от 50-те години на XX век до 20-те години на XXI век е проявата на самочувствие при сценични изяви. При някои артисти тя граничи с арогантността. При други се доближава до плахостта. Всички артисти в цялата история на българската популярна музика излъчват увереност, желание и способности да забавляват аудиторията.

ЛИТЕРАТУРА

Dann, A., & Underwood, J. (2003). *How to succeed in the music business* (p. 46.). London. Omnibus Press

Onikian, St. (2011). *Vocal work in pop and jazz music* (p. 26). Sofia. Fenomen

Raichev, S. (2017, November 21). *Vocal performance and aesthetic principles of Prof. Georgi Zlatev-Cherkin*. Almanac, National Academy of Music “Prof. Pancho Vladigerov”, year 8, https://nma.bg/almanac_bg/принципи-на-проф-георги-златев-черкин/

ЕСТЕТИЧЕСКА КОНЦЕПЦИЯ И ДРАМАТУРГИЯ В АВТОРСКИТЕ ЦИКЛИЧНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЗА АКОРДЕОН НА ГЕОРГИ МИТЕВ

Станислав Демирев

старши учител по акордеон и музикални компютърни технологии
СУ „Емилиан Станев“ – Велико Търново

AESTHETIC CONCEPT AND DRAMATURGY IN THE AUTHOR'S CYCLIC WORKS FOR ACCORDION BY GEORGI MITEV

Stanimir Demirev

SU „Emilian Stanev” – Veliko Tarnovo

Abstract: The article examines some characteristic stylistic approaches in the author's works for accordion of Georgi Mitev, related to the textural organization of sound material and the resulting performance problems related to the organization of movements of hair, fingers, timbre and articulation.

Keywords: accordion, author's works for accordion, accordion pedagogy, fingering problems, fur score.

Георги Митев е дългогодишен преподавател по акордеон, акордеонни камерни ансамбли и методика на обучението по акордеон в АМТИИ „проф. А. Диамандиев“ – Пловдив. Той продължава традициите на предходното поколение преподаватели-акордеонисти за създаване на оригинални, солови и ансамблови произведения за акордеон. Те са предимно с концертна насоченост, предназначени за изпълнение от студенти и ученици от горните класове на училищата по изкуства и музикалните паралелки. Автор е на първия полифоничен цикъл „прелюд и fuga“ в българската акордеонна литература. От тях трайно място в акордеонната литература си извоюват „Fuga-Елегия“ и „Прелюд и fuga върху тема от Бийтълс“. Те носят свой специфичен колорит и индивидуалност повлиян от избора на оригиналния тематичен материал.

В цикличните произведения на Г. Митев „Орфееви песни“ и „Фолклорна мозайка“ е заложена различен тип проблематика, която може да бъде разглеждана в различни аспекти – по отношение на програмността, характеристиката на музикалната образност, връзката с фолклора и като цяло с някои основни принципи на драматургично изграждане.

Програмността е неделима част от идейно-художественият замисъл, с образно-конкретизираща и психологическо-възприятелна функция, отразяваща неделимата връзка със съдържанието. От двете разглеждани произведения цикълът „Орфееви песни“ е изграден на сюитен принцип, при който отделните пиеси носят програмни наименования, а „Фолклорна мозайка“, изградена на рапсодичен принцип – непрекъснато развиващ се и обогатяващ се тематичен материал, имитационно заявен. Тук програмни наименования на частите липсват и единствено темповите обозначения, артикулацията, ритмическата и фактурна организация дават най-обща представа за характера на звуковата образност. Единствено наименованието на произведението насочва вниманието към обединяването на различни емоционални сфери в контекста на идеята.

В „Орфееви песни“ заглавията на някои от пиесите могат да бъдат причислени към изобразително-картинния тип програмност/включващ природни картини, жанрови народни сцени и пр./, а други към сюжетния /разкриващ определени страни на художествения образ в

развитие/. В този смисъл при първия тип програмност се търси пресъздаването на определено състояние, а при втория – конкретно действие, поради което те са с по-динамичен характер.

Например наименованията на пиесите „Пасторал“ и „Елегия“ от цикъла „Орфееви песни“ насочват в определена степен към характера, като носител на по-обобщена образна представа в посока емоционалната им съдържателност. Подобен подход откриваме и в пиесата „Шега“, при която образната представа е също по-обобщен вид, но подсказва характера. И ако трябва да се търси по-задълбочено конкретизиране на емоционалната съдържателност е необходимо да се анализира и влиянието на другите компоненти на музикална изразност – темпо, артикулация, като цяло фактурната организация, често имитационно разработена, създаваща впечатление за една непрекъснатост на движението и пр.

Пиесата „Танц“ би могла да се разглежда на границата между изобразително-картинния и сюжетния тип програмност, защото от една страна създава представа за определено настроение /макар и в твърде обобщен вид/, а от друга за конкретно действие – танц.

„Празникът на Дионисий“ може да се причисли към сюжетния тип програмност. Това е твърде динамична по своя характер пиеса, със силно заявено игрово начало, създаващо представа за определени празнични сцени.

Програмното заглавие на последната пиеса „Епилог“ не дава представа за характера и тук е необходимо да се търси връзка с другите компоненти на музикално-изразната система.

Във „Фолклорна мозайка“ отделните части се изпълняват свързано и нямат програмни заглавия.

Подредбата на пиесите в цикъла „Орфееви песни“ създава впечатление за прилагане на принципа на контрастността, поради сюитния характер на цикъла и търсенето на по-пълноценно и разностранно разгръщане на художествения образ, което приема различни форми на проявление, засягайки различни определени на музикално-изразната система – темпо, ритмическа организация, артикулация, регистър и пр., при което се търси логичност и яснота при разгръщането на образното съдържание. Всички те в своята съвкупност действат съгласувано и са насочени не към търсенето на контрастност, а обратното – към преливане една в друга на отделните части, в една звукова спайка.

Във „Фолклорна мозайка“ Митев не прилага този принцип. Сюжетното развитие е свързано с постепенно динамизиране на изказа, като всяка част внася по-силен енергиен заряд, плавно отвеждащ към кулминацията в края на цикъла.

Характерно за пиесите в двата цикъла е изграждането им на фолклорна основа. В „Орфееви песни“ Митев използва два подхода по отношение на тематичния материал. Първият е свързан с цитиране на определени фолклорни теми или мотиви – в първа част „Пасторал“ е използвана песента „Заспало е челебийче“, определена от автора като „авторизирана народна песен“, втора част „Танц“ - „Не мой ми се момне ле надувай“ /имитационно разработена/, третата част „Елегия“ – авторска тема, при която принципът на разработване е „повлиян от спецификата на хоровото звучене на обработения фолклор“, четвъртата част „Шега“ е изградена върху родопската песен „Пустоно лудо и младо“, пета част „Празникът на Дионисий“ тематичният материал отново е авторски, в чиято разработка според Митев се наблюдава „стремеж за напускане на квадратността характерна за хороводните мелодии, чрез употребата на често сменящи се неравноделни размери“ и последната част „Епилог“ – авторски тематичен материал, с функцията на обобщаващо значение.

Самото наименование на цикъла „Орфееви песни“ насочва Митев към родопската фолклорна област, не само поради факта, че там е живял митичният певец Орфей, но и поради особеностите на родопската музика – волна и широко разгръщаща се, в основата си с лиричен характер.

За разлика от „Орфееви песни“ във „Фолклорна мозайка“ темите са изцяло авторски /вторият подход/, като характерна особеност относно развитието на интонационния материал е плавно преливане на интонации от родопската фолклорна област към тракийската. Вероятно по този начин Митев търси динамизиране на изказа, отвеждащо към

кулминативното изграждане, чрез по-бързи темпа, по-богато орнаментиране и пр., в това число и честа смяна на размери, както и използването на хетерометрични неравноколенни редици; $17/8 (2+2+2+2+2+3+2+2)$ или $20/8 (2+2+3+2+2+2+3+2+2)$.

Независимо от подхода по отношение на интонационния материал и принципите на изграждане в двата цикъла, Митев търси плавно преливане между образните сфери в отделните части, като винаги в основата на драматургичното изграждане лежи определена образна сфера, която придава цялостно завършен вид на циклите. Така например, в „Орфееви песни“ това е пасторално-лиричният характер, с който започва цикълът, преминава през лирично-кулминативния център „Елегия“ и завършва с последната част „Епилог“, но вече придобиващ по-експресивен характер. На основата на родопския интонационен материал се гради драматургическото изграждане на цикъла, докато при „Фолклорна мозайка“ е залегнало преливането между родопската и тракийската музика.

В двата цикъла се откриват и някои звукоизобразителни моменти, много умерено използвани, предимно в определени кулминационни моменти, имитиращи определени инструменти /гайда, кавал и тъпан/. Това води до определена натуралистичност и разширява звуковите представи при възприемането, като по този начин Митев се опитва да надхвърли акордеонния тембър и посредством асоциативността на психиката да създаде своего рода една непосредствено-реалистична звукова картина.

В драматургичното изграждане на двата цикъла е залегнал принципът на симетрия, постигнат чрез съчетаването на различни образни сфери и тяхното разположение в цялото, вътрешни драматургични изграждания, чрез тоналния план и пр., което създава яснота в структурното изграждане, но винаги с опора в определена образна сфера /с обединителна функция/, около която се концентрира цялостното изграждане на циклите. Паралелно с нея действа и принципът на имитационното развитие на тематичния материал /отнасящо се до конструктивните особености/. Това води до една стилистична спойка, посредством която се постига „омекотяване“ на контрастността между отделните части, влияещо върху фонизма.

В драматургичното изграждане съществена роля изпълнява и тоналният план, който се движи в посока постепенно отдалечаване от основната тоналност и плавно го възстановяване. Подобно е отношението и към метроритмиката, което трябва да се търси винаги с процесите на развитие при постигането на вътрешните или главните кулминационни моменти. Това води от една страна до честа метрическа промяна, а от друга до ритмическо раздвижване, след което постепенно се успокоява напрежението при декулминирането. Финалът винаги изпълнява функцията на т.нар. психологическа реприза, който затваря цикъла и затвърждава основната образна сфера.

Особено значение в драматургическото развитие изпълнява тембърът и това има отношение към фактурните особености, използването на основни и колористични регистри и динамиката и оттук стремежът за сливане на дискантовия и басовия тембър. Този стремеж е най-силно заявен в „Орфееви песни“, което допълнително води до преливането на различните образни сфери на отделните части, докато в началото на „Фолклорна мозайка“ се търси обратният подход – разграничаване, постигнато чрез бурдонирашите гласове в баса. Този подход в основни линии се запазва в процеса на кулминационното изграждане на произведението, но вече чрез включването на акордовите басови съчетания и обособяване на водеща и акомпанираща партия /независимо от ритмическата ѝ организация/, темброво разграничаващи се една от друга.

Двата подхода на драматургическо изграждане в циклите на Митев са продиктувани от особеностите на образните сфери. В единия случай се търси пасторално-лиричният характер, а в другия – пресъздаване на народно веселие, свързано с трансформация на образа – от напевност до необуздан танцов характер.

Относно естетическата концепция и драматургия в цикличните произведения „Орфееви песни“ и „Фолклорна мозайка“ може да се направи следния извод:

В изграждането на циклите Митев се стреми към плавно изграждане и разгръщане на тематичния материал, преливане на различните образни сфери, при което тембърът се превръща в основно изразно средство. Характерна особеност за стила на Митев представлява

полифонизирането на фактурното изложение, при търсенето на по-дълбоко психологическо въздействие, особено в бавните части.

Характерна особеност за соловите произведения на Митев е полифонизирането на фактурното изложение и търсенето на нови подходи за темброво смесване на дискантовия и басовия мануал. Това поражда определени изпълнителски проблеми, произтичащи от конструктивната спецификата на акордеона – мехова, темброво-регистрова, артикулационна и динамическа.

REFERENCES

Mitev, G. (1983). Pieces for accordion by old masters, Music, Sofia.

Mitev, G. (1986). Polyphonic pieces for accordion, Part I, Music, Sofia.

Mitev, G. (1987). Polyphonic pieces for accordion, II, Music, Sofia.

Mitev, G. (2011). Pieces for accordion, AMTII.

Demirev, S. (2023). The contribution of Georgi Mitev to the development of accordion art in Bulgaria, Ivis, V. Tarnovo.

**ХАРАКТЕРНИ СТИЛИСТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА
ПРОИЗВЕДЕНИЯТА ОТ НАЧАЛНИЯ КУРС НА ОБУЧЕНИЕТО ПО
КЛАСИЧЕСКА КИТАРА**

Живко Каратабанов

учител по музика

ОУ „Душо Хаджидеков“, гр. Пловдив

**CHARACTERISTIC STYLISTIC FEATURES OF THE WORKS FROM
THE INITIAL COURSE OF LEARNING CLASSICAL GUITAR**

Zhivko Karatabanov

Music teacher

Dusho Hadzydekov Primary School, Plovdiv

Abstract: Historical information on the origin and distribution of the guitar. A short periodization related to the eras and the work of the composers who wrote works for the guitar in these periods. Relationship between era, styles and genres in the respective period. Stylistic features of some emblematic works related to the initial training in classical guitar

Keywords: guitar, style, classical

Счита се, че китарата е пренесена от Азия в Европа през XV век. Изследванията в тази област сочат, че това се е случило много по-рано – още през VIII-IX век. Те обаче категорично не са потвърдени и затова е прието, че китарата навлиза в Европа през XV век, първоначално в Италия и Франция, а по-късно и в останалите части на Европа.

Въпреки, че китарата присъства в Европа още от XV век, в следващите два века все още доминиращо влияние има лютнята. По-късно значителна част от произведенията за лютня са адаптирани за китара, а част от тях звучат и днес на концертния подиум.

Оригиналните произведения за китара датират от втората половина на XVII век. Дотогава създадените произведения не са били добре структурирани и затова не са оставили особена следа в литературата за китара.

В края на XIX век китарата добива съвременния си външен вид след редица конструктивни промени относно големината, материала, формата, броя на струните и др.

Съвременният модел на класическата китара, който се налага като образец, носи наименованието „Jurado“. Той окончателно е оформен от лютниера Алфредо Торес в Испания и затова носи и неговото име – модел „Tores“.

Нашите изследвания на официалните издания за китара сочат, че по-голямата част от произведенията са създадени в епохата на Барока (1600 – 1750 г.).

„1600 е годината на големи сътресения зреещи от 25 години, свидетелка на осъществяването на революционни идеи. Тези идеи са обобщени от понятието мело - драматическа реформа и се разкриват в установяването на нов език, нови форми и нов музикален идеал“ (Patie, 1997). Оформя се музикален стил който формира така наречената бароковата естетика.

Със смъртта на Йохан С. Бах (1750 г.) отбелязваме и края на Барока, а музикалните творби от този период се характеризират като предкласически.

Произведенията за китара, създадени през Бароквата епоха се характеризират с употребата на различни видове украшения, с които се цели обогатяване и разчупване на строгото полифонично изложение.

Едни от най-известните композитори, творили за китара в този период, са Джузепе Граната, Роберт дьо Визе, Джузепе Антонио Брешанело и др. Ако направим паралел с архитектурните образци на Барока, наблюдаваме аналог и с полифоничните произведения, по отношение на разнообразието и изобилието на различните детайли, като украшения и орнаменти.

До наши дни са достигнали голяма част от сюитите на гореизброените композитори. Те са изложени в пет, шест, седем или осем части, в различни танцувални жанрове, характерни за този период, като менует, гавот, жига, сарабанда и др.

Следва да споменем, че в нашата педагогическа практика, още в началния етап на обучение, включихме в репертоара на обучаемите леки за изпълнение в техническо отношение пиеси като „Менует“ от Й.С. Бах. (Panaiotov, 1984) Използвахме и адаптирахме някои подходящи полифонични пиеси за дуо и трио китари. В този процес констатирахме, че всеки от изпълнителите се справя без особени проблеми, в изграждането на мелодическата линия на своята партия. Освен мелодическия слух и музикално-слуховите представи, успоредно с това, се развива и усета за многогласие, чрез ансамбловото изпълнение. Наблюдавахме и развитие на художествения вкус и повишаване на интереса у обучаваните към полифоничните образци на бароквата епоха.

Като специфични особености на бароковия стил се очертава полифоничното изложение на фактурата, както и многократната употреба на различни видове мелизми в отделните гласове.

По-долу ще изложим анализ на Менует (анонимен автор, XVII век), публикуван в немското издание *Gitarren music*. Той се характеризира с олекотено фактурно изложение, отсъствие на мелизми, кратка музикална форма (24 такта). Преобладава двугласа, акордовото изложение е използвано частично (само в пет такта), предимно на силните времена и в основните хармонични функции, акордите се изпълняват до втора позиция и са лесни за изпълнение. Заради това, както и заради облекчената му фактура бихме препоръчали този менует да се прилага по-често в репертоара на начинаещите.

Като следващ етап в нашата периодизация разглеждаме периода на класицизма, който обхваща последните две десетилетия на XVIII век и продължава до средата на XIX век. В този период започва разцветът в творчеството на композиторите, създали оригиналните произведения за класическа китара.

Стильт класицизъм се характеризира с единство и яснота „*Бароквото и класическото изкуство си приличат по това, че изискват от музиката нови измерения - изобразяване и изразяване*“ (Patie, 1997). В този период се наблюдава разцвет на жанрове като соната, симфония, инструментален концерт и други. С голяма популярност са и пиесите капричио, както и тема с вариации.

Тези произведения са свързани с имената на следните композитори Фердинандо Карули, Франциско Молино, Мауро Джулиани, Николо Паганини, Луиджи Леняни, Матео Каркаси, Фернандо Сор и Дионисио Агуадо. Като водещи школи в този период се оформят школите на Испания и Италия, но в последствие тези в Испания стават основен център за процъфтяване на музиката за китара в Европа.

В резултат на нашите изследвания и анализи на официалните издания за китара констатирахме, че първо систематизирано методическо пособие за китара, което широко се прилага в обучението и днес е това на Фердинандо Карули.

В този период Дионисио Агуадо също издава оригинално методическо пособие за китара. Авторските пиеси публикувани в тези пособия са с интересна структура, мелодика и разнообразни технически похвати. Голяма част от тях могат да бъдат включени и в репертоара на съвременните китаристи.

На базата на нашия опит бихме препоръчали на педагозите по класическа китара използването и на няколко емблематични произведения, подходящи за периода на началното

обучение, с помощта на които успешно се преодоляват различни технически проблеми от изпълнителите.

Едно от тези произведения е „Andante“ от Фердинандо Карули (Vulchev, 2007). Тук са застъпени голяма част от техниките за дясна ръка, залегнали в началното обучение:

- възходящи едногласни мелодични пасажии;
- низходящи едногласни пасажии;
- изпълнение на терци с дясна ръка;
- изпълнение на терци с лява ръка;
- свирене на двойни тонове и други.

В тази пиеса авторът предлага условия за преодоляване на едни от основните технически трудности, свързани с полифоничното изложение.

Друго произведение на което ще спрем вниманието си е „Moderato“ от Дионисио Агуадо (Vulchev, 2007).

В произведенията на Дионисио Агуадо значително по-често мелодията се явява в баса, като се възпроизвежда с палеца на дясна ръка, а акомпаниментът се изпълнява арпеджирано – с първи и втори пръст. При спазване указанията на преподавателя относно апликатурата и динамическите нюанси, ще може успешно да се реализира авторския замисъл, както и усвояването на определени техники.

Бихме отбелязали един интересен контраст на творчеството Дионисио Агуадо с това на Ф. Карули и други композитори, при които основната водеща мелодия е изложена предимно в горен глас. Докато при Дионисио Агуадо мелодическата линия най-често е развита в долен глас. Това предполага и усвояването на някои специфични техники, характерни за гласоводенето на баса в полифоничната фактура.

Със смъртта на Лудвиг ван Бетовен (1927 г.) завършва класическата епоха и настъпва началото на романтизма. В тази връзка по-голямата част от отбелязаните по-горе композитори, създали произведения за китара, са живели и творили и през двата периода.

Най-ярките композитори творили през този период са Николо Паганини, Матео Каркаси, Дионисио Агуадо, Йохан Каспар Мерц, Франциско Тарега и други. Произведенията, създадени от тях изискват високи технически умения, те са със сложна фактура и са подходящи за един следващ, по-висок етап от обучението.

Така например пиеси като „Andantino“ (A dur) на Йохан Каспар Мерц, „Спомени за Алахамбра“ и „Аделита“ на Франциско Тарега се отличават с по-сложна фактура и особена трудност. Те са често изпълнявани и много харесвани, но са подходящи за един по-горен етап от обучението, когато вече са придобити и формирани по-големи технически умения. По тази причина те не са обект на внимание в настоящата публикация и ще бъдат разгледани и анализирани по-късно в следваща разработка.

В заключение можем да кажем, че стилистичните особености на композициите са от особено значение, както за развитието в техническо отношение на обучаваните, така и за оформянето на стиловата специфика на музикалните произведения, свързана с характерния щрих на съответната епоха, с динамическия план, с темпото, с полифоничната и хомофонна фактура.

ЛИТЕРАТУРА

Vulchev, V. (2007). Da svirim na kitaraq Purva chast – nachalen kurs

Vulchev, V. (2007). Da svirim na kitaraq Vtora chast – nachalen kurs

Gitarren Musik. (1975). des 16-18. Jahrhunderts.3., VEB. L

Nikov, N. (1987). Nachalna shkola za kitara

Panaiotov, L. (1982). Az ucha kitara 1 – nachinaesti

Panaiotov, L. (1982). Az ucha kitara 2 – nachinaesti

Panaiotov, P. (1993). Nachalna shkola za kitara

Panaiotov, P. (1995). Metodika na obuchenieto po kitara

Panaiotov, P. (1991). Zvukoizvlichane, aplikatura I artikulasiq pri klasicheskata kitara

Puchol, E. (1983). Shkola igrii na shestistrunnoi gitare

Hadziev, P. (1980). Elementarna teoriq na muzikata

Beltrando-Patie, M. C. (1997). Istorija na Musicata 1
Panaiotov, L. (1984). Az ucha kitara
Vulcheva M., Stefanov, S. (2017). Da svirim na kitara – Treta chast

**СЪВРЕМЕННИ ПРАКТИКИ НА ПРЕПОДАВАНЕ В УРОКА ПО
МУЗИКА В ПРОГИМНАЗИАЛЕН ЕТАП (V-VII КЛАС) ЧРЕЗ
ИЗПОЛЗВАНЕ НА ИНФОРМАЦИОННИ И КОМУНИКАЦИОННИ
ТЕХНОЛОГИЧНИ ИНСТРУМЕНТИ**

Жулиета Танева

Основно училище „Екзарх Антим I“, гр. Пловдив

**CONTEMPORARY PRACTICES OF TEACHING IN MUSIC LESSONS
AT THE SCHOOL LEVEL (V-VII GRADE) USING ICT TOOLS.**

Zhulieta Taneva

"Exarch Antim I" Primary School, Plovdiv

Abstract: In the publication, we look at some of the modern teaching practices adapted for the music lesson in junior high school. In our practice, we used and combined some information and communication technology (ICT) tools, through which we successfully activated, in parallel with traditional technologies, the development of students' musical education.

Keywords: communication, modern teaching, music lesson.

В съвременната педагогическа практика от голямо значение е развитието на дигиталната компетентност на подрастващите и придобиването на характерните за XXI век – умения за учене, работа в екип, креативност, емоционална интелигентност. При учениците все повече се наблюдава неангажираност и пасивност, обучението се приема като задължение, което не носи удоволствие и това предизвиква търсенето на нови, различни модели на преподаване. Съвременните практики на преподаване касаят не само включването на информационни и комуникационни технологии, а така също успоредно с тях – и модерни методи и практики за преподаване и учене.

Всички те се базират върху използването на практики на преподаване, фокусирани върху учениците – те трябва да са активната страна в часа, да бъдат насърчавани и поощрявани, както и да си взаимодействат с другите ученици в работата си в час, тоест да се формират умения за работа в екип.

За разлика от традиционното преподаване, при което учителя се фокусира, върху това колко знания може да предаде на обучаемите, при приложението на съвременните практики вниманието му е насочено върху това, учениците да участват и да бъдат активни и по този начин, чрез практика да научават урока и да могат да изпълняват поставените музикални задачи.

Добра практика е моделът на преподаване наречен „Пъзелът“, подобен на детската игра. В часовете си използваме същата техника за преподаване и учене в урока по музика. Това става по следния начин:

Учениците се разделят на малки групи, всяка от които има определена част от основната тема.

Например: По темата за фолклорните области в България – Родопска фолклорна област е предназначена за изучаване в пети клас. Цялата информация от темата разделяме на няколко по-малки части, които разпределяме на отделните групи ученици.

Първата група разглежда географската специфика, границите и характерните белези на песенното творчество, както и най-известните народни певци на Родопската фолклорна област.

Втората група, след възприемане на тембрите и изображенията на музикалните инструменти, определя и систематизира типичните за областта музикални инструменти и най-известните фолклорни инструменталисти от родопската област.

Третата група се запознава с танцовия фолклор, метрумите и размерите.

Четвъртата група изучава типичните за областта обичаи и характерните носии.

Чрез изпълнение на гореизброените задачи, всяка от групите се оформя като „експертна“ в областта си.

След това всяка от групите споделя с целия клас придобитите нови знания в определен ред и по този начин се формира цялостния пъзел с пълна картина на фолклора в родопската област.

Ако класът е придобил достатъчно опит в екипна работа, може да отделим време и организация на сесия за обратна връзка, с цел коментар и оценка на работата на всеки отделен екип.

Същата практика може да се приложи и в усвояването на знанията за другите фолклорни области, както и за различните групи музикални инструменти: ударни, духови, струнни и клавишни.

Друга интересна практика, която сме прилагали е така наречената „Геймификация“. Тя придобива много популярност в съвременната методика на преподаване. Това е метод, при който се преподава чрез игра и така се изгражда среда за ангажираност на учениците, помагаша за промяна на нагласата, развиват се умения чрез практико-приложен и задълбочен подход. В обучението по музика играта не е нов метод, а напротив – прилагал се е успешно и в българската музикалната педагогика.

В тази връзка, относно играта, бихме цитирали мнението на проф. П. Минчева *„в урока по музика особено много се застъпват дидактическите игри. Чрез тях учителят формира и развива сръчности, умения и навици. В зависимост от конкретните задачи музикално – дидактичните игри може да се групират на такива, които подпомагат заучаването на нотите, тренират нотно – четивни навици; други от тях съдействат за развитието на метроритмичен усет; други активират вътрешнопредставното мислене. Чрез игрите се подобрява дикцията, т.е. развиват се вокални навици. Творческата фантазия на учителя би му подсказала различни варианти на игри, които да се използват съобразно необходимостта от изработване на конкретни умения и навици.“* (Mincheva, 2000)

Други видове игри застъпени в урока по музика са:

- *ролевите игри*, наречени още сюжетни, които имат предимно познавателно значение;
- *игри с правила* – водеща роля тук заемат правилата; те се играят в екип. В процеса на играта учениците си създават реална представа за собствените си възможности, умения и знания.

Игровата дейност възниква при стремеж, имитиращ дейността на възрастните. Тя служи за упражнение и затвърждаване на усвоените умения, но функциите не се ограничават само до това. Така например, чрез някои игрови форми подрастващите *„овладяват изразителността на говорното слово, непринудено усвояват певчески умения, учат се да слушат музика с разбиране, развиват танцувалните си умения“* (Burdeva, 2020)

В съвременната педагогика отново преимуществата и положителните страни на геймификацията са много. От приложението ѝ в нашата практика бихме направили следните изводи:

- Ученето става интересно и забавно – чрез ролевите игри и състезания;
- геймификацията предоставя мотивация и възможности за конкуренция с останалите ученици за постигане на по-високи резултати, за печелене на награди и за класиране в таблото на победителите в играта;
- тя насърчава и създава условия за сътрудничество и умения за екипна работа на учениците;

- повишава се ангажираността и информираността на учениците;
- осигурява се незабавна обратна връзка с учителя, който своевременно може да проследи напредъка на учениците;
- помага за мотивацията и за положителната нагласа на учениците към цялостния процес на учене.

В процеса на геймификация в обучението учениците работят за постигането на групови цели, като си сътрудничат и формират умения за работа в екип в конкурентна среда. В условията на тези програми се поощрява споделянето на различни идеи, активизира се критичното мислене и се усъвършенстват стратегически мисловните процеси.

В нашата практика в обучението по музика успешно комбинирахме и приложихме някои информационни и комуникационни технологични (ИКТ) инструменти, като платформите Wordwall, Jigsawplanet, Kahoot, Magic Flute и инструментите на Google Workspace, където създаваме ресурси и игри на български език, съобразени с индивидуалните интереси и възможности на нашите ученици. Те също подпомагат и решаването на конкретни обучителни проблеми. Като личен принос в нашата практика бихме описали създаването на множество онлайн ресурси като:

- пъзели за визуализирането на музикалните инструменти;
- образите на първите български композитори (пети клас);
- българските композитори-класици (шести клас);
- множество викторини;
- кръстословици и тестове.

Учебната платформа *Kahoot* се използва широко за откриване, създаване и споделяне на различни учебни игри. Учениците, които участват в тези игри не е необходимо да създават собствен профил. Kahoot е създаден за съвместна работа с цел ученето да стане наистина привлекателно. Преимуществовата на Kahoot са, че се създават условия за формиране на съдържанието, облика и правилата на играта от страна на учителя. Тази платформа съдържа огромна база данни (8.5 милиона ресурси), които могат да се адаптират за обучението или да се създават нови.

Друг инструмент, който сме приложили в обучението по музика е *Wordwall* – онлайн платформа. Тя предлага условия за създаване на интерактивни дейности, които могат да се използват както онлайн, така и в класната стая, спестява време за подготовката на учителите, предлага добри възможности за проектиране при наличие на готово съдържание.

Учениците могат да участват в игрите, като интерактивна част от урока в клас или като задание за домашна работа. Учителите проследяват резултата от дейността на учениците, когато те приключат играта, а самите ученици си правят самооценка.

В нашата практика широко прилагаме *Google Forms* – приложение на Google, което се използва за създаване на онлайн формуляр (тест, проучване, анкета, викторина, въпросник). Всички резултати се получават онлайн в реално време, както и своевременната реална оценка.

В нашата работа използваме и дигиталния ресурс *Padlet* – това е стена, на която може да се изрази мнение или отговор на зададен въпрос по дадена тема. Върху нея може да се отразят идеите чрез текст, линк, изображения, видео. Това позволява на учители, ученици и родители да комуникират посредством виртуални стени за съобщения по лесен за използване начин. В часовете по музика използваме Padlet, като място за задаване на въпроси при дейността възприемане на музика, в края на часа при обобщение на новия материал или за обратна връзка от ученик към учител.

Друг инструмент, който използваме в часовете по музика е *Jamboard*. С този инструмент може да се разглеждат и споделят материали, създадени от учителя или от учениците. Приложението представлява дигитална дъска, която дава възможност на учениците да работят върху екипни проекти, дори когато не са заедно. Могат да скицират идеи, да ги запазват в облака, за да може да се разглеждат от всяко устройство. „Преведено от английски – *Jamboard* е цифрова интерактивна бяла дъска, разработена от Google за работа с *Google Workspace*“ (www.getapp.com)

В заключение можем да отбележим, че съвременните практики на преподаване, комбинирани с традиционните методи в обучението по музика, разширяват кръгозора на педагога и предоставят още по – големи условия и възможности за засилване интереса на учениците към уроците по музика. Тези практики представляват атрактивен и ефективен подход, който отговаря на потребностите и интересите на съвременните ученици.

ЛИТЕРАТУРА

Burdeva, T. (2012). Metodika na muzikalnotovuzpitanie v preduchilishtna vuzrast

Burdeva, T. (2020). Igrata dramatizaciya obochenietopo muzika v preduchilishtna vuzrast

Kusheva, T. (2010). Nachalno muzikalno obrazovanie

Mincheva, P. (2000). Metodika na muzikalното vuzpitanie v obstoobrazovatelното uchiliste

Pastarmadzie, V. (2018). Ispolzване na komputurni tehnologii pri obuchenieto po muzika v III i IV ulas na obstoobrazovatelното uchiliste.

Waddell, G., & Williamon, A. (2019). Technology Use and Attitudes in Music Learning.

Marinov, R. (2013). Obrazovatelните sredstva I instrumenti prez XXI vek – novi informacionni tehnologii I predizvikatelstva.

<https://www.mon.bg/> - Uchebna programa po uchebniq predmet muzika za VI klas

<https://www.mon.bg/> - Uchebna programa po uchebniq predmet muzika za V klas

<https://www.getapp.com/collaboration-software/a/google-workspace-for-education/reviews/https://kahoot.com>

<https://wordwall.net/>

<https://padlet.com/>

ЗЛАТЮ БОЯДЖИЕВ И НЕГОВАТА НЕИЗВЕСТНА ЦЪРКОВНА ЖИВОПИС

Павел Иванов

АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив

ZLATYU BOYADZIEV AND HIS UNKNOWN CHURCH PAINTING

Pavel Ivanov

Academy of Music, Dance and Fine Arts "Prof. Asen Diamandiev" – Plovdiv

Abstract: The article examines the identification of an unknown church painting related to the work of the Bulgarian artist Zlatyu Boyadzhiev in the “Dormition of the Virgin” Church in Plovdiv. The author studied documentary texts and spoke with the artist's family before approaching the Plovdiv Metropolis to obtain permission to digitize this mural. The unknown church painting of Zlatyu Boyadzhiev is a real challenge for researchers and provides an opportunity for a new perspective that would complement the biography and expand the knowledge of this great Bulgarian artist.

Keywords: church mural, Zlatyu Boyadzhiev, economic management, labor organization, Nikola Alvadzhiev

Българският художник Златю Бояджиев е роден на 22 октомври 1903 г. в Брезово. Завършва живопис в Художествената академия в София при проф. Цено Тодоров.

Прието е творчеството му да се разглежда в два основни периода, които са разделени от 1951 г. Тогава художникът получава инсулт и дясната му страна е парализирана. С времето се научава да рисува с лявата си ръка.

Ранните му творчески години се отличават с неокласически маниер и композиция, а сюжетите му са посветени на българския селски бит.

Вторият му период може да бъде характеризиран като творческа интерпретация на гротеската, фигуративността и експресивността.

Златю Бояджиев представя своите работи в редица самостоятелни изложби.

Удостоен е със званието „Народен художник“. Той е Герой на социалистическия труд, Носител е на наградата на Съюза на българските художници „Владимир Димитров – Майстора“.

Умира на 2 февруари 1976 г. в Пловдив.

По време на едно от моите проучвания при работа с текста на Никола Алваджиев „Старинни черкви в Пловдив, изд. „Летера, 2020 г., ISBN 978-619-179-122-4, на стр. 169 и стр. 170 попаднах на информация за неизвестни до този момент стенописи на художника Златю Бояджиев.

Никола Алваджиев е категоричен за авторството на художника и дава изключително подробно и емоционално описание на творбите „Голгота“ и „Молитвата в Гетсиманската градина“, които се намират зад темплото над две от олтарните ниши. [1]

При посещението ми в храма бях допуснат от свещеника в олтарното пространство, където се уверих в наличието на творбите, макар и потъмнели от времето. Свещеникът не знаеше кой е авторът на тези стенописи, но името на Златю Бояджиев е упоменато в паметния надпис в Притвора на храма „Успение Богородично“, което потвърждава истинността на текста на Никола Алваджиев.

Самият текст е бил предназначен за публикация от страна на възстановената тогава Българска Патриаршия и лично Патриарх Кирил Български, който по-рано е бил и Митрополит Пловдивски, се е запознал с него и е изпратил поздравително послание до Никола Алваджиев.

Патриархът не намира неточности в информацията, с което твърдението на Алваджиев за авторството на стенописите в храма получава още едно косвено потвърждение.

Самият Никола Алваджиев е пряк свидетел на творческата работа по църквата.

От страна на семейството на художника получихме още една информация. В техния дом се съхраняват картони на Златю Бояджиев, на които са направени заготовки за изписване на сцена с ангели, а те имат спомени, че са чували за работа на техния предшественик и в една от асеновградските църкви. За съжаление не успяха да кажат коя е била църквата, което предполага в бъдеще и сериозна изследователска работа в тази посока.

Внукът на художника – Златин Бояджиев, в едно интервю казва: „Той е рисувал така, както иска, това, което му харесва. И затова е толкова цветен и толкова различен.“ [2]

Със съдействието на Пловдивската Света Митрополия Общински институт „Старинен Пловдив“ получи разрешение за документиране и цифровизация на тези стенописи, което ще бъде реализирано в следващите няколко месеца, каквито са намеренията на ръководството на Института.

С какво тази информация е интересна и представлява научно предизвикателство?

Към настоящия момент можем да говорим за две предизвикателства, с които се сблъскахме.

Първото е досегашната липса на информация за иконописни и стенописни религиозни творби на Златю Бояджиев.

В сайта на Пловдивската митрополия се споменава името на художника като част от екипа, работил в църквата „Успение Богородично“ в Пловдив, но без да бъде уточнен неговия конкретен художествен принос. [3]

За съжаление не успяхме да се доберем до източника и авторството на тази информация в сайта на Митрополията.

Единствените, които говорят конкретно за църковни стенописи на Златю Бояджиев са текстът на Никола Алваджиев и внукът на художника Златин Бояджиев. Наличието и на картон с ангели, съхраняван в семейството, по думите на Златин Бояджиев, е и още едно материално доказателство за творчески интерес и работа на народния художник в тази сфера.

Интересен факт е изложен в материал, публикуван на 7 февруари 2021 г. в изданието „24 часа“. В него авторът споменава следното: „Цена, ще взема икона на Света Богородица от църквата - сложи я под възглавницата на Златю. Само за тази нощ - сутринта ще я върнем“, предлага роднина на семейството. И призори той дава признаци на живот.“ [4]

Изглежда религиозността в семейството е факт, който също е допринесъл и по-късно повлиял за създаването на неизвестните до този момент църковни стенописи на художника.

Второто предизвикателство е доказаният инсулт на Златю Бояджиев, който ограничава работата му в периода след 1951 година.

Едва ли майсторът е бил в кондиция и способност да работи на скеле в църквата, да нанася стенописни слоеве така, че да бъдат постигнати впечатляващи иконописни художествени резултати.

Това предизвикателство може да ни накара да погледнем въпроса за физическото изписване от друг ъгъл.

Организацията на труда в иконописта от много векове е, на практика, една и съща. Може дори да допуснем, че каноничността в изобразяването на сюжети и фигури, на светци и фон, на използването на материали и пигменти, се е разпростирала и върху организацията на труда и творческите дейности.

За дълъг период от време обучаването в изкуството на иконописта е следвало едни и същи правила и норми, приближаващи се до представата ни за занаятчийска дейност – с майстори, калфи и чираци, които не са били организирани в по-голям еснаф.

Защо споменавам този известен факт?

Защото много срещана, да не кажа обичайна, практика е била майсторът да представя композиционните си идеи и цветовата палитра, с която ще работи, а самата работа да бъде изпълнявана от неговите помощници – ученици и майстори.

Възможно ли е случаят с изписването на стенописите на Златю Бояджиев да е бил такъв? Възможно е! Но това остава в сферата на допустимостта, на хипотезата.

Към този момент едно нещо е сигурно – имаме ярък свидетелски текст, който идентифицира категорично авторството на два стенописа в църквата „Успение Богородично“ в Пловдив и ги отнася към четката на Златю Бояджиев.

Съгласен съм с думите на Весела Христова-Радоева от Националната галерия, която дава следната оценка за художника: „Златю Бояджиев е уникален художник, защото неговата житейска съдба е много по-различна от всички останали талантиливи художници по българската земя. Той е художник роден с една огромна дарба, невероятен хъс да я развива и да създава едни произведения, в които да се опитва да бъде майстор във всеки един детайл“ [5].

Смятам, че докато не бъде открито доказателство, което да опровергае твърденията на Никола Алваджиев, можем да се гордеем, че в годината, в която честваме 120-годишнината от рождението на Златю Бояджиев, в Пловдив се „появяват“ поне две неизвестни до този момент произведения на художника и то в сферата на църковната стенопис, на иконописата, което разкрива и за пореден път доказва богатството на светоусещането на този изключителен български художник.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Alvadjhiev, N.** (2020). Ancient churches in Plovdiv, str. 169-170, izd. „Letera”, ISBN 978-619-179-122-4

2. The grandson of Zlatyu Boyadzhiev: We wait for him every day, he is in our home with his paintings and in our memories. (13.10.2023). <https://www.focus-news.net/novini/interviu/Vnukut-na-Zlatyu-Boyadzhiev-Chakame-go-vseki-den-toi-e-v-doma-ni-sus-svoite-kartini-i-v-nashite-spomeni-1858453> (09.12.2023)

3. Assumption Cathedral, Plovdiv.
<http://www.plovdivskamitropolia.bg/eparhiya/hramove/184-katedralen-hram-quspenie-bogorodichnoq-gr-plovdiv.html> (10.12.2023)

4. Before the stroke struck him down, Zlatyu Boyadzhiev painted Don Quixote. (07.02.2021). <https://www.24chasa.bg/ozhivlenie/article/9486645> (09.12.2023)

5. The “Messages” exhibition presents paintings by Zlatyu Boyadzhiev, presented at the Venice Biennale. (17.09.2023). <https://bgnes.bg/news/izlozhbata-poslaniia-pokazva-kartini-na-zlatiu-boiadzhiev-predstaviani-na-venetsianskoto-bienale/> (09.12.2023)

За автора: *Павел Стаменов Иванов е докторант в Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство „Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив, магистър по Артмениджмънт и магистър по Българска филология. Павел Иванов е експерт в Общински институт „Старинен Пловдив“.*

About the author: *Pavel Stamenov Ivanov is a doctoral student at the Academy of Music, Dance and Fine Arts "Prof. Asen Diamandiev" – Plovdiv. He is Master of Art Management and Master of Bulgarian Philology. Pavel Ivanov is an expert at the Municipal Institute "Ancient Plovdiv".*

ПРОБЛЕМИ НА РАЗКАЗА В ИНТЕРАКТИВНИТЕ ИЗКУСТВА

Васил Марков

Институт по философия и социология,
Българска академия на науките

PROBLEMS OF NARRATIVE IN INTERACTIVE ARTS

Vasil Markov

Institute of Philosophy and Sociology,
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The paper focuses on the problem of narrative in interactive art of the 1990s. Aspects of the aesthetics of this type of art are discussed. Particular emphasis is placed on narrative strategies and audience participation. The paper is based on an analysis of two representative artworks of the period.

Keywords: Interactive art, Narrative, Film theory, Aesthetics

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Интерактивните изкуства имат дълга предистория, която не започва с компютъра. Въпреки че понятието за интерактивно произведение на изкуството навлиза през 90-те години на миналия век с налагането на цифровите технологии, тенденцията към конструиране на естетическо преживяване чрез участието на публиката може да се проследи назад към 60-те години, когато в областта на визуалните изкуства се регистрира преход от творбата като самостоеен и завършен продукт към творбата като нетрайно събитие и процес при нараснало значение на зрителя като участник. През този период се изменя концепцията за публиката и нейната роля. Сега зрителят е този, който не просто наблюдава, а който извършва действия и с тях реализира творбата. От периода на 60-те години датират и първите примери за кибернетично изкуство и инсталации с реактивна среда, считани за директни предшественици на съвременните интерактивни изкуства. Днес като интерактивни произведения се разглеждат онези, които разчитат на алгоритмични процеси и компютърно опосредстване. Те се отличават с огромно многообразие от подходи, сценарии и стратегии на представяне.

Типичното произведение на интерактивните изкуства е с перформативен, често игрови характер. Артистът не представя краен завършен продукт, а разчертава зона на активност за реципиента, чиито действия реализират творбата (Kluszczyński, 2010). С това интерактивните изкуства отменят привилегиите на зрението и на визуалното – зрителят е същевременно участник, актьор, изпълнител и съавтор. Тази изменена роля най-често се маркира с термина „потребител“ (user). В случаите, когато се експлоатират наративни стратегии, артистът създава кохерентна структура и предвижда поле на възможни маршрути, но наративният поток се контролира от потребителя. Последният е този, който ще избира от алтернативни сюжетни линии и ще организира времевата последователност на събитията в разказа. Така той ще определи как да се разгърне историята или по какъв начин да се пресекат няколко истории. Резултатът е специфичен вид повествование, което е интерактивно и нелинейно.

Ще се фокусирам върху две известни произведения от 90-те години на XX век, които използват различна медия, интерфейс и подход за конструиране на интерактивното

преживяване. Двете произведения обаче се съгласуват в опита си да изследват възможността за интерактивен разказ.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

През 80-те години на миналия век американският артист Греъм Вайнбрেন започва да работи с лазерен видеодиск – днес изцяло изживян формат, предшественик на компакт диска и DVD. В действителност лазерният диск позволява запис на 30-минутно аналогово видео и от тази гледна точка не е изцяло дигитален. Освен това форматът е тровав (външно дискът прилича на грамофонна плоча) и с ограничен капацитет. Но той осигурява възможността за произволен достъп – зрителят може да възпроизвежда която и да е от записаните сцени, без да се налага да преминава през целия диск от начало. Тази особеност според Вайнбрен радикално изменя понятията за филмов кадър и филмов зрител. Вече не е необходимо режисьорът да фиксира предварително реда, по който ще се показват образите. Конкретният начин, по който заснетите кадри ще формират последователност, се определя от зрителя. „Произволеният достъп до елементите на киното отваря път към нелинейна филмова структура и към интерактивност“ (Weinbren, 1999, p. 278). Нелинейният характер на лазерния диск и създаването с негови средства изкуство извежда на преден план проблема за контрола – кой и до каква степен, авторът или зрителят, има контрол над образите и разказа. Ако последователността, в която се гледат образите, не е предварително уточнена при етапа на производство, а се определя интерактивно при процеса на презентирането им, това трансформира традиционното съотношение между дейността на автора и тази на реципиента. Зрителят става деятел и добива контрол над филмовия монтаж, а ролята на режисьора се свежда до това да разчертае възможни алтернативни пътеки, по които зрителят да се движи и така сам да свърже сегментите в разказ. Режисьорът проектира схемата (или структурата) за придвижването из „пейзаж от образи“, но зрителят е този, който определя финалния маршрут.

Вайнбрен дефинира концепцията си в термините на едно интерактивно кино. В инсталацията си „Соната“ от 1991-1993 г. той се обръща към повестта „Кройцера соната“ на Толстой и към библейска история за Юдит и Олоферн (според представянето ѝ в бароковите картини на Артемизия Джентилески), за да развие поливалентен интерактивен разказ, центриран около темата за сексуалността и крайностите на емоцията. Сцените са предварително заснети с професионални актьори в костюми от съответната епоха, след което са записани на лазерен диск, но визуализацията им се определя от избора и движенията на зрителя. Посетителят на инсталацията може да преминава от едната история към другата и обратно, да следва сюжета от гледната точка на един или друг герой, да се потапя в миналото и в бъдещето на някой от героите. Посредством жестови интерфейс или тъчскрийн зрителят е способен да избира сцени от двата тематични комплекса, да рекомбинира наративните сегменти и да „пътува“ напред и назад във времето според своите усещания. Така редът, по който се появяват и сменят сцените, не се подчинява на праволинейната апаратна логика, типична за една кинопрожекция, а се модулира в зависимост от степента на внимание и ангажираност на зрителя. За разлика от конвенционалното кино, където публиката не упражнява подобен контрол, интерактивният разказ се надига, разгръща се и заглъхва на базата на собствените ни действия върху него.

Вайнбрен се опитва не да разруши киното, а да го преформулира при нови интерактивни условия. Но в „Соната“ интерактивността не се свежда до избор от меню, както е например при популярния през 90-те години формат на CD-ROM. Зрителят има по-широко поле за действие в отговор на афективния си контакт с творбата. Ако използваме въведеното от Мери-Лор Райън разграничение, става въпрос по-скоро за продуктивна, отколкото за селективна интерактивност (Ryan, 2001). Подобно решение носи две важни следствия. Първо, изменя се времевият опит, свързан с киното. Традиционно очакванията ни за един филм са за линейно представяне (прожекция) с начало и край и те се диктуват от самия апарат на филмовата медия. При интерактивното кино времето се изпитва флуидно в обратната връзка, установена между усещанията и реакциите на зрителя. На второ място самите елементи на киното напускат обичайните си територии. Сега фундаменталният за киното

монтаж се премества от етапа на продукция към етапа на рецепция – зрителят е този, който извършва монтажа в реално време.

Вторият ми пример е с придобилото иконичен статут произведение на ранния нет арт „Приятелят ми се върна от войната“ на Оля Лялина. В минималистичния си и от днешна гледна точка примитивен нет проект от 1996 г. Лялина използва езика HTML, за да преработи конвенциите на холивудския романтичен филм и да представи една история за любов и събиране след раздяла. Разказът е нелинеен и се развива на базата на активността на потребителя. Чрез поредица от кликания върху области от екрана потребителят „решава“ съдбата на романтичната двойка. Графичният ефект, носен от статичните и черно-бели изображения, успоредно с механичната простота и повторемост на кликанията произвеждат усещане за схематизъм, но извън тази опростена уеб естетика, типична за ранното творчество в Интернет, интерес представлява начинът, по който се конструира наративът. Всяко кликане води до подразделяне на екрана на все по-малки зони или прозорци, така че цялата работа се превръща в игра по отварянето на максимален брой прозорци (Ryan, 2006, p. 154). Ефектът от този подход е сходен с живописния ефект на рамка в рамката или с филмовата техника на кадър в кадъра. Миналото съществува симултанно с настоящето и изминатият наративен маршрут остава видим на екрана през цялото време. Изгражданият актуално разказ и неговите алтернативи се запазват налични в съседство, а времеви пластове се разпределят и съпоставят върху плоскостта на екрана. Работата на Лялина служи на Лев Манович като основна илюстрация при аргументирането на тезата за превес на „пространствения монтаж“ и логиката на пространствено натрупване в дигиталната култура (Manovich, 2001, pp. 322-326). „Приятелят ми се върна от войната“ обикновено се коментира в контекста на хипертекста и електронната литература. Трябва обаче да се има предвид, че Лялина, която е школуван филмов критик, разглежда проекта си като „нетфилм“, израснал от занимания с киното и киноразказа (Bosma, 1997).

Опитах се накратко да представя две пионерски творби от ранния период на интерактивните изкуства. В единия случай се касае за излязла извън употреба, но нелинейна медия, каквато е лазерният диск, в другия за творческо обръщане към ресурсите на глобалната мрежа. В единия случай се разчита на асоциативното прекъсване и удвояване на два наративни потока, в другия се разказва една единствена история чрез прогресивното враждане на прозорци. Но това, в което двете творби контактуват, е изграждането на нов тип интерактивен наратив.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Би било погрешно да твърдим, че едно интерактивно произведение на изкуството дава на зрителя-потребител неограничен контрол. Зоните на разрешените и забранените действия са добре обособени. Но не съществува тотализиращ агент, който да предопределя серията от ходове или стъпки и зрителят е този, който с физическите си действия реализира творбата – в зададената от автора логическа рамка. Наративните стратегии са само част от репертоара на съвременните изкуства, при това не най-значимата. Същевременно изкуството е способно да разкрие нови ракурси спрямо проблема за наратива. Този извод е особено актуален днес, когато теорията за дигиталния наратив се концентрира изключително върху компютърните игри.

ЛИТЕРАТУРА

Bosma, J. (1997). Interview with Olya Lialina. Accessed November 28, 2023. <https://josephinebosma.com/interviews/10-with-olia-lialina>.

Kluszczyński, R. (2010). Strategies of interactive art. *Journal of Aesthetics & Culture*, 2(1), 1-27.

Manovich, L. (2001). *The Language of New Media*. MIT Press.

Ryan, M. L. (2001). *Narrative as Virtual Reality: Immersion and Interactivity in Literature and Electronic Media*. The John Hopkins University Press.

Ryan, M. L. (2006). *Avatars of Story*. University of Minnesota Press.

Weinbren, G. (1999). The PC is a Penguin. In Y. Spielmann (Ed.), *Bild – Medium – Kunst* (pp. 271–284). Wilhelm Fink.

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Влияние на корпоративната социална отговорност върху качеството на производство и продажба на хранителни продукти - Васко Василев.....	4
2. Green economy: concept and principles - Delyan Plachkov	8
3. Управление на пазарния риск във финансовите институции: практики и предизвикателства - Делян Плачков	12
4. Изследване влиянието на психологическия климат върху болничната култура за безопасност на пациента в кардиологични клиники и отделения - Павлина Павлова, Ралица Райчева, Росица Димова.....	16
5. Бизнес организациите като фактор за устойчиво развитие на регионалната икономика - Александър Стайков	20
6. Модел на устойчиво стратегическо управление - Александър Стайков.....	24
7. Барieri пред устойчивото развитие за бизнеса в регион Пловдив - Валентина Николова-Алексиева, Александър Стайков.....	28
8. Предизвикателства пред икономическото развитие на регион Пловдив - Тони Михова, Александър Стайков	32
9. Изследване на удовлетвореността на потребителите на телекомуникационните услуги в България - Джесика Иванова, Мария Георгиева, Александър Мутафчиев, Светослав Христов, Янислав Янчев, Мартин Геренкювлиев, Божидар Георгиев, Меги Дакова.....	36
10. The fintech industry in Bulgaria in an expanding ecosystem - Mariyana Kovacheva	41
11. Празникът на Св. Методий в съвременната църковнославянска богослужебна традиция в България - Димитър Димитров	46
12. Корелацията палаталност – непалаталност в българския език с оглед нейната конкретна реализация при изговора на глагола „кипя“ - Мирослав Михайлов	58
13. Maturation and the limits of the body in octavia butler’s “Bloodchild” - Bozhidara Boneva-Kamenova	63
14. Employing cognitive linguistic approaches in teaching phrasal verbs to bachelor students: the case of the adverbial particle “out” - Ivaylo Dagnev	68
15. Баща и син. (Психо)Биографични интроекции в поезията на Христо Ботев - Мила Кръстева	72
16. За образността и устойчивостта в конструкциите от типа <i>x като у</i> в българския език - Марияна Карталова.....	87
17. Проектно базирано обучение по английски език в училище – специфики, предимства и недостатъци - Емилия Коцарова.....	94
18. Монтесори методът в ситуациите по музика в детската градина и връзката му с речевото развитие 5-7 годишните деца - Надежда Митрова.....	101

19. Анализ на проблема с неточното интониране при ученици от гимназиален етап на обучение и подходи за неговото преодоляване - Милена Костова-Гърбачева	105
20. Тенденции в развитието на вокално-изпълнителското изкуство в българската популярна музика от 90-те години на XX век до 20-те години на XXI век - Илко Василев	111
21. Естетическа концепция и драматургия в авторските циклични произведения за акордеон на Георги Митев - Станимир Демирев	115
22. Характерни стилистични особености на произведенията от началния курс на обучението по класическа китара - Живко Каратабанов	119
23. Съвременни практики на преподаване в урока по музика в прогимназиален етап (V-VII клас) чрез използване на информационни и комуникационни технологични инструменти - Жулиета Танева.....	123
24. Златю Бояджиев и неговата неизвестна църковна живопис - Павел Иванов	127
25. Проблеми на разказа в интерактивните изкуства - Васил Марков	130

**НАУЧНИ ТРУДОВЕ НА СЪЮЗА НА УЧЕНИТЕ В
БЪЛГАРИЯ - ПЛОВДИВ**

**СЕРИЯ А. ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ, ИЗКУСТВО
И КУЛТУРА, ТОМ VII**

**ISSN 1311-9400 (PRINT)
ISSN 2534-9368 (ONLINE)**

2024

ДОМ НА УЧЕНИТЕ, ПЛОВДИВ

**ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР:
ПРОФ. Д-Р ВЛАДИМИР АНДОНОВ, ДМ**

**ТЕХНИЧЕСКИ РЕДАКТОР:
МАРИЯ ГОРГОРОВА**

ISSN 1311-9400 (Print)
ISSN 2534-9368 (Online)

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ - ПЛОВДИВ

ЕВРОПА, БЪЛГАРИЯ, 4000 ПЛОВДИВ
ул. „Митрополит Паисий“ 6
тел.: +359 88 295 4369

UNION OF SCIENTISTS IN BULGARIA
CITY OF PLOVDIV

EUROPE, BULGARIA, 4000 PLOVDIV
6 Mitropolit Paisii Str.,
Tel. +359 88 295 4369

www.usb-plovdiv.org